

عَمَدِي
اَقْرَأْ اَنْتَقَافِي
www.ahlamontada.com

فيلسوف خوارزمي

وهرگيراني:
شوان نه حمده

بۆدابه زاندىنى جۆرمها كتيب: سهردانى: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

پدراي دانلود كتاپهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

www.iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ، عربى ، فارسى)

هاشم سالح

فيكري خورئاوا

وهركيراني:

شوان نهحمهه

دهزگای چاپ و بلاوگردنهوهی ناراس

ههولپر - ههريمي كوردستاني عتراق

هه‌موو مافیک هاتووته پاراستن ©
دهزگای چاپ و بلاوکردنه‌وهی ئاراس
شه‌قامی گولان - هه‌ولیر
هه‌ریمی کوردستانی عێراق
هه‌گه‌بی ئه‌لیکترۆنی aras@araspess.com
وارگه‌بی ئینته‌رنه‌تت www.araspublishers.com
دهزگای ئاراس له ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووته دامه‌زران

هاشم سالح
فیکری خۆرئاوا
وه‌رگه‌یرانی: شوان ئه‌حمه‌د
کتیبه‌یی ئاراس ژماره: ١٢٩٠
چاپی دووهم ٢٠١٢
تیرتیژ: ١٠٠٠ دانه
چاپخانه‌ی ئاراس - هه‌ولیر
ژماره‌ی سپاردن له به‌رپۆه‌به‌رایه‌تی گشتی کتبخانه گشتیه‌یه‌کان ٦٥٥ - ٢٠١٢
نه‌خشانده‌نی ناوه‌وه و رازاندنه‌وه‌ی به‌رگ: ئاراس ئه‌کرهم
هه‌له‌گه‌ری: شه‌یرزاد فه‌قی ئیسماعیل

ژینک:
ژماره‌ی پێوانه‌یه‌یی ناوه‌وه‌له‌تی کتیب
ISBN: 978-9966-487-59-1

پېرست

7 ئەزمونم له گەل فیکری خۆرئاوا
12 قەیرانی شارستانییهتی خۆرئاوا
24 ئەدمۆند ھۆستیرل و جەوھەری شارستانییهتی خۆرئاوا
31 سەرەتا دژوارەکانی مۆدیرنەیی فرەنسای
37 دیکارت
43 دیکارت و رۆشنگەری
51 کانت
59 کانت و رۆشنگەری
67 مەملانیی نیوان ئەقلانییەت و نا ئەقلانییەت
75 فۆکۆ و مۆدیرنە
90 فۆکۆ زەمخەنەگرتن لە ئەقلى خۆرئاوا
98 بوون و زەمەن
108 مارتەن ھایدگەر لە فرەنسا
115 مارتەن ھایدگەر و سروودەکانی ھۆلدەرلین
121 پۆل ریکۆر
135 گۆرانەکانی فەلسەفە
141 بنیامین باربیر
150 جیھانگیری
156 خۆرەھەلاتناسی - خۆرئاواناسی

ئەزمۇنم لە گەل فیکری خۆرئارا

بەوپەری راشکاووی و بئی هیچ پیچ و پەنایەک دەلیم: گەر دەرفەتی ئەووم بۆ ھەلنەکەوتایە بەر لە چارەکە سەدەیک زیاتر لە ئیستا بجمە ئەورویا، ئەوا دەژیام و دەشمردم بەبئی ئەووی هیچ شتیک تئی بگەم! ئەزموونی ئەورویا یەکلاییکەرەوہ بوو، ئەویش لەبەر چەند ھۆکارێک. یەکەمیان بواری ئەووت دەداتئی لە خۆت و ژینگەیی سەرەتاییت و دەوروبەرت دوورکەوتەوہ، بەکورتی رینگەت دەدا تا لە دوورەوہ پروانیتە رابردووی خۆت و سەیری بنج و بناوانی خۆت بکەیت. واتە بواری ئەووت بۆ دەرمخسینئی تا کیشەکانت لەگەل خۆتدا یەکلاییی بکەیتەوہ و بەمچۆرەش سەرشانەت سووک بکەیت. دووہمیان ئەوہیە بوارت دەداتئی تا زمانیکی ئەوروپی مۆدیرن فیر ببیت، زمانیک کە پریەتی لە سەرچاوی ھەمەچۆر. تەنانەت نەمدەتوانی بە شێوہیەکی میژوویی لە میژووی عەرەب و ئیسلام تئی بگەم، گەر ھەندیک کتیبی سەرھکیم بەزمانی فرەنسایی نەخویندبایەتەوہ. بەتایبەت زۆربەیی زۆری ئەو کتیبانە- گەر ھەمووشیان نەبیت-، وەرئەگێردراونەتە سەر زمانی عەرەبی. ئەگەر وەرئیشگێردرا بن ئەوا بەدەگمەن تیایاندا یە وەرگێرانئیکی راست و دروست یان باوہرپیگراو بیت..

تەواوی ئەو دۆزینەوہ مەعریفییانەیی لە سەدەیی شانزەدە و تا ئەمڕۆ لە ئەورویادا پووی داوہ، گەر بەھاتبایە و بە تەنیا پابەندی زمانی عەرەبی بوومایە، ئەوا لەو شتانە بئی ئاگا دەبووم. کاتیک ئەم قسانە دەکەم ھەست بەشانازی ناکەم، ھیندەیی ھەست بەچۆرێک لە خەم و بیزاریی دەکەم و دەپرسم: ھەتاکەیی لە زمانی ئێمەدا ئەو شۆرشە زانستی و فەلسەفییانە

نه ناسراو به بن؟ کهی زمانی ئیمهش ده بیت به زمانی زانست و فلسفه، و مکی زمانی ئینگلیزی و فرهنسای و ئه لمانی و ته وای زمانه مؤدیترنه زیندووهکانی تر؟ کهی ته وای ئه و سه رچاوانه ی که پتویسته، له زمانی ئیمهشدا ده بیت؟ سیه میان ئه وهیه که دور که وتنه وه له خود، وات لئ ده کات چاکتر خۆت بناسیت. واته بۆ ئه وهی خۆت بناسیت، پتویسته گه بۆ چرکه ساتیکیش بووه له خۆت و له سه رجه م ئه و میژوو و که له پووره ی ده ستیان له دروستکردنتدا هه بووه جیا بیته وه.

دوچار هۆکارێکی سه رهکی تر هیه که مه رجی سه رجه م ئه و هۆکارانه یه پێشتر باس مان کردن، ئه ویش بریتیه له: ئازادی بیرکردنه وه و راده برین. ده کریت بلین: شکۆمندی و شارستانییه ت و بالاده ستیی ئه وروپا، به ره می ئه و ئازادییه یه. ئه زموونی جیا بوونه وه ی ئه وروپا له خۆی، واته جیا بوونه وه ی له شته سلبی و نه خواز درا وه کانی، به نرخترین شتی که له ژیا نندا بینیبیتم. له کاتیکدا سه رقالی نووسینی ئه م وتارم، زنجیره وتاریکی رۆژنامه ی (فیگارۆ) م له به رده مدا یه که ما وهیه کی که مه ده ستی به بلاو کردنه وه یان کردووه. ئه و وتارانه ش تایبه تن به م پرسیا ره: رۆشنبیره مه سیحیه کانی ئه وروپا و فره نسا به تایبه تی، چیان لئ هات؟

شایانی با سه گه وه رۆشنبیرانی فره نسا و به تایبه تی رۆشنبیره ئاینیه کان، به شدارن له م ته وه رده دا. ئه گه ر چی ئیمه ده زانین ئاقاری ئاینی له کولتووری فره نسای به تایبه تی و ئه وروپای به گشتی، به هۆی ته شه نه سه ندنی مؤدیترنه له ناو کۆمه لگه دا پاشه کشه ی کردووه و که نارگیر که وتوووه. ئیمه ی رۆشنبیران کاتیک قسه له فیکری ئه وروپای ده که یان، به ده گمه ن باس له ئاقاری (ئیماندار) ده که یان، چونکه پیمان وایه ئه م ئاقاره کۆتایی هاتوووه و ئاسه واری نه ماوه. ئیمه ته نیا گرینگی به ئاقاری "ژان پۆل سارتهر" یاخو "میشیل فۆکو" یان "جیل دیلۆز" ده ده یان که به ته واهه تی، ده ستبه ردار ی ئاینی مه سیحی بوون و مه سه له ی ئاینیان فه رامۆش کردووه.

ئەو ھەمان بىر دەجىت ئەو ئاقارە فېكرىيەى مەسىھىيەت ژىدە رەبەتى، بەتەواۋەتى لەسەر گۆرۈپاننى فرەنسا يېدا نەسرداۋەتەۋە.

بېگومان ئەم ئاقارە باجى فېندەمىنتالىزىم و دادگاكانى پشكېنى دا كە لە سەردەمانى پېشوو دا لە ئارادا بوو، بەجۆرىك كەس زاتى ئەۋەى نەدەكرد سەر لە ئاستىدا ھەلپىت. ئەمە شتىكى سىروشتىيە، بەلام ھەنووكە لە خۆرئاۋادا فېندەمىنتالىزىم ھەر شە نىيە بۆ سەر كەس و مەترسىش بۆ سەر نازادىي فېكر دروست ناكات، لەبەرئەۋەى و جوۋدى نىيە ياخۆ تارپادەپەكى زۆر بىكەى كۆمەلايەتى لاۋاز بوو. ئەمە لە كاتىكدا ئاقارى مەسىھى لىبرالى ئامادەگى لە گۆرۈپانەكەدا ھەپە. سەرەپاى ئەۋەش ئەو ئىماندارىيە مەسىھىيەى لە ئەۋروپادا باۋە زۆر جىاۋازە. لەبەرئەۋەى بېرو بۆچۈۋنە زانستىيەكان و فەلسەفەى نوڧ بەرپادەپەك تىكەل بون پىتى كە تەۋاۋى خەسلەتە دىسپۆتىزىمى و تىرۆرىستەكانى، ئىماندارى سەدەكانى ناۋەراستى لە دەست داۋە. لىرەدا كە باس لە رۆشنىبىرە مەسىھىيەكان دەكەين، مەبەستمان گەۋرە نووسەرانى ۋەك "ھنرى بىرگسۆن" ى فەيلەسوف و نووسەرى گەۋرە "شارل بېگى" و "جۆرج برنانۆرس" و "فرانسۆ مۆرىاك" و "جان كىتۇن" و فەيلەسوفى پىرۇتستانتى "پۆل رىكۆر" ە. تەۋاۋى ئەمانە لە رۆشنىبىرىى نوڧ تىگەپشتون، بەرپادەپەك ئىماندارىيان بەفەلسەفەپەك دەجىت كە لە ھەموو كۆت و بەندىك بەدوۋرە.

بەم پىيە پىۋىستە بەھەلە لە وشەو زاراۋەكان تىنەگەين، چۈنكە لىرەدا تىرمى ئاين ياخۆ ئىماندارى يان مەسىھى، ئەو مانايە ناگەپەنەت كە پىشتەر ھەپبوو. واتە ئەۋەى ئىستا ئىمانى پاش رۆشنگەرىيە نەك پىش رۆشنگەرى. ئىمانىكە رۆحانىيەتى ئىنجىل و بەھا ئەخلاقىيە بالاكان، لە مەسىھىيەت دەخۋازىت و لەمەبەدەر ۋاز لە شتەكانى تر دىنەت. گەر نەھاتماپەتە ئەۋروپا نەمدەزانى رىگەپەكى تر بۆ تىگەپشتن لە ئاين ھەپە، جىاۋاز لەو شىۋازە كۆنەى سەدان سالا بۆمان ماۋەتەۋە و كۆتى ئەو بېر و

بۆچۈنە كۆن و بەسەرچۈۈ دەبووم و وام دەزانى ئەۋە تەنيا شتىكى مومكىنە. واتە ۋەك كەسىكى كوۋر و نابينا دەمامەۋە. من هيچ شەرم لە وتنى ئەم شتانه ناكەم و بەئاشكرا باسيان دەكەم. بەئى گەرەترين كەشفى مەعريفى كە بۆم ھەلكەوتبىت ئەمە بوو. بەبۆچۈنى من ئەمە لە دۆزىنەۋەكانى "نيوتن" و "ئەنشتاين" گرینگترە، چونكە ئەمە ئازادىي رۆحە و ئازادكردنى گيانە لە كۆت و پيوەندەكانى و لە زىندان و تيرۆرى تىۋلۇجيا. بەئى رۆح لە سەردەمە نوپكاندا، بارگەى خۆى لە ئەۋروپادا خست و لەۋ سەردەمەشەۋە تەۋاۋى ھونەر و زانست و ئەدەب و فەلسەفەكان بوۋزانەۋە و تىگەيشتىيان بۇ ئاين گۆرانكارى بەسەردا ھات.

ۋەكى دەزانىت پېرژەى دەستورى ئەۋروپايى كە بەسەرپەرشتى "قاليرى جيسكارديستان"ى سەرۆكى پيشووترى فرەنساىە لە قۇناغى ئامادەكردنداىە. ئەم دەستورە كە پوختەى بەھاو شارستانىيەتى ئەۋروپايى تىداىە، هيچ ناماۋىيەكى بۇ ئەۋ مىراتىيە مەسىحييەى كيشوهرى ئەۋروپا تىدا نىيە. ئەمە پاپاي زۆر دلگران كرد و بەھەموو تواناى خۆى پالەپەستۆى ھىنا، بۇ ئەۋەى بېرگەيەك لەۋ دەستورەدا ھەبىت باس لە بوون و رەۋايەتى ئەۋ مىراتىيسە مەسىحييە بكات، بەلام كەس گوتى پى نەدا و ھەۋلەكەى بەھەدەر چوو. كۆشكى ئەليرىتش بەبىيانوۋى بىتلايەنى و عەلمانىيەتەۋە، رىگەى بەخۆى نەدا لە بەرژەۋەندى پاپا داخلى بەۋ كىشە بىتت. تەنانات ھەندىك سەرگۆنەى ھەرچۆرە بەشدارىيەكى پياۋانى ئاينىيان لەم مەسەلەيەدا دەكرد. لەبەرئەۋەى دەستور ئاراستەى تەۋاۋى ئىنسانەكان دەكرىت، نەك تەنيا بۇ مەسىحييەكان بىتت. ئەم دەستورە گەردوونىيە و ئاراستەى مرقف كراۋە، لە ھەر كۆپتەك بىت و رەگەزى ئەتنىكى و ئاينى ھەرچىيەك بىت.

كەۋاتە دەستورى ئەۋروپايى لە فەلسەفەى "كانت" و رۆشنگەرىيەۋە سەرچاۋە دەكرىت، نەك لە عەقىدەى كلېساي كاتولىكى و ئاتىكانەۋە. بەمچۆرە ۋا سەرلەنوۋى دەگەپتېنەۋە بۇ ئەۋ مەملانى خوتناۋىيە، واتە

دهگه رتيينه وه بق مملاني نيوان فهيله سووفان و پياواني نايني، به لام پي دهچيت ئه وروپا گه شتبيته ئه وهى ئه م مملانيه تيبه پريت. ئيستا له فيكري ئه وروپا بييدا سه رده ميكي تازه ديتته پيش، ئه ويش سه رده مي ئاشتكر دنه وهى نيوان "ئيمان و ئه قل، فيكري نايني و فيكري زانستي، تيؤلوجيا و فهلسه فهيه".

به لي من ئيره يي به ئه وروپا ييه كان ده به م، ده رهق به و پيشكه وتنه كه م و ينه يه به دييان هيناوه. كاتيكيش سه يري ئه وان و خو مان ده كه م، خه ريكه دوو چاري فؤبيا يه كي گه و ره ده بم و وام لي ديت باوه ر نه كه م كه ئيمه ش له سه ر هه مان ئه ستيره ده زين!

قەيرانى شارستانىيەتى خۇرئاوا - مۇدىرنە و پۇست مۇدىرنە -

(خوئىندەنە و ەيەك لە فيكرى هانز كۆنگ) دا

پۇشنىبىرانى جىهانى سىيەم كاتىك، بۇ يەكەم جار دىنە خۇرئاوا و تىكەل بەو كۆمەلگە مۇدىرنە و كولتورە تازەيە دەبن، ئەستەمە بتوانن ەلۆيىستىكى پەخنەگرانە وەرگرن، لەبەرئەوەي دەكەونە ژىتر سىحر و كارىگەرىسى ئەو شارستانىيەتەي، خاوەنى تەكنۆلۇجىيەكى پىشكەوتووە و لەسەر ەموو ئاستەكانىش بۇرى تەواي كۆمەلگەكانى ترى دنياي داوەتەوە. كەواتە ئەو پۇشنىبىرانە پىويىستىيان بە ماوۋەيەكى زۆر مانەوە و تىكەلاويون ەيە لەكەل ئەو شارستانىيەتەدا، بۇ ئەوۋەي لە نزيكەوۋە ئاشنابن پىي و ەلۆيىستى راست و دروستى لى وەرگرن. واتە ەەر پۇشنىبىرىكى جىهانى سىيەم پىويىستى بە كاتى تەواو ەيە، بۇ ئەوۋەي كولتورى خۇرئاوا بناسىت و بەو مېژوۋەش ئاشنابىت كە مۇدىرنەي دروست كرد، بۇ ئەوۋەي بە تەواوۋەتى بتوانىت حوكمى بەسەردا بدات. تەنيا لەو كاتەشدا ەلۆيىستى لە بازنەي كارو كاردانەوۋە دەريازى دەبىت و پى دەنىتە قۇناغىكى بالاتر كە قۇناغى ئەقل و دانايى و بەراوردكارىيە. بەمەش دەتوانىت لە ناو پىرۆزەي مۇدىرنەدا، راست لە ەلە و پۇزەتىف لە نەگەتىف جيا بكاتەوە.

پىويىستە پىرۆسەيەكى تاوتۇركردنى گونجاو دەست پى بكەين، بۇ ئەوۋەي بزائىن چۆن چۆنى لەكەل مۇدىرنەدا ەلۆسوكەوت بكەين و چى لى وەردەگرىن و چىش فەرامۆش دەكەين، چونكە ەموو شتىكى راست و دروست نىيە و ەموو شتىكى بۇ ئىمە و كولتورى ئىمەش گونجاو نىيە. ماوۋەيەكى زۆرە پەخنەگرتن لە مۇدىرنە دەستى پى كردوۋە و لەم روۋەوۋە چەند ەوليك

جیتگەي سەرنجم بووه، لەوانە هەولئى: "میشیل فۆكۆ و یۆرگن ھاپرماس و قوتابخانەي فرانكفۆرت و.. ھتد". بەم دواييانەش چاوم بە هەولئى يەكێك لە تیۆلۆجیست و بیریارەكانى ئەلمانیا كەوت بە ناوی "هانز كۆنگ" موه. ئەم پیاوه مامۆستاىە لە زانكۆی (تۆبنگن)، واتە لە هەمان ئەو زانكۆیەدا كە لە كۆتایىیەكانى سەدەي ھەژدەمدا "ھیگل و ھۆلدەرلین و شیلینگ" تیاياندا خۆیندووھ. ئەو سۆ بیریارە لەو كۆلیجەدا كۆلیجی خوداناسی پڕۆتستانی ھاوپیتی یەك بوون.

"هانز كۆنگ" بە تەنیا تیۆلۆجیست نییە، بەلكو بیریاریشە، واتە ئاگەداری تەواوی ئەو ئاقارە فەلسەفی و زانستییانەيە كە لە سەدەي شانزەھەمەوه مۆدێرنەیان ھیناومتە ئارا. بێگومان "كۆنگ" زیاد لە ھەر مەسەلەيەكی تر گرینگی بە ئاین دەدات و دەیەوتت ئەو ئیعتیبارەي بۆ بگێرێتەوه كە مۆدێرنە فەرامۆشی كرددوو، بەلام سەرەرای ئەوھش ھەر بیریارێكە بە ستایلە ئەلمانییەكە، واتە بیركردنەوهي بەشیوہیەكی یۆنیفێرسالی و ھەمەلایەنانەيە.. بە كورتییەكەي ئەو بیریارێكە لە شیوہي "ھیگل" و بە چارەنووسی تەواوی جیھانەوه سەرقالە، نەك تەنیا بە چارەنووسی ئەورپا و خۆرئاواوه.

گرینگی "هانز كۆنگ" و زمان شیرینی ئەو لیترەوه سەرچاوه دەگریت و كاتێكیش نووسینەكانی دمخوینیتەوه، ھەست دەكەیت خاوەنەكەي پێزی سەرجم كۆلتوور و گەلان و ئاینەكانی دنیا دەگریت و بەیەك چا و سەیریان دەكات. ئەم ھەلویتەشی جیاوازه لە ھەلویتستی ئەو لووتبەرزانی، ئیروۆسەنتەریزمانە بیر دەكەنەوه و لەوێشەوه بە شیوہیەكی دۆنیانە لە كۆلتوورەكانی تر دەپوانن. لەبەرئەوه پیم باش بوو لیترەدا بۆچوونەكانی "هانز كۆنگ" بخەمە پوو، تا خوینەرانی ئیمە ئاشنا بن پێی و لە پێی ئەویشەوه شارەزای كەموكورییەكانی مۆدێرنە بن و بزائن چۆن چۆنی ئەو پڕۆسەيە بە قۆناغی پۆست مۆدێرنە گەیشتووھ. ئەمە مانای ئەو ناگەيەنئ

که من سەرلەبەر تەبەنی بێر و بۆچوونەکانی "هانز کۆنگ" دەکەم، چونکە
پهنگه تا ئیستا و سەرەرای هەولی زۆریشی بۆ نوێکردنەوە، بەلام هەر
تێروانینیکی تەقلیدیانی بۆ ئاین هەبیت.

سەرباری ئەمانەش، وهلی تێۆریاکەمی ئەوه دەهینیت گرینگی پێ بدریت،
لەبەرئەوهی له پیاویکی ئاینیهوه دیت که دهیهویت پتوهندی لهگهڵ زانستی
نوێدا بەردەوام بیت و هەماهنگییهک لهگهڵ مۆدێرنەدا دروست بکات، تا ئەو
ئاستەیی بێر و باوەری ئاینەکەمی ڕێگەیی پێ دەدات. هەرۆها گرینگیهکی
تریشی لهوه دایه که پتووسته لهسەر ئەم مەسەلانه کوێبیسستی
تێۆلۆجیستهکانیش بین و تەنیا مافی قسەکردن، به فەیلەسووفه
ماتریالیستهکانی وهک: "هاپرماس و ئالان تۆرین و فۆکۆ و.. هتد" پەوا
نەبینن.

پێناسەکردنی مۆدێرنە.. "هانز کۆنگ" پێی وایه تێرمی Moderne کۆنه،
بەلام بە مانا ئیجابیهکەمی تەنیا له سەرەتاکانی سەردەمی ڕۆشنگەریدا
نەبیت بەکار نەهێنراوه. لهو قۆناغه دا وهکو نارەزاییهک دژ به تێروانینی
بازنەیی بۆ میژوو بەکارهێنرا، ئەم تێروانینه بهشیوهیهکی بازنەیی سەیری
سەردەمانی یۆنانی و رۆمانی کۆنی دەکرد و پێی وابوو ئەوانه ترۆپکی
شارستانییهتن، وهکو ئاشکراشه ئەمه تێروانینی سەردەمی رێنسانسیش
بوو. Re-naiissance که له زمانه بیانییهکاندا به مانای سەرلهنوێ ژیانهوه
دیت، بۆ دواوهی دەرۆانی نهک، بۆ پیشهوه.

نموونهی بەرز و بالایی رێنسانس شارستانییهتی گریک و رۆمانی بوو،
بۆیه دهیویست سەرلهنوێ میراتی و کهلهپووری ئەوان زیندوو بکاتوه.
کهواته رێنسانس تێرمی مۆدێرنەیی دانەهێناوه و بەکاری نەبردوو، ئەوهی
تێرمی مۆدێرنەیی بەکارهێناو رهواجی بۆ پهیدا کرد سەدهی حەفدهمی
فرهנסا بوو، چونکه تەنیا ئەم سەدهیه هەستی به سەرکهوتن و بالادەستی

به‌سەر یۆنان و پۆمانه‌کاندا کرد، ئەمەش دواى ئەو سەرکه‌وتنه‌ى زانست و فەلسەفەى نوێ له پێى "کۆپەرنیکۆس و گالیلۆ و دیکارت" هوه به‌دهستیان هینا. به‌مجۆره مەملانێى نێوان کۆن و نوێ لهو کۆپوونه‌وه به‌ناویانگه‌دا دهستی پێ کرد که ئەکادیمیای فرەنسایى له سالى ۱۶۸۷ سازى دا‌بوو. ئەم مەملانێیه‌ش بیست سالیکی خایاند! به‌لام ئەم‌ریق تیرمی مۆدێرن و مۆدێرنه‌ش خەریکن کۆن دەبن، له‌به‌رئەوه‌ى به‌ره‌به‌ره خەریکه تیرمی پۆست مۆدێرنه جیگای ده‌گرتیه‌وه. هەرچەنده ئەم تیرمه تا ئێستاش به وردی ده‌ستنیشان نه‌راوه، وه‌کوله دواتر دا باسی لێ ده‌که‌ین. چه‌مکی Mod-ernite ته‌نیا له ناوه‌راستی سه‌ده‌ى نۆزده و به‌تایبه‌تیش له سالى ۱۸۴۹ دا فۆرمه‌له بوو. مەزهنده‌ى ئەوه‌ش ده‌کریت "بۆدلیر"ی شاعیر یه‌که‌مین که‌س بوو‌پیت به‌کاری هیناپیت، به‌لام لهو کاته‌دا خەلکی به‌ شتیکی دزیو و ناشیرینیان ده‌زانی.

هەرچی نایدیای پیشکه‌وتنیه‌، ئەوا به‌ یه‌کیک له نایدیا عەلمانییه تایبه‌ته‌کانی سه‌رده‌می نوێ دادەنریت و له‌گه‌ڵ ده‌رکه‌وتنی مۆدێرنه‌دا ده‌ستی به‌ بلأوبوونه‌وه کرد و بوو به‌ نمونه‌ى بالای سه‌رجه‌م میژوو له سه‌ده‌ى هه‌ژده‌مدا که سه‌ده‌ى پۆشنه‌رییه. بره‌وه‌تانیان به‌ پیشکه‌وتن له سه‌ده‌ى نۆزده‌مدا که سه‌ده‌ى گه‌شه‌کردنی زانست و پیشه‌سازى و ته‌کنۆلۆجیا، گه‌یشه‌ ئه‌وپه‌رى. بره‌وه‌وتن به‌ پیشکه‌وتن جیگای ناینى مه‌سیحی گرت‌ه‌وه و به‌لای بیریاری لیبرالی و سوسیالیستییه‌وه بوو به‌ ناینتیکی نوێ. تا وای لێ هات ته‌واوی خه‌لکانی ئەوروپا پشتیان به‌ زانست و پیشکه‌وتنی زانستی ده‌به‌ست بۆ چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ مرۆفایه‌تییه‌کان، به‌لام ئەم ئیمانە شتیه ناینییه به‌ پیشکه‌وتنی زانستی له دوو سه‌ده زیاتری نه‌خایاند و له‌گه‌ڵ هه‌لایسانی یه‌که‌م جه‌نگی جیهانیدا، گورزتیکی کوشنده‌ى به‌رکه‌وت و دووه‌م گورزیشی له‌گه‌ڵ جه‌نگی دووه‌می جیهانیدا خوارد. له‌به‌رئەوه‌ "هانز کۆنگ" میژووی پاش مۆدێرنه له سالى ۱۹۱۸ (واته میژووی کۆتایی جه‌نگی یه‌که‌می

جیهانی) دنووسیتتهوه. ئەو پیتی وایه مۆدیرنه لهو کاتهوه کۆتایی هاتوو و بئی ئەوهی به خۆمان بزانی، پیمان ناوته سەردەمی پۆست مۆدیرنهوه (لێرهدا مەبەستی له شارستانییهتی خۆرئاوایه).

زۆر کەس پێیان سەیر بوو چون ئەتەوهگەلیکی شارستانی وهک ئەوروپاییهکان، بەو درندهیییه چوون بەگژ یهکتیدا و کەوتنه وێرانکردنی یهکتری. لێرهوه و بۆ یهکەم جار خەلکی کەوتنه سەرکۆنهکردنی چه مکی مۆدیرنه و پیشکەوتن و گومان دەربرین بەرامبەری، چونکه پیشبینی ئەوه دەرگا له گەل تەشەنەسەندنی رۆشنگەری فیکری و کۆتاییهاتنی رۆژگاری بەرەرییهت و درندایهتی سەدەکانی ناوهراست شەڕ و کوشتار نەمیتیت، بەلام وا دەرئەچوو. خەسڵەتی دیاری سەردەمی مۆدیرنه، بریتی بوو له: "بالادەستی ئەقل بەسەر ئیمان و فەلسەفه بەسەر تیۆلۆجیا و عەلانییهت بەسەر کلیسادا". بەمجۆره ئاین له ژبانی گشتیدا کال بووهوه و تەنیا بوو به مەسەله یهکی شەخسی و تایبەت. لهبەرئەوهی کلیسای مەسیحی هەلوێستیکی کۆنه پارێز و دواکەوتووانهی له بیر و باوهری مۆدیرنه و پیشکەوتن وەرگرتوو، بۆیه کەوتە بەر شالاوێکی توند و زەبری کوشندهی بەرکەوت.

"هانز کۆنگ" دان بهوهدا دەتیت که کاردانەوهی سەردەمی رۆشنگەری له بەرامبەر دەمارگیری مەسیحی، کاریکی پێویست و پەوا بوو. هەر ئەمەش تیۆلۆجیسته مەسیحییهکانی ناچار کرد دەست به نوێکردنهوهی کەلهپوور و ئاینه کهیان بکەن و تیۆلۆجیا یهکی لیبرالی بهیننه ئارا که له گەل سەردەمی زانست و پیشکەوتندا بگۆنچیت، گەر ئەمە نهباویه ئەوروپا تا ئیستاش گیرۆدە دهستی تیۆلۆجیا یهکی تهقلیدی سەدەکانی ناوهراست دەبوو. بەلام کیشه و گرفتی مۆدیرنه له وه دایه به جۆرێک کەوتە دژایه تیکردنی فێنده میتتالیزی مەسیحی و دەمارگیری ئاینی، هێندهی نه مابوو خودی ئاین خۆیشی پاکتاو بکات! که موکۆری گەورهی مۆدیرنهش سەرەرای

دەسكەوتە زۆر و زەھەندەكانى، لىسرەدايە. ھەر بۆيە زۆر لە كۆمەلگە ئەوروپايىيە پىشكەوتووهكان كەوتنە خۆ، بۆ دەسكارىكردىنى ئەو مەسەلەيە و گۆرپىنى ھەلئوتىستى خۆيان بەرامبەر بە ئاينى مەسىحى.

شاينى باسە زۆربەى رۆشنىبىران پىيان وابوو، كىشەى ئاين لە سەردەمى مۆدىرنە و رۆشنگەريدا يەكلایى كراوھتەوھ. كورتىبىنى مۆدىرنەش لىرەدايە. لەگەل پاينى قۇناغى مۆدىرنەدا سەرەتاي قۇناغىكى تازەتر دەست پى دەكات، ئەويش قۇناغى پۆست مۆدىرنەيە. چۆن بتوانىن لە تىرمى پۆست مۆدىرنە بگەين و چۆنچۆنىش دەكرىت بە وردى دەستنىشانى بگەين، لە كاتىكدا تائىستاش چەمكىكى ئالۆز و ناديارە؟

دەتوانىن بلىين چەمكى پۆست مۆدىرن لەسەر دەستى فەيلەسوفى فرەنسايى "زان فرانسوا ليوتارد" ھاتە ئارا، كاتىك لە سالى ۱۹۷۹ كتپىي "ھەلومەرجى پۆست مۆدىرن"ى نووسى. بەلام "ھانز كۆنگ" پىي وايە قۇناغى پۆست مۆدىرن زۆر پىش ئەو ماوھە دەكەوئت و لە سالى ۱۹۱۸ دەست پى دەكات، واتە راستەوخۆ پاش كۆتايىھاتنى جەنگى جىھانى يەكەم. "كۆنگ" چەمكى پۆست مۆدىرن بە مەبەستى وئرانكردىنى مۆدىرنە بەكارناھىتت، تاوھكو موخافىزكارە نوئپەكان و نىھەلىستىيەكان بلىت: «مۆدىرنە سەرلەبەرى نەھامەتى و وئرانە بو». موخافىزكارەكانى ھەك كاردىنال "پاترنجىر" كە بەرپرسى كاروبارى ئىماندارىيە لە فائىكان، ستايشى پۆست مۆدىرنە دەكەن. بەلام بۆچى؟ لەبەرئەوھى ھەكو ئەوان مەزەندەى دەكەن، پۆست مۆدىرنە لە دەست مۆدىرنە قوتارىان دەكات و بەمجۆرەش دەتوانن بگەرنەوھ سەر بىروبووھرى سەدەكانى ناوھراست. ھەرچى نىھەلىستى و ئانارشىزمەكانى ھەك "فۆكۆ و دىريدا و ليوتارد"ىشە، پىشوازى لە پۆست مۆدىرنە دەكەن، بەلام لەبەر ھۆيەكى تر، ئەويش ئەوھە كە لە كۆت و بەندەكانى مۆدىرنە چارس بوون و دەيانەوئت ئەورويما مەركەزى لىك شىتال بگەن. لەم سەرەبەندەشدا "ھانز كۆنگ" دەيەوئت، "يۆرگن ھاپرماس"ى

هاوولاتی خوی دُنیا بکاتوه، که ئیستا به مهنترین فهیله سووفی ئه لمانیا و ته وای خورئاوا داده نریت.

وهک ناشکرایه سالی ۱۹۸۰ "هاپرماس" وتاریکی به ناویانگی له ژیر سهر دیری "مؤدیرنه پرۆزهیه کی ناته واه" بلاو کرده وه و تیددا شالوی کرده سهر لایه نگرانی پۆست مؤدیرنه، به و پتییهی ئه وانه دهیانه ویت ته وای دهسکه و ته ئیجابییه کانی مؤدیرنه که له ماوهی دوو سهه سالی رابردوودا به دهست هاتوه له ناویهرن. "هاپرماس" پیی و ابوو راستیی توندرو له گه ل چه پی توندرودا، هاوه له ویتستن له دژایه تیکردنی مؤدیرنه و نابوو تکردنی دهسکه و ته کانیدا. وتاری "مؤدیرنه پرۆزهیه کی ناته واه"، هه لایه کی گه وری له ناوهنده کانی پاريسدا نایه وه و "فۆکۆ و دیریدا" و هاو پیکانیانی زۆر تووره کرد.

"هاپرماس" دان به وهدا دهنیت مؤدیرنه گه یشتوو مهته بنهست، ئه م بنهسته شی به تاریکستانی نوئی ناوه ده کرد. ههروه ها پیی وایه ئه مه قوناغیکه پیشبینیکردنی زهممه ته، چونکه زیاد له پیویست تاریک و ئهنگوسته چاوه، به لام له گه ل ئه وه شدا زیاد له ئه گه ریکی له بهرده مدايه. "هانز کۆنگ" بۆ ئه وهی "هاپرماس" ی هاو پیتی دُنیا بکاتوه، پیی ده لیت: «من نامه ویت وهک هه ندیک داخ له دل و دهمارگیری کۆنه په رست، دهسکه و ته کرینگه کانی مؤدیرنه فه رامۆش بکه م، به لام ناشتوانم له مرق به داوه مه سه له ی ئاین وهکو بیریارانی مؤدیرنه - هایدگه ر، پۆپه ر، دیریدا، فۆکۆ- وه لاوه بنیم».

راسته مؤدیرنه له رپی و مه دهرنانی له گۆره پانه که چاره سه ری کیشی ئاینی کرد، به لام ئه مه چاره سه ریکی نیگه تیفانه یه و ناکریت بۆ ئه به د به رده وام بیت. زوو بیت یان درهنگ پیویسته سه ره له نوئی ئاین بگه رپنینه وه بۆ ناو کۆمه لگه ئه وروپاییه کان، به لام بیگومان به مؤدیله دهمارگیریه که ی

سەدەكەنى ناوەرپاست نا، بگره بەشیتواری پۆست مۆدیرنانه. ئاین شایستەى ئەوێه وەكو سیاسەت و ھونەر و كۆمەلگە، بەشیتوویەكى جدى تاوتوئ بكرتت. ئەم ھەموو سووكایەتیکردنە بە ئاین لە سەردەمى مۆدیرنەدا بۆچی؟ بۆچی بیریاریانى خۆزناوا ریزی ئاین ناگرن و بە شانازییەو ھەس لە بئ باوهری خویان دەكەن؟

"ھانز كۆنگ" پتی وایە ئیعتبار كێرانەو ھەس ئاین پاش ئەوێ بۆ ماوھی دوو سەدە فەرماوش كرا، لە توانایدایە شارستانییەتی خۆزناوا لەو تەلەزگەییە دەرپهتیت كە تتی كەوتوو، لێرەشەو سەرھتاكانی سەردەمى پۆست مۆدیرن دەست پئ دەكات. قەیرانی ئاینی، سەرچاوەی ئەو قەیرانە رۆحی و فیکرییە گشتییەییە كە خۆزناوا لە جەنگی جیھانی یەكەمەو بە دەستیەو ھەس كێرۆدەییە. ئیمە گەر دەستنیسانی قەیرانی ئاینی نەكەین و نەتوانین زال بین بەسەریدا، ئەو لە تواناماندا نابیت دەستنیسانی ئەو قەیرانە گشتییە بەكەین سالاھایە خۆزناوا تتی كەوتوو. ئەو قەیرانەیی ئیستا بەر لە ھەر شتیکی تر، قەیرانیکی رۆحی و ئەخلاقییە.

لە پای ھەموو ئەم داكۆكێكردنە لە ئاین، تۆ بلیی "ھانز كۆنگ" ترسی لەو نەبیت بە كۆنەپەرست و كۆنسیرفاتیف تاوانبار بكرتت، بەلام ئەو لە وەلامدا دەستبەجئ دەلێت: «من ھەرگیز نامەوێت بەكەومە بەرەیی دژ بە مۆدیرنە و پۆشنگەری، بەرەییەك كە لە ساتەوھختی ئیستادا لەلایەن كلیسا و ھەندئ شوونی ترەو پالپشتی لئ دەكرتت». ئەگەر فەیلەسووفانی مۆدیرنەیی ھەك: "فیورباخ و ماركس و نیچە و فرۆید"، لە ریتی راگەیانندی "مەرگی یەزدان" ھەس تۆلەیان لە ئاین كوردبیتەو، ئەو "كۆنگ" نایەوێت بە ئیعلانكردنی "مەرگی مۆدیرنە" تۆلەیان لئ بكاتەو. ئەو پتی وایە لە مۆدیرنەدا خیر و چاكەیی زۆر ھەییە و پتیوێستە ریزی لئ بگرن. سەرجم پێشكەوتنە زانستی و پزیشكییەكان و كەمكردنەوھی ئازارەكانی مرقوف، لەسەردەمى مۆدیرنەدا رپویان داو پتیوێستە ئەوھمان لە یاد نەچیت، بەلام لە

پال ئوھمشدا دەبىت دان بەھودا بنىين كە مۆدىرنە گەيشتوۋمته بنبەست. ئەمەش ماناي ئوھ نىيە ئىمە شالو دەكەينە سەر مۆدىرنە و لە بەھاي ئوھ كەم دەكەينەۋە.

"ھانز كۆنگ" بانگەۋازىك ئاراستەھى چەپى رەخنەگر و راستى پۆزەتيفىستى دەكات و پىيان دەلئىت: «بزانن جاريدانى مەرگى ئاين لە سەردەمى مۆدىرنە و لەسەر دەستى كەسانى ۋەك فىورباخ و ماركس و نىچە روى نەدا و، ئەۋەتا ئاين تا ئەمرۆش لەناو جەرگەھى كۆمەلگە پىشكەۋتوۋەكانى ئەۋرۇپادا نامادەگى ھەيە». ئەۋ پىي وايە پاش ئوھى ئاقارە بى باۋەپىيەكانى پەنجاكان و شەستەكان و ھەفتاكان ھاتن و چوون، لە ئىستادا بىريازانى خۆرئاۋا ھەست بە پىداۋىستى شتىكى تر دەكەن. لەم قۇناغە ناھەموارەھى تەلەزگەھى مۆدىرنەھى خۆرئاۋاشدا، كىشەكە تەنيا لە "لە يادکردنى كەينوونە"دا نىيە ۋەكى "ھايدگەر" باسى دەكات، بگرە لە "لە يادکردنى يەزدان" ىشدايە.. مرۆقى تاك رەھەندىش بە وتەھى "ھېرېرت ماركۆزە"، تواناي ئوھى نىيە بەخۆى بالاړۆيى دروست بكات. ئومىد لە ھالەتى نەمانى ماناي رەھادا دروست نابىت و مۆدىرنەش نەيتوانى ماناي رەھا دەستەبەر بكات، تەنيا ئاين "ئەگەر بە شىۋەھىكى راست و دروست تىي بگەين" تواناي ئوھى ھەيە.

مرۆقى ھاۋچەرخى ئەۋرۇپايى كە لەسەر لىۋارى عەدەمىيەت و پوچگەرايىدا دەزى، تەنيا دوو رىنگەھى لەبەردەمدايە، يان ۋەكى فرىادېرەستىك چاۋەپروانى يەزدان بكات ياخۇ دەبىت لە "چاۋەپروانى گۆدۆ"دا بىت، ۋەك "سامۋئىل بىكىت" باسى دەكات. بۆچى ئاقارى نىھلىستى لە بوارەكانى فىكر و شانق و ئەدەبى مۆدىرنەدا، تەشەنەيان سەند؟ لەبەرئوھى مرۆقى ئەۋرۇپايى باۋەپى لەدەست دا و ناشرانئىت چۆنچۆنى بگەرپتەۋە سەرى قەيرانى راستەقەينەھى مۆدىرنەش لىرەدايە. كەسە ژېر و داناكانى خۆرئاۋاش، ھەنووكە دان بەۋ راستىيەدا دەنئىن و پىت دەلئىن: «راستە شارستانىيەتى

خۆرئانا لەسەر ئاستی تەکنۆلۆجی و زانستی و پیشەسازی پیشکەوتنی زۆری بە دەست هێنا، بەلام هەمان پیشکەوتنی لەسەر ئاستی ئەخلاقى و رووحى بەخۆیەوه نەبینى. تیکچوونى هاوسەنگى ئەم شارستانىیەتەش لێرەدا یە. نموونەش ئەو هەلپە و چاوپنۆکییەتە، بۆ دەست بەسەرگرتنى تەواوى بازارەکانى دنیا و بازاری ئەو ولاتە هەزارانەشى بە دەست برسەتییەوه دەنالیئن.

لێرە بەدواوە ئەم پرسىارە دەخەینە روو: سىما و خەسلەتەکانى جیهانى (پۆست مۆدێرن) کامانەن کە "هانز کۆنگ" بانگەشەى بۆ دەکات؟ "کۆنگ" پى وایە قۆناغى پۆست مۆدێرن نابێت تەنیا بریتى بێت لە کۆدەتاکردن بەسەر مۆدێرنە و پۆشنگەریدا و گەرانهووە بێت بۆ دواوە، وەکو کۆنسىرفاتىف و کۆنەپەرستەکان خەونى پتووە دەبینن. ئەو نەدەپەوێت ستایشى مۆدێرنە بکات و نەدەشیوێت سەرکۆنەى بکات، بگرە داوا دەکات مۆدێرنە بۆ بکرىت بۆ ئەوێ چاک لە خراب و لایەنى سلبى لە لایەنە ئىجابىیەکانى جیا بکاتەوه. تەنانەت ئەو لەگەڵ "هاپرەماس" دا ناکۆکە لەسەر ئەوێ بە هەمان شىوێ جاران درێژە بە مۆدێرنە بدریت، لەبەرئەوێ "هاپرەماس" و تەنى "پروژهیهکی ناتەواوە"، بگرە "هانز کۆنگ" پى وایە مۆدێرنە پروژهیهکە پیر بوو و گەشتوووتە بنههست، ئىستاش کاتى ئەو هاتوو لە رى ئەم سى قۆناغى لای خواروو تى بپەرىنن:

۱- پىوێستە خۆمان بەو پۆخە رەخنەییەى سەر دەمى پۆشنگەرى چەکدار بکەین، بۆ ئەوێ لە هەموو دەمارگىرییەکی ئایدیۆلۆجى و ئىسوولى (سەرچاوەکەیان هەرچىیەک بیت)، خۆمان بپارىزین.

۲- پىوێستە دژایەتى ئەو ئاراستە تاک رەهەندیە مادىیەى مۆدێرنە بکەین کە لایەنى رووحى و ئاینى فەرامۆش کردبوو. ئەمەش خەسلەتى مۆدێرنەى پۆزەتەستى بوو کە لە سەدەى نۆژدە و بىستەدا بالادەست بوو.

سەردەمى پۈست مۆدىرن خوازىارى ئەومىيە سەرلەنۇي بگەرتتەو لاي ئيماندارى. راستە ئەقل و زانست و پىشكەوتن مەسەلەگەلىكى گرینگ و پىويست، بەلام بە تەنيا بەس نين و پىويستە رەھەندى رۇقى و ئيمانيشيان سەربار بخين.

۳- پاش ئەومى مۆدىرنە جى دىلن و پى دەنئىنە قۇناغى پۈست مۆدىرن، دەتائين بەشتەومىيەكى گشتگير سەيرى واقيع بگەين و لايەنە رۇقى و مادىيەكانى پىكەو بەينين.

"هانز كۆنگ" لەو زويرة "هاپرماس" وەك دواين گەرە نوپنەرى قوتابخانەى فرانكفورت، شوپن پىي "ھۆركهايمەر"ى مامۇستاي ھەلنەگرتووه كە يەكپكە لە دامەزىنەرانى ئەو قوتابخانەيە و رەھەندى رۇقى بە گرینگىيەكى زۆرەو تەماشاشا دەكرد.

ئيماندارى لە سەردەمى پۈست مۆدىرندا، ئيماندارىيەكى نوپيە و دووره لە ھەموو دەمارگىرى و داخرائىك، بۆيە گەرەنەوھى ئەمجارە بۇ لاي بىر و باوهرى ئاينى مايەى ترس و نىگەرانى نىيە و "هانز كۆنگ" ىش داواى گەرەنەوھ بۇ سەدەكانى ناوهراس ت ناكات و ناشىەوئت دەستبەردارى دەسكەوتە سەرەككىيەكانى مۆدىرنە و رۇشنگەرى بىين. كارىك كە "كۆنگ" پىيەوھ سەرقالە، لىك نىككردنەوھى نىوان ھەموو ئاينە مەزنەكانى مرۇفايەتتىسە، چونكە ھەموو ئەو ئاينانە خاومن پەيامىكى رۇقىي بەرزن و پىويستە ھەر كەسە و لاي خۆيەوھ دان بەوھدا بئىت بەھاي بەرز و بەنرخ تەنيا لەو بىر و باوهرەدا نىيە كە خۆمان باوهرمان پىيەتى، بگرە لە ئاينەكانى ترىشدا ھەيە. بەمچۆرە لە رەوتى داخران و دەمارگىرى قوتارمان دەبىت و ئاشتىي ئاينى لە نىوان بىر و باوهرە جيا جياكاندا بەرقەرار دەبىت. ئاخۇ دەبىت ئاشتىي ئاينى لە نىوان ئىنسانەكاندا بەرقەرار بىت و ئەوھش بگرتتە سەرەتايەك بۇ ھىنانە ئاراي ئاشتىي سەربازى و سىياسى لە

سەرتاسەرى جىھاندا؟

ئەمە ئەو شتەيە "ھانز كۆنگ" خەونى پىۋە دەبىئىت و تەۋاى تۈاناي خۆى
بۇ خستۈۋەتە كار. رەنگە گەر لە پاى ھەلومەرجى ئەمرۆى دنيادا سەيرى
ئەو خەون و خواستەى "كۆنگ" بگەين، زۆر يۆتۆبىيانە بىتە بەرچاۋ. بەلام كى
چوزانى؟ خۆ ھەموو پرۆژەكان بە خەونى يۆتۆبىيانە دەستيان پى كر دوۋە.

ئەدمۇند ھۆسپىرل و جەۋھەرى شارستانىيەتى خۇرئاۋا

لە دواين راپرسيدا كە پەيمانگەي راي گشتى لە مۆسكۆ پىتى ھەستابوو، دەرگەوت كە ۵۹٪ ى خەلكى رووسيا خوازيارن ولاتەكەيان بىتتە ئەندامى يەكەتى ئەوروپا و تەنيا ۱۹٪ خەلكى ئەو ولاتە لەگەل ئەودا نىن. تۆ بلىتى ئەمجارە رووسيا ھەلۆتستى ناچىگىر و راپايى خۆى يەكلابى كرديتتەو كە چەندىن سەدەيە، لە نىوان ئىنتىماكرىن بۆ ئاسيا و ئىنتىماكرىن بۆ ئەورپادا تىيدا ماو؟ ئايا ئەمە ئەو نەگەيەنيت دواى سى سەدە "پەترۆسى مەزن" رابەرى نوپكرىدەنەو رويسيا، لە ھەولەكەيدا سەرگەوتنى بەدەست ھىئاو؟

جگە لە رووسيا لە بەرايىيەكانى سەدەي بىست و يەكدا نەتەوئى گەورەي ترى ۋەك چىن و ھىندستان و... ھتد، دەبىنن بەرەو مۆدىرنەي خۇرئاۋايى ھەنگاۋ دەننن و خوازيارن، زۆرىك لە بەھا ئابورى و سىياسى و تەنانەت فىكرىيەكانى شارستانىيەتى ئەوروپايى پەيرەو يەكەن. لەم سەروپەندەدا دەپرسىن: (دەبىت نەئىنى سىجر و ئەفسوونى ئەم شارستانىيەتە لە كوۋدا بىت؟ چۆن شارستانىيەتتىكى ۋا بوو بە بەھەشتى سەر رووى زەمىن، بەھەشتىك تەۋاۋى مىللەتانى دىنا ئارەزوۋى ئەو دەكەن پىتى تى بنىن، بەلام بى ئەوئى لە ھەولەياندا سەرگەوتتو بن؟

فەيلەسووفى ئەلمانى "ئەدمۇند ھۆسپىرل" مامۇستاي "مارتن ھايدگەر" و يەكپك لە فەيلەسووفە گەرەكانى سەدەي بىستەم، پىتى ۋايە سەرجمە دانىشتۋانى ئەوروپا بە ھەموويان و سەرەراي بوونى نەتەوئى جىاجىيا و سەرەراي شەر و كىشە ناۋەخۆيىيەكانىان يەك خىزان پىك دەھىنن. ئەوروپايىيەكان بە ھەموويان جۆرىك لە نىشتەمانىكى رۆجى دروست دەكەن

که بهرز و بالاتره له سهرجه م کولتووره کانی تر، تهنانهت له کولتووره
دیرینه کانی وهک هند و چینیش له بهرتره. ئەم بالا دەستییهش له سهر چ
بنه مایهک دروست ده بیت؟ ئەلبهته له سهر بنه مایه دا هینانی ئەم سێ شتهی
لای خوارهوه:

- ئەقل.

- زانست.

- فهلسهفه.

کهی ئەم دا هینانه کرا و زیدی ئەوروپای پوچیش کویتیه؟

"هۆسپیرل" له وهلامدا ده لیت: «زیدی پوچی ئەوروپا یۆنانه و ههر له یۆنانی
کوینیشدا و له ماوهی نیوان سهدهی ههوتهم و پینجهمی پ.ز - ئەمەش ئەو
ماوهیهیه که سهردهمی بووژاندنه وهی فهلسهفه بوو له سهر دهستی سوکرات
و ئەفلاتۆن و ئەرسطۆ و.. هتد، ئەو دا هینانه ئەنجام درا». لهو ساته وهمخته دا
شتیکی ترسناک له میژوودا پووی دا و بۆیه که مین جار، ههلوپستیکی
فهلسهفیی نازاد فۆرمه له بوو. بهو مانایه ی فیکر بوو به پرسیاریکی نازاد و
کراوه، له باره ی جیهان و سروشت و کۆمه لگه و ناین و سیاسهت. به لام چی
وامان لێ دهکات بلتین، فهلسهفه دا هینانی یۆنانیه کانه؟ نایا فهلسهفه ی
ترمان نییه کوئتر له فهلسهفه ی یۆنانی؟

ئەلبهته "هۆسپیرل" ئینکاری له وه ناکات و پتی وایه فهلسهفه ی جوړاوجوړ
له خو ره لاتی دووردا هیه، وهکو فهلسهفه ی هیندی و چینی. به لام له گه ل
ئوه شدا سووره له سهر ئەوه ی بلتیت، فهلسهفه ی یۆنانی که دایکی
فهلسهفه ی نویتی ئەوروپاییه ته و او جیا وازه له کۆی فهلسهفه کانی تری دنیا.
بابزانین ئەم جیا وازیه له کویتدایه؟ جیا وازیه که له وه دایه که فهلسهفه ی
یۆنانی، به ته و اهتی خو ی له بیر و با وهره غه یبانییه کان جیا کرده وه و بوو به
بیرکردنه وه یه کی ئەقلانیی پتهی. نه یینی سهرکه وتنی ئەوروپا به سهر

سەرجهم کولتوررهکانی تری جیهاندا لیره‌دایه.

راسته له شارستانییه‌ته‌کانی تردا "فلسه‌فه و زانست و ئەقل" هه‌بووه، به‌لام ته‌نیا له ئه‌وروپادا ئەقل توانی هه‌موو پتوهندیه‌ک له‌گه‌ل غه‌بیانییه‌ت و ئەقلی ئەفسانه‌ییدا بپچڕینیت. "فلسه‌فه و ئەقل و زانست" نه له هندستان و نه له چین و نه له هیچ جیگه‌یه‌کی دنیا‌دا، نه‌یتوانی خۆی له بیر و باوه‌ره غه‌بیانییه‌کان جیا بکاته‌وه. مرقوف له به‌رام‌به‌ر کۆمه‌لگه و جیهاندا، دوو هه‌لوێستی و هه‌رمه‌گریت:

یه‌که‌م: سه‌روشتی و عه‌مه‌لی و راسته‌وخۆیه و ئەو هه‌لوێسته‌یه که هه‌موومان له ژیا‌نی پۆژانه‌ماندا وه‌ری ده‌گرین، بۆ ئه‌وه‌ی بی‌ری لێ بکه‌ینه‌وه. ئەم هه‌لوێسته‌ش له‌ژێر کاریه‌گری ئه‌و بی‌ر و باوه‌ر و په‌روه‌رمه‌که‌رنه‌دایه که له سه‌رده‌می مندالییه‌وه بۆمان ماوه‌ته‌وه. ئەمه‌ش هه‌لوێستیکی نا ره‌خنه‌یی یاخۆ به‌ر له ره‌خنه‌یه.

دووم: شته‌کان به‌شێوه‌یه‌کی باه‌تی ده‌بینیت و ئەمه‌ش ئه‌وه‌یه پێی ده‌لێن هه‌لوێستی فه‌لسه‌فی. بێ‌گومان گه‌یشتن به‌مه‌ پرۆسه‌یه‌کی هێنده سووک و ئاسان نییه. ئیمه کاتیک ده‌توانین به‌شێوه‌یه‌کی فه‌لسه‌فی بی‌ر بکه‌ینه‌وه، ته‌واوی ئه‌و شتانه‌مان له خۆمان دامالێبیت که له مندالییه‌وه پێی راهاتووین. ئەمه‌ش پرۆسه‌یه‌کی قورس و تاقه‌ت پرۆوکینه، هه‌ر له‌به‌رئه‌مه‌یه فه‌لسه‌فه و فه‌یله‌سووف له میژوودا ده‌گه‌من. بۆ ئه‌وه‌ی به‌فله‌سه‌فینی و بیته فه‌یله‌سووف، پتوێسته‌ خواست و ئاره‌زووه‌کان تپه‌پرینی و به‌سه‌ر ئه‌و ئینتیمایانه‌دا زال بیت که له ناخدا رۆچوون. کۆ ده‌توانیت به‌م مه‌رجانه‌وه بیته فه‌یله‌سووف؟ ئەلبه‌ته که سانی وه‌ک: "ئه‌فلاتۆن، ئه‌رستۆ، دیکارت، کانت، هیگل، نیچه". کۆ ده‌توانیت له خۆی جیا بیته‌وه، بۆ ئه‌وه‌ی بیته فه‌یله‌سووف؟ ئه‌ی ئه‌گه‌ر جیا بووه‌وه کۆ ده‌لێت دوا‌ی ئه‌و سه‌فه‌ره ترسناک و سه‌رکه‌تشییانه، بپه‌وه‌ی ده‌گه‌رێته‌وه شوێن و جێی خۆی؟ خه‌لکانیک هه‌ن پێ

ناپرن و به لادا دین، یان هندیک دهنه دیتوانه یاخو خویان دهکوژن یان به ناگری ههقیقته دهسووتین. تنیا کهسیک شایستهی نازناوی فهیلهسووفه که سرکیشی دهکات و به ناخی خویدا رۆدهچیت و لهو سه ریشه وه بیهوی دیتته دهری.

جیاوازییهکی زۆر له نیوان تیروانینی فهلسهفی بق جیهان و ئهو بیر و بۆچوونه باوانهی ناو کۆمه لگه دا ههیه بق دنیا، به لام تنیا هه لوئستی فهلسهفی دهتوانیت به شیهویهکی بابتهی له دیاردهکان پروانیت و قسه یان له سهر بکات. ئهو کهسهی نهتوانیت پانتاییهکی رمخنهیی له نیوان خوئی و خودی خویدا بهیلتتهوه و نهتوانیت له خوئی جیا بپتهوه، ئهو کهسهی ههست به ترس بکات و له کاتی ناشکراپوونی جهوهری بیر و باوه ره کۆنهکاندا هاوسهنگی له دهست بدات، پتویسته قهرهی فهلسهفه نهکهوئت و له جیهانی فهلسهفیدا سرکیشی نهکات، چونکه کاریکی وا ماندووی دهکات و به رهو دیتوانهیی دهبات. به لام ناخو ئه مه ئه وه دهگه یه نیت که هه موو خه لکانی ئه وروپا، دهتوانن هه لوئستیکی لهو جوژه وه ربگرن؟ "هۆسیرل" له وه لامدا ده لیت: نهخیر. تنیا دهسته بۆتریکی کهم و دیاریکراو له توژهر و ئه کادیمی و پسپۆرمان، دهتوانن رووبه رووی ههقیقتهی بابتهی شتهکان و دیاردهکان ببنه وه. حهقیقتهی بابتهش به ره می زانست و فهلسهفهیه.

به ره له مهش تنیا ههقیقتهی لاههکی له ئارادا بووه که تایبهت بووه بهم یان بهو کولتور. هه رچی ههقیقتهی زانستی فیزیاشه، ئهوا حهقیقهتیکی یونیفیرسالییه و یاساکانی له تهواوی زانکۆکانی جیهان بهیه که شیهوه دمخوئیریت. شتیک نییه ناوی فیزیای ژاپۆنی یان ئه وروپایی یان عهرهبی بیت، بگره ئه وهی ههیه فیزیایهکی گهردوونیه. کهواته گه ره که له پووری ئاینی مرۆفایهتی بهش بهش بکات، ئهوا که له پووی فهلسهفهیی ئهقلانی یهکیان دهخات. به لام لیره دا پتویسته ئیستی کهین. ئه گه ره گهردوونگه رای ی زانست و تهکنۆلۆجیا شتیکی دیار و ناشکرا بیت و کهس لاری لئی نه بیت،

نایا دهکریت هه مان شتیش له باره ی فلسفه وه بلتین؟

"هۆسپیرل" پتی وایه دهکریت هه مان شتیش له باره ی فلسفه وه بلتین، بهمه رچیک وهکو زانستیکی ورد و توکمه له فلسفه تی بگهین، نهک وهکو شتیکی ئه بستر اکت و هه رزه گۆبیه کی به تال. فلسفه له ریگه ی نوێکردنه وه ی بهرده و امیی پرسیار و توێژینه وه کاتییه وه، گهردوونیبوونی خۆی دهسه لیتنی. هاوکات فلسفه بیر و بۆچوونه باوهکان و تیزه نایدیو لۆجه کان دهخاته ژیر پرسیاره وه. ئه مه شه وا دهکات زۆر تیک له کولتوو ره کان دژایه تی بکه ن و ریگه نه ده ن به ئاسانی فلسفه بچپته ناویانه وه. ته نیا ئه وروپا توانی تا دواسات، درێژه به شه ری فلسفه له گه ل که له پوو ری مه سیحیدا بدات و ته نیا ئه و توانی شه ری حه قیقه ت له گه ل خۆی و پیرۆزترین شته کانی کولتوو ری ئه وروپا ییدا بکات. لیره وه ئه وروپا توانی له یه ک کاتدا به سه ر خۆی و ته وای دنیاشدا زال بیت. جه وه ره ی شارستانییه تی خۆرئاوا و نه ئینی بالادستی له سه ر ئاستی جیهان، لیره دایه .

ئه م هه لۆیسته مه عرفیه ئازاده له هه موو کۆت و به ندیکی پشومه خت، به بۆچوونی "هۆسپیرل" بۆ یه که مین جار له یۆناندا سه ره ی هه لدا. شارستانییه تی خۆرئاواش میراتگریکی شه رعیه ی گریکه کانه. له گه ل "تالیس" و هاوړیکانیدا هه لۆیستی ره خنه یی دیته ئارا و فلسفه له دایک ده بیت و سه رده می سوؤرا خکردنی هه قیقه تی بابه تی ده ست پی دهکات، ئه مه شه بۆ خۆی گه و ره ترین قه له م بازه له میژوو ی مرۆشایه تیدا. جگه له کولتوو ری ئه وروپایی تا ئیستا هه یج کولتوو ریکی تر بوێری ئه وه نده ی تیدا نه بووه قه له م بازکی وا بدات. بۆیه وتم "تا ئیستا"، له به ره ئه وه ی ئه م مه سه له یه له به رده م کولتوو ره کانی تری، وه که: "کولتوو ری ئیسلامی و هندو سی و کۆنفۆشیو سی و بوودیزم" دا ئاوه لایه .

ناشکرایه هه نووکه له ناو هه موو ئه و کولتوورانهدا، پۆشنبیری
رمخه بیمان ههیه که له ههقیقهت دهگه پێن و دهیانه و پیت میتۆدی زانستی
به سه ره که له پوووری خۆیاندا پراکتیزه بکه ن. به لام ئه وانه ههشتا که مینه یه کن
و له پاره ویزدان. ئه لبه ته ئه م که مینه یه ئه گه ری ئه وه ی ههیه، به هۆی هۆکاره
ناوه خۆیی و دهره کییه کانه وه و به تایبته هۆکاری به جیهانی بوونه وه زیاد
بکات.

"هۆستیرل" ئه م بیری و بۆچوونانه ی له و لیکچه ره به ناو بانگه دا خسته روو که
سالی ۱۹۲۵ له قییه نا به ناو نیشانی "قهیرانی هیومانیزمی ئه وروپایی و
فلهسه فه"، پشکیشی کرد. وهک ده زانین ئینسانی ئه وروپایی له و کاته دا و
به هۆی هاتنه ئارای نازیزم و فاشیزم و بزوته نئه قلانییه کانه وه، له
قهیرانیکی قوولدا ده ژیا و ئه وکات جهنگی دووه می جیهانی به پتوه بوو. له و
فهزایه شدا که پری بوو له ئایدیۆلۆجیای فاشییا نه و ده مارگیری و
ئهفسانه ی ئاری نه ژاد، "هۆستیرل" که وته دا کو کیکردن له ئه قلانییه ت. به و
پتیه ی ئه قلانییه ت جه وهر و نه پنی شارستانییه تی خۆرئاوا پتک دینیت.
ته نانه ت "هۆستیرل" داوای ئه قلانییه تیکی یۆنیفیرسالییا نه تری ده کرد که له
ئه قلانییه تی پۆشنگه ری به رفراوانتر بیت. ئه و پتی وا بوو ئه قلانییه تی
پۆشنگه ری به رته سک بووه و بووته جۆریک له فلهسه فه ی پۆزه تفستی وشک
و برنگ. پۆزه تفسیزمیشی به گه و ره ترین هه ره شه ده زانی بۆ سه ره
شارستانییه تی ئه وروپایی. به لام بۆچی پۆزه تفسیزمی به و مه ترسییه ده زانی؟
له به ره وه ی پۆزه تفسیزم ئیعتراف به ئایدیا بالاکان و به ها روو حیهی کان ناکات
و هه موو شتیک کورت ده کاته وه بۆ ماده یه کی رووت.

شلۆقبوونی فلهسه فه ی پۆشنگه ری و دابه زینی بۆ ئه م ئاسته، ئاماژه یه که
بۆ ئه وه ی پۆزه ی فلهسه فه ی و ئه قلانی ئه وروپایی که له یۆنانه وه ده ست پتی
ده کات و تا پۆزگاری ئه مرۆمان به رده وامه، له قهیرانیکی قوولدا ده ژی.
چاره سه ری ئه م قهیرانه ش به وه ده بیت بگه پینه وه بۆ ئه قلانییه ت، نه وهک

بچینه ریزی ئەو ئاقاره نا ئەقلانییانەیی "هتلەر" رهواجی پێ دەدا. بیتگومان مێژوو گوێی بۆ "هۆستیرل" نهگرت، بگره گوێی بۆ "هتلەر" گرت. سه‌ره‌نجامیش به‌وه گه‌یشته که هه‌موومان ده‌زانین.. راسته فه‌یله‌سووف بۆ ماوه‌یه‌کی کورت ئەو شه‌ڕه‌ی دۆراند، به‌لام له‌سه‌ر ئاستی ماوه درێژ ئەو براوه بوو.

دوای کۆتایهاتنی جه‌نگی دووه‌می جیهانی، ئەوروپا له‌و ئایدیۆلۆجیا مه‌رگدۆست و توندپۆخانه دوورکه‌وته‌وه که وێرانیا ن کردو گه‌یاندیا نه‌ لێواری له‌ناوچوون. له‌و مێژوو به‌ دواوه ئەوروپا هیدی هیدی و به‌ شیوه‌یه‌کی ئەقلانی، که‌وته خۆکۆکردنه‌وه و فه‌زایه‌کی فراوانی بۆ ئازادیه‌ دیموکراسیه‌کان خولقان که له‌ باشووری ئیسپانیاوه درێژ ده‌بیته‌وه تا باکوری ولاتانی ئەسکه‌نده‌نafia. هه‌نوکه ئەوروپا بووه‌ته مێرگیکی پر له‌ ئارامی و گه‌شه‌کردن، ئەمه‌ش وای کردووه پووسیا خه‌ون به‌وه ببینیت بیته ئەندام له‌یه‌که‌تیی ئەوروپادا. وا بۆ زیاتر له‌ نیو سه‌ده ده‌چیت ئەوروپا له‌ ناشتییه‌کی سه‌رتاسه‌ری و به‌رده‌وامدا ده‌ژی، ئەمه‌ وامان لێ ده‌کات بلێن پیشبینه‌یه‌که‌ی "هۆستیرل" راست ده‌رچوو که ده‌یوت: «ئەقلانییه‌تی فه‌لسه‌فی چاکترین ڕیگه‌چاره‌یه، بۆ چاره‌سه‌رکردنی کیشه و قه‌یرانه‌کان».

سەرەتا دژوارەکانی مۆدێرنەیی فرەنسای

پۆشنگەریی لە فرەنسا چۆن هاتە ئارا و چۆن ئەو ولاتە کاف کاف، لە پۆزگاری فێندەمێنتالیزمی کاتۆلیکی پەهاوە گواستیه‌وه بۆ سەر دەمی ئیمانی پۆشنگەر و فیکری ئەقلانی؟ هەندیک لە گەرە میژوونوووسانی هاوچەرخ پێیان وایە "فۆنتنیل" (١٦٥٧-١٧٥٧)، یەكەمین کەس بوووە ستایشی سەر دەمی پۆشنگەری کردوو. متمانەی "فۆنتنیل" بە مرۆڤایەتی و داھاتووی ئینسان، دەگەرایەوه بۆ ئەو پیتشکەوتنانهی زانست لە سەر دەمی ئەودا بە دەستی هینابوو، بەتایبەت زانستی ماتماتیک و فیزیک. سەرەرای گومان و بەدبینی، بەلام خۆشحالیی خۆی بەو گۆڕانکارییانە نەدەشاردوو کە بەسەر ژبانی رۆشنبیری فرەنساییدا هاتبوو. بۆ نموونە لە جێگە یە کدا دەلیت: «ماوێهەکی کەمە گیانێکی فەلسەفی زۆر نوێ لە ولاتە کەماندا بلآو بووئەوه، ئەمەش بریتییە لە رۆشناییە کە باوانمان دەرفەتی ئەویمان بۆ نەرێخسا لێی بەهرمەند بن و سەرەنجام ئێمە پێی گەیشتین». هەرۆهە دەلیت: «ئێمە درەوشاوین بە رووناکی ئاینێکی راستەقینە و برۆاشم بە هەندیک تیشکی فەلسەفەیی راستەقینە هەیه. هەنووکە ئێمە هەزاران جار لە خەلکانی سەر دەمانی پێشوو رۆشنترین، ئەو خەلکانەیی وەهم و خورافاتیان بەرەم هینا».

لێرەدا سەرەنج دەدەین "فۆنتنیل" هەستی کردوو لە سەر دەمیکی پۆشنگەردا دەژی، لانی کەم لە بواری فەلسەفەدا بەتایبەتی پاش "رینچیە دیکارت"، هەرۆهە لە بواری زانست و پەخنەیی میژوویدا. بەلام دەبیت ئەوێش بزانی تا ساتەوختی "فۆنتنیل"، چەمکی پۆشنگەری هیچ

ره‌خه‌یه‌کی لانی کهم به‌شیتویه‌کی راسته‌وخۆ- ئاراسته‌ی فیکری ئاینی نه‌کردبوو. شایه‌نی باسه "فۆنتنیل" به‌شیتویه‌کی سه‌ره‌کی له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا ژیا و ده‌ستی به‌ نووسین کرد.

ئیمه‌ ده‌زانی‌ن شه‌ری نیوان ئه‌قلانییه‌کان و پیاوانی ئاینی به‌شیتویه‌کی فیعلی ته‌نیا له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا ده‌ستی پێ کرد، به‌تایبه‌ت پاش سالی ۱۷۶۰ کاتیک کتیبه‌ سه‌ره‌کییه‌کانی "رۆسو" و "دیدرۆ" و "فۆلتیر" و "بارۆن دۆلباک" چاپ کران و بلآو بوونه‌وه. راسته‌ چه‌مکی سه‌رده‌می رۆشنگه‌ری له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا هه‌بوو، به‌لام ته‌نیا له‌ دوا‌ی نیوه‌ی دووه‌می ئه‌و سه‌ده‌یه‌ بووه‌ بنه‌ما و دروشم. ئه‌مه‌ش ناگه‌ریته‌وه‌ بۆ هه‌ندیک له‌و پروداه‌ه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیانه‌ی له‌و ماوه‌یه‌دا پرویان دا، بگه‌ ده‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ پروداویکی فیکری سه‌ره‌کی ئه‌ویش بلآو‌کردنه‌وه‌ی ئینسیکلۆپیدیا به‌ناویانگه‌که‌ بوو که "دیدرۆ" (۱۷۱۳-۱۷۸۴) سه‌ره‌رشته‌ی کرد. ئه‌م پرۆژه‌ فیکریه‌ مه‌زنه‌ ته‌واوی رۆشنگه‌ره‌کانی له‌ هه‌موو بواره‌کاندا له‌ ده‌وری خۆی کۆکرده‌وه. به‌یاننامه‌ی سه‌ره‌تای ئینسیکلۆپیدیا که "دیدرۆ" نووسیبوو، سالی ۱۷۵۰ بلآو بووه‌وه. هه‌رچی گوته‌ری پێشه‌کییه‌ به‌ پینووسی "دالامپیر" نووسرابوو، له‌ سالی ۱۷۵۱ دا بلآو کرایه‌وه.

ئینسیکلۆپیدیا به‌ هه‌موو به‌شه‌کانیه‌وه، کۆکردنه‌وه‌ی ده‌سکه‌وته‌کانی رۆشنگه‌رییه‌ که‌ له‌ ماوه‌ی نیو سه‌ده‌ی رابردوودا پرویان دابوو. واته‌ ده‌ره‌نجامی کۆتایی سه‌ره‌جم ئه‌و زانیاری و زانسته‌یه‌ که‌ له‌و سه‌رده‌م و رۆژگاره‌دا له‌ ئارادا بوو. له‌ وتاری پێشه‌کیدا که‌ شایسته‌ی لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی تایبه‌ته، "دالامپیر" ۱۷۱۷-۱۷۸۲ "پتی وایه‌ سه‌رده‌می رینیسانس یه‌که‌مین چه‌رخ‌ی رۆشنگه‌ریه‌ زه‌مینه‌سازی بۆ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌م کرد، به‌م پتیه‌ ئیمه‌ قه‌رزاریاری ئه‌و رۆژگاره‌ین. پاشان دادگاکی پشکنین له‌ سه‌ده‌ی حه‌فده‌دا و هه‌روه‌ها ئاقاری کاتۆلیکی توندپۆ و دژه‌ ریفۆرمی ئاینی هاتنه‌ ئارا، به‌لام نه‌یانتوانی رۆشنگه‌ری خه‌فه‌ بکه‌ن که‌ سه‌ره‌تاکانی له‌ سه‌رده‌می

رئیس‌سائنس‌وه به‌دەرکه‌وتبوو.

مه‌شخه‌لی رۆشنگه‌ری سه‌ره‌رای هه‌ولی زۆری ده‌مارگیره‌کان بۆ خه‌فه‌کردنی، هه‌ر به‌دهره‌شاوه‌یی مایه‌وه. له ئینسیکلۆپیدیادا چه‌مکی رۆشنگه‌ری به زۆری دیت. له یه‌کیک له وتاره‌کانیدا "دیدرۆ" جیاکاریه‌ک ده‌کات له نیوان سه‌رده‌می رۆشنگه‌ری و سه‌رده‌می جه‌هل و تاریکیدا، له جیگه‌یه‌کی تریشدا به‌رپه‌رچی نه‌وانه ده‌داته‌وه که ترسی نه‌ویان هه‌بوو مرۆفی نه‌ورویایی، دووچاری نووچدان بیت و جارێکی تر له تاریکیدا رۆیجیت. له مباره‌یه‌وه ده‌لیت: «پتویست به‌م ترسه‌ ناکات، هیچ کاتیک هینده‌ی نه‌م سه‌رده‌می ئیمه تاریکی و نه‌زانی له پاشه‌کشه‌دا نه‌بووه. فه‌لسه‌فه‌ش هه‌نگاوی گه‌وره‌ دهنیت و به‌ره‌وپیش ده‌چیت، له‌م پرۆسه‌یه‌شدا رۆشنگه‌ری هاوشان له‌گه‌لیدا ری ده‌کات». له جیگه‌یه‌کی تردا "دیدرۆ" ده‌لیت: «فه‌لسه‌فه‌ی راست و دروست که رووناکیی خۆی به‌ هه‌موو جیگه‌یه‌کدا په‌خش ده‌کات و له هه‌موو شوێنیک ده‌ره‌وشینه‌وه، خه‌ریکه زیاتر و زۆتر ده‌چیته‌ دێر و کلێساکانه‌وه».

له‌لایه‌کی تره‌وه "گریم" "۱۷۲۳-۱۸۰۷"، خاوه‌نی کۆاری "نامه‌ گۆرینه‌وه‌ی نه‌ده‌ی" و هاوپی "دیدرۆ" و "رۆسق" ستایشی رۆشنگه‌ری ده‌کات، به‌لام له گروپی ئینسیکلۆپیدیای که‌متر گه‌شبینی پتوه‌ دياره. شایه‌نی باسه "گریم" به‌چهند قه‌وناغیکدا رۆیشته‌وه. سه‌ره‌تا زۆر له‌وان خۆینگه‌رمتر بوو، پتی و ابوو هاوپی‌کانی زیاد له پتویست نه‌رم و شه‌رم‌ن. سالی ۱۷۵۵ ره‌خنه‌ی ئاراسته‌ی نه‌و گوتاره‌ کرد که "دالامپیر" له نه‌کادیمیای فرهنسای پێشکێشی کرد، کاتیک وه‌کی نه‌ندامیکی نه‌کادیمیایه‌ پێشوازی لی‌ کرا، له‌به‌ر نه‌وه‌ی وه‌کی پتویست جه‌ختی له سه‌ره‌که‌وتنی رۆشنگه‌ری نه‌کردبووه‌وه. پی ده‌چیت "دالامپیر" له به‌رچه‌کرداری کۆنسی‌رقاتی‌فه‌کان ترساییت، به‌ تاییه‌ت نه‌وان زۆرینه‌ی نه‌و ده‌زگا فرهنساییه‌ دێرینه‌یان پیک ده‌هینا. له

په‌خه‌که‌یدا "گرم" نووسیبوو: "ده‌بوو باسی له‌نه‌هامه‌تی سه‌رده‌مه‌ تاریک و‌به‌به‌ریه‌کانی پ‌یشوو بگردایه، سه‌رده‌م‌یک‌ جه‌هل و‌نه‌زانی به‌سه‌ر ئه‌قلیبه‌تی مه‌سیحیبه‌کاندا زال بوو. هاوکات ده‌بوو باس له‌و‌رووناکیبه‌ نه‌رمونیانه‌ش بکات که‌ مرۆفی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ی پ‌ووناک کردووته‌وه، مه‌به‌ستم له‌وه‌ش پ‌ووناکی فه‌لسه‌فه‌ و‌ زانسته". له‌ ج‌یگه‌یه‌کی‌ تردا باس له‌ رۆلی پ‌رۆتستانته‌کان ده‌کات، له‌ بلاوک‌ردنه‌وه‌ی تۆلیرانس و‌ پ‌ۆشنگه‌ری و‌ به‌گ‌زاچ‌وونه‌وه‌ی ده‌مارگیریی ئاینی و‌ مه‌زه‌به‌ی. له‌ ژێر کاریه‌ریی ئه‌واندا پ‌ۆشنگه‌ری هات بۆ ئه‌وه‌ی د‌پ‌ به‌ تاریکیه‌کان به‌دات که‌چی دواتر "گرم" سارد بووه‌وه‌ و‌ ئه‌و‌حه‌ماسه‌ته‌ی سه‌ره‌تای نه‌ما. به‌لام داخۆ ماندوو بوو یان ب‌ئ‌ ئوم‌ید بوو له‌ د‌زایه‌تیک‌ردنی ده‌مارگیریی و‌ ده‌مارگیرمه‌کان؟ بۆ نمونه‌ سالی ۱۷۵۷ ده‌لیت: «ج‌وره‌ مرۆف‌یک‌ ه‌ن زۆرینه‌ن، پ‌ۆشنگه‌ری فیک‌ری ه‌یچ کارئیک‌یان ت‌ئ‌ ناکات و‌ سوورن له‌سه‌ر ک‌انفامی و‌ ده‌مارگیریی خ‌ویان».

ته‌نانه‌ت کار ده‌گاته‌ ئه‌وه‌ی سه‌ده‌ی ه‌ه‌ژده‌م، به‌سه‌ده‌یه‌کی‌ نا پ‌ۆشنگه‌ری به‌داته‌ قه‌لم. بۆ نمونه‌ ده‌ره‌ق به‌ یه‌سووعیبه‌کان "دوژمنانی سه‌ره‌سه‌ختی فه‌یله‌سووفان" ده‌لیت: «ب‌یگومان نه‌وه‌کانی تاریکی له‌ رووناکی ده‌ترسن و‌ پ‌قیشیان له‌وانه‌یه‌ رووناکی له‌ نیو مرۆفه‌کاندا بلاو ده‌که‌نه‌وه». له‌ ج‌یگه‌یه‌کی‌ تردا ده‌نووسیت: "ئه‌وانه‌ یه‌که‌مین ئامانجیان سه‌رینه‌وه‌ی پ‌ۆشنگه‌ری و‌ زانسته‌ له‌سه‌ر گ‌ۆی زه‌وی". به‌لام پ‌اش سالی ۱۷۶۵ ش‌ت‌یک‌ له‌ ناخ و‌ ده‌روونی "گرم" دا گ‌ۆرا و‌ه‌کی‌ پ‌یشتر گه‌ش‌بین نه‌ما و‌ نائوم‌ید بوو، ئه‌مه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه‌ نه‌بوو که‌ گومانی له‌ پ‌ۆشنگه‌ری ه‌به‌یت، بگ‌ره‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ بوو گومانی له‌ توانای مرۆف‌ ده‌کرد له‌وه‌ی توانای تیگه‌یشتن و‌ قبوول‌کردنی پ‌ۆشنگه‌رییان ه‌به‌یت.

له‌م باره‌یه‌وه‌ ده‌لیت: «چ‌رکه‌ساته‌کانی پ‌ۆشنگه‌ری له‌ م‌یژووی مرۆف‌ایه‌تیدا ئ‌یج‌گار کورتن»، یاخۆ ده‌لیت: «پ‌ۆشنگه‌ری گه‌لیک له‌ گه‌لان پ‌ت‌وه‌سته‌ به‌ ژماره‌یه‌کی‌ که‌م یان ده‌سته‌ب‌ێژێرئ‌کی‌ دیاریک‌راو، ه‌ه‌رچی زۆرینه‌شه‌ ئه‌وا

ئەستەمە پۇشنگەر بکرین». بەلام بۆچی ئائومیدی تەنگی پئی هەلەمچنی؟ لەبەرئەوهی ئەو پرووداوه مەزەهەبیانەئە ئوکات لە فرەنسادا پرووی دا ناھەموار بوو، بەلگەئە ئەو بوو دەمارگیری لە ناخی مرۆڤەکاندا یە ئەستەمە ریشەکیش بکریت. لەو ماوہیەدا کیشەئە بنەمالەئە "کالاس" پرووی دا، کە بنەمالەئەکی پڕۆتستانی بوون و لە شاری تولۆز لە لایەن زۆرینەئە کاتۆلیکیەکانەوہ بەشیوہیەکی ترسناک سەرکوت کران. ھاوکات کیشەگەئیکی تری وەک کیشەئە "سیرشین" و "لابار" و.. هتد، پرووی دا.

ئەمانە مرۆڤگەئیک بوون بە تاوانی وازھێنان لە ئاینی مەسیحی یاخۆ پابەندنەبوون بە سرووت و پۆرەسمە ئاینیەکان، سووتینان یاخۆ کوژران. ئەم پرووداوانە دەری خست زۆر بەئە گەلی فرەنسایە تا ئەو کاتەش دوور بوون لە پۇشنگەری و پۇشنگەریش تەنیا تاییەت بوو بە دەستەبۇزێرێک لە فەیلەسووفان و پۇشنبیران. لیرەوہ کار گەیشتە ئەوہی یەکیک لە دادوەرەکانی شاری تولۆز ستایشی سزادان بکات، بەو پێئەئە نامرازێکی لەبارە بۆ ناچارکردنی کەمینیە پڕۆتستانی تا دەستبەرداری ئاینزای خۆی بێت و باوہ پە ئاینزای زۆرینە بێئیت کە ئاینزای کاتۆلیکی بوو.

دەرھەق بەم بۆچوونە "گریم" شیتگیر بوو وتی: «ئەوہکانی داھاتوو نەفرەتمان دەکەن و بە تۆمەتی بەر بەرییەت و دیندایەتی تاوانبارمان دەکەن، لە کاتیکدا ئیمە لافی ئەوہ لێ دەدەین سەر بە پڕۆگارێکی فەلسەفی ئەقلانین!» بەلام ھەر دوا ئیمە لەو پەشبینییە پاشگەز بووہوہ و گەراپەوہ سەر گەشبینیی سەرەتای و دەئیت: «ئیمە لە باوکانمان چاکترین، ئەلبەتە پۆلەکانیشمان لە خۆمان چاکتر دەبن، لە پرووی پۇشنگەری و دوورکەوتنەوہ لە دەمارگیری»، بەلام سەرلەنوێ و لە سالی ۱۷۷۰ دووچاری رەشبینی دەبیتەو! پئی دەچیت ئەمجارەیان رەشبینی بەری نەدایت، چونکە پێگەئە پۇشنگەری دوور و درێژە و پری کەند و کوۆسپە و ئاکامیشی پێشوہخت مسۆگەر نییە، وەکی ھەندیک مەزەنەئیان دەکرد. لەبەرئەوہی تاریکخوازان لە

بق سەدان بق فیکری ئازاد و ھەر کاتیک ھەلیان بق بڕمخسیت، بەبیانوی دزایەتیکردنی ئیلحاد و بی باوەرپیەوہ یاخۆ بەرگریکردن لە بیر و باوەر "بیر و باوەری باو و باپیران"، دەست لە پۆشنگیری دەوہشین، بەم کارەشیان دزایەتی ئازادی فیکر و ویژدان دەکەن.

سەر و مختیک یادی دووسەد سالی قەسابخانە بەناویانگەکی "سانت بارتیلمی، ۲۴ ئابی ۱۷۷۲" کرایەوہ، "گریم" دەنووسیت: "ئیمە ھەموو رۆژیک شانازی بەو پیشکەوتنەوہ دەکەین کە رۆحی فەلسەفی و ئەقلانی لە ولاتەکەماندا بە دەستی دینیت، بەلام ئەم پیشکەوتنە تا ھەنووکەش ھەموو چین و تووژەکانی نەگرتووہتەوہ و تاییەتە بە دەستەبژێرتیک لە بیریاران. دەبیت ئەوہش بلێن تەنیا فیندەمیتنا لیستەکان نەفرەت لە پۆشنگیری ناکەن، بگرە حکومەتیش ترسی لێ ھەبە و دەبەیت پەکی بخات و کۆسپی بق دروست بکات". لە جیگەبەکی تردا کە تەعبیر لە ناویمیدی و پەستی ئەو دەکەن دەلیت: «بەشیوہیەکی گشتی مرۆفایەتی بق ئازادی و ھەقیقەت نە خولقاون، ئەگەرچی بەردەوام باسیان لێ دەکەن، بەلام لە راستیدا ئازادی و ھەقیقەت تەنیا بق ئەو دەستەبژێرە مرۆف خولقاوہ کە دەتوانیت بە ھەرمەند بیت لێیان، بە مەرجیک زۆر خۆی پتوہ بانەدات. ھەرچی مرۆفەکانی ترە واتە زۆرینە، ئەوا تەنیا بق کۆیلایەتی و گومرایی دروست بوون».

دیکارت

فہیلہ سووفی فرہنسای "پینتیه دیکارت"، کہ سیک بی ئەندازہ بہناویانگہ .. کئی ھہیہ ناوی "دیکارت" ی نہ بیستبیت؟ ئەہی ئەو دامەزرتنەری ئەقلانییەت نییە، تا ئەو ئاستەہی لەگەڵ ئەقلانییەتدا تیکەڵ بووہ؟ کاتیک بە شتیک دەلین دیکارتییە، ئەوہ مانای وایہ ئەو شتہ ئەقلانییە. یان کاتیک دەلین فرہنسایییەکان دیکارتین، ئەمہ بہو مانایہ دیت کہ ئەوان ئەقلانین. ئەم فہیلہ سووفہ کاریگەری لەسەر تەواوی میللەتیک بەجی ھیشت، بەرادیہک ئەستەمہ بتوانریت جیاوازی لە نیوان کارەکتەری ئەو و میللەتی فرہنسایدا بکریت. ئەو خۆی بہ تەنیا نەتەوہیہک بوو. تەنانەت ریکخستنی شەقام و گۆرەپانہ گشتییەکان لە فرہنسادا، لە رووی وردەکاری و دیسپلینەوہ ھەمان خەسلەتی میتۆدی دیکارتیان ھہیہ.

بەلام کئی ئەوہ دەزانیت کہ "دیکارت" ترسی زۆری لە پیاوانی کلیسا ھەبووہ و بہ درێژایی تەمەنیشی خۆی لی پاراستوون؟ "دیکارت" پێگەہیکی زۆری گرتەبەر تا خۆی لە بەلای پیاوانی ئاینی بپاریزیت. لەبەر ئەوہ فرہنسای بەجی ھیشت کہ لەو سەردەمەدا پری بوو لە فیندەمیتتالستی کاتۆلیکی، بۆ ئەوہی لە ولاتیکي پرتستانتی لیبرالی ھەک ھۆلەندادا بژی، بەلام تەنانەت لەویشدا بەردەوام شوینی نیشتەجیبوونی خۆی دەگۆری و تارادەہیکی زۆریش خۆی ون دەکرد، تا بتوانیت بە ئازادی بنووسیت و بیر بکاتەوہ.

"دیکارت" دەیزانی حەقیقەتگەلیکی گەورەہی لە بواری زانست و فەلسەفەدا کەشف کردووہ، بەلام ھیشتا وختیان نەھاتووہ ئاشکرا بکرین. گەر

ئاشكراش بگرتن ئەوا يەكراست بەر ئەو ھەلە باوانە دەكەون كە لە سەردەم و زمەمانى ئەودا، وەكو راستى حاشا ھەلنەگر خۆيان نیشان دەدا. يەكەمىن ھەلە يەكئىش "دېكارى" پووبەرووى دەبوو، ئەو بۆچوونە بوو پىتى وابوو زەوى سەنتەرى گەردوونە و خۆر بە دەورى زەويدا دەسوورپتەو. ئەمەش بۆ خۆى وتەزايەكى "ئەرسىق تالىسى" و "پەتلىمۆسى" بوو، مەسىحىيەتى تەبەنى كرد و پەوايەتى ئاينى پى بەخشى. لىرەو ئەوھى بەم تىزەيە ناپازى بىت، ھەر بە تەنيا بەرپەرچى تىۆرپايەكى زانستى ناداتەو، بگرە بەگژ ئاينىكىشدا دەمچىتەو و خۆى پووبەرووى مەترسى دەكاتەو..

سەرۆمختىك "دېكارى" ئەوھى پى گەيشت كە "گالىق" لەلەين فاتیكانەو تەوانبار كراو، ترسى لى نىشت و كىتەبەكەى لە چاپخانە كىشايەو.. شايەنى باسە ھىندەى نەمابوو بە ئاشكرا بۆچوونەكانى بخاتەروو، ئەوئىش لە پىتى وتارىكەو كە سىستىمى جىھانى سروشتى باس دەكات و داكۆكى لە تىۆرپايەكى "كۆپەر نىكۆس" دەكات، سەبارەت بە سوورپانەوھى زەوى بە دەورى خۆردا. لەم سەرۆبەندەدا "دېكارى" بە ھارپى داسۆزەكانى دەلەيت: «من نامەوئەت لە پىناو بۆچوونەكانەدا، ژيانى خۆم بخەمە مەترسىيەو». لە پاى ئەمەشدا ھەندىك بە ترسنۆك و كەمەترخەم تەوانباريان كرد، بەلام كىشەى ئەوانە لەوھدايە كە ئەم پەرسپارە لە خۆيان ناكەن: "فايدەى بە چى كەر خۆى دووچارى پراو دوونان يان تەنانەت پاك تەو كەردنى جەستەيىش بكات، بەر لەوھى تەوانبىتتى پەيامەكەى خۆى تەواو بكات؟".

"دېكارى" لەو كاتەدا تەمەنى گەشتبوو چل سالان، كەواتە دەرفەتى زۆرى لەبەردەمدا مابوو بۆ ئەوھى پەى بە شتگەلىكى تر بەرەت. كەر بەھاتبايە لەم ماوھەدا راستەوخۆ پووبەرووى كلىسا بوايەتەو، ئەوا بە ئاسانى تىكەشكا و نەيدەتوانى شىلگىرانە بىر و بۆچوونەكانى كاملتر بكات و لە كەپانیدا بە شوپن ھەقىقەتەدا بەردەوام بىت. لىرەدا ناچار بوو ستراتىجىيەتى شارەندەو و سازشكەردن بگرتەبەر، تا بتەوانت سالانىكى

زیاتر بژی و تیزی فیکری نوی بیئیته ئارا که دهستبهجی و دواى له دنیا دهرجوونی، به گز فیندهمیتتالیزمی ئه رسۆدهکسیدا چوووه. سهر ومختیک فیندهمیتتالیستهکان له مهترسی ئه و تیزانهی به ئاگا هاتنهوه، کاری خۆی له کۆمه لگه کردبوو. بهمجۆره "دی کارت" ئه مانه ته که ی گه یانده و به ئارامی له گۆر ه که یدا سه ری نایه وه.

بیگومان پیاوانی ئاینی کتیبه کانی ئهویان خسته لیستی قه دهغه کراوهکان، له گه ل کتیبه کانی "گۆپه رنی کۆس و گالیلق و پاسکال و کیبله ر" و دمیان فهیله سووف و زانای تر. به لام تازه به چی دهچیت! خۆ بیر و بۆچوونه کانی به هم مو ئه وروپادا بلاو بووه وه و فه لسه فه که شی، بوو به بابه تی خویندن له چه ندین زانکۆی هۆ له ندا و ولاتانی تر دا. به مجۆره "دی کارت" به کاومخۆو بی هیچ ههراو زه نایه که، گورزی خۆی وه شانده. ئه و دهیزانی شه رتیکی دوور و درێژ و گرانی له بهرده مدایه و هیزه تاریک و داخراوهکانیش رهگورپیشه یه کی پتهویان ههیه و ههروا به ئاسانی لهق نابن، کهواته پتیویسته راسته وخۆ رووبه روویان نه بی نه وه، بگره به شیوه یه کی په نهان و لا به لا ئه و پرۆسه یه ئه نجام بدهین. "دی کارت" به کاریکی پتیویستی دهزانی که فهیله سووف ده مامک بپۆشیت و زوو به زوو دهستی خۆی ئاشکرا نه کات.

ئه و یه کی که له و فهیله سووفه مه زانانه ی میژووی فیکری کرد به دوو به شه وه، پش خۆی و پاش خۆی. ههروه ا توانی گه وره ترین کۆدیتای فه لسه فی له میژووی سه رده مه نوپیه کاندا به ریا بکات، ئه مهش ئه و کۆد مه تایه بوو "ئه رستۆی" له سه ر ته ختی فه لسه فه هینایه خوار و کۆتایی به ده سه لاتای هینا که بق ماوه ی دوو ههزار سال به رده وام بوو. هه ژموونی فه لسه فه ی "ئه رستۆ" مو سه لمانان و ئه وروپای مه سیحیشی وه کو یه ک گرته وه، به لام به هاتنی "دی کارت" فه لسه فه ی مۆدیرن ده ست یی ده کات.

پیکدادانی نیوان زانا و فهیله سووفان و فینده میتنتالیسته مهسیحیه کان شتیکی چاوه روانکراوبوو، له بهر ئه وه شالایوی راوه دوونانی زانا و فهیله سووفه کان له سه رجهم ئه وروپادا زیادی کرد. بۆ نمونه له هۆلهندا و دهسته جی دواي دادگاییکردنه کهی "گالیلۆ"، پزیشک و زانای بواری کیمیا "فان هیلمونت" دهسگیر کرا. له به لجیکاش "بیرنۆی" زانا ناچار بوو له ولات ههلبیت. هاوکات پرۆفیسۆر "فان فیلدین" له زانکۆی (لۆفان) زیندانی کرا، ئه ویش به تۆمهتی داکۆکیکردن له و تیۆریا زانستییه نوێیانهی باس له دروستبوونی گهردوون دهکهن که بیگومان پیچهوانهیی ئه و شتانهیه له "سفر التکوین" دا هاتوه.

ههروهها له ئیسپانیاش دادگاکانی پشکنین سانسۆرێکی توندیان دانابوو، له بهر ئه وه "سابیکۆی" پزیشک تیکرای نووسین و به رهه مهکانی خۆی به ناوی کچه که یه وه بلۆ دهکرده وه و دواي چوارسه د ساڵ له مردنی، ئه م فیله یان بۆ ناشکرا بوو! هه ر له و سه رده م و رۆژگارهدا چاودیری کردنی خود له لایه ن خوده وه، ته شه نه ی سه ند... ئه مه وای کرد زانایان ته نیا دواي له دنیا ده رچوونیان، لیکۆلینه وه مکانیان بلۆ بکه نه وه. ئه گه ر بلۆویشیان بکردایه ته وه، ئه و ئه و په ره گرافانه یان لێ لا ده برد که له گه ل بۆچوونی پیاوانی کلێسادا نه ده گونجا.

سالی ۱۵۶۶ به تۆمهتی کوفر و بی باوه ری بیراری هیومانستی "ئیتیان دۆلی" سووتیندرا، له بهر ئه وه ی داکۆکی له لیکبووردنی ئاینی ده کرد. هه رچی بیراری ئیتالی "کامبانیلا" شه، بۆ ماوه ی زیاد له چاره که سه ده یه ک زیندانی کرا، پاش ئه وه ی دادگاکانی پشکنین ده ستنووسه کانیان لێ برد. ئه مه له کاتیکدا که زانا و فهیله سووفی به ناویانگ "جۆردانو برۆنۆ" یان به شیه یه که ی ترسناک کوشت و دواتر له ئه شه که وه تاریکه کانی فاتیکاندا و دروست له سالی ۱۶۰۰ دا، لاشه یان کرده خۆراکی ناگر. که واته ئیتر چۆن "دیکارت" له زولم و زۆرییان ناترسیت؟ له بهر ئه وه کتێبه به ناویانگه که ی خۆی "وتاریک

له باره‌ی میتود، له سالی ۱۶۳۷دا به‌ی ناو بلاو کرده‌وه.

ئه‌گه‌رچی ئه‌و کتیبه‌ی زۆر به وریاییه‌وه نووسیوو، چهند جارتیکیش رایگه‌یانده‌بوو پابه‌ندی پرمسیپه‌کانی ئه‌و ناینه‌یه که له ئامیزیدا گه‌وره بووه. ته‌نانه‌ت کتیبه مه‌زنه‌که‌ی "پامانه میتافیزیکاییه‌کان"ی پیشکیش به فقیهه گه‌وره‌کانی سۆزبۆن کرد، بۆ ئه‌وه‌ی په‌زامه‌ندی ئه‌وان به‌ده‌ست بێنیت. ئه‌وکات سۆزبۆن ئه‌و زانکۆیه نه‌بوو که ئه‌مرۆ ده‌ببینین، بگه‌ر ته‌نیا بریتیی بوو له کۆلتیجیکی تیۆلۆجی مه‌سیحی و ناوبانگیکی گه‌وره و کرانی له ناوه‌خۆ و ده‌ره‌وه‌ی فرمئسادا هه‌بوو. ده‌سه‌لاتی ئه‌وه‌ی هه‌بوو کتیب قه‌ده‌غه بکات یاخۆ مۆله‌تی بلاو بوونه‌وه‌ی بداتی. هه‌روه‌ها ده‌یتوانی فتوای ئاینی ده‌ره‌ق به بیراران ده‌ریکات و به خواستی خۆی، ئه‌وه‌ی بیه‌ویت ته‌کفیری بکات و ئه‌وه‌شی نه‌یه‌ویت سه‌رفرازی بکات.

به‌لام هه‌موو ئه‌و ئاماده‌کاری و شازکردنه‌ی "دی‌کارت" کردی، دوا‌جار زۆر به ته‌نگه‌یه‌وه نه‌هات و دادی نه‌دا. له سالی ۱۶۴۹ واته سالتیک به‌ر له مردنی، قه‌شه‌یه‌ک له قه‌شه‌کان به‌ناوی کوفر و لادانه‌وه، فتوایه‌کی له دژی کتیبه‌که‌ی "پرمسیپه‌کانی فه‌لسه‌فه" ده‌رکرد. له سالی ۱۶۶۳دا واته سیزده سال دوا‌ی له دنیا ده‌رچوونی، فاتیکان کتیبه‌کانی خسته لیستی کتیبه قه‌ده‌غه‌که‌راوه‌که‌نه‌وه، ئه‌مانه ئه‌و کتیبانه بوون که کلێسای کاتۆلیکی داوای له لایه‌نگرانی خۆی ده‌کرد به هیچ شیوه‌یه‌ک نه‌یانخوێننه‌وه، له‌به‌رئه‌وه‌ی پێچه‌وانه‌ی ناوه‌پۆکی عه‌قیده‌ی مه‌سیحین.

"دی‌کارت" له ماوه‌ی ژیا‌نیدا به‌ سه‌سه‌ره‌ته‌وه بوو، له‌به‌رئه‌وه‌ی زانستی سه‌روشتی به‌ به‌راورد له‌گه‌ل زانستی خوداناسی، سه‌ره‌خۆیی خۆی وهرنه‌گرتبوو. هه‌لوێستیشی له‌م رووه‌وه جیاوازیه‌کی ئه‌وتۆی له‌گه‌ل هه‌لوێستی "گالیلۆ" و "پاسکال"دا نییه. ئه‌وانیش ده‌یانوت: «ئه‌گه‌ر چۆره نا‌کۆکیه‌ک له نیوان بیروپای کلێسا و یه‌کێک له تیۆریاکانی زانستی

مؤدیرندا دروست بوو، ئەوا پتویسته سەرله نووچ تاوتوی بیروراکانی کلێسا بکینهوه، بۆ ئەوهی له گه‌ل زانست و ئەقلدا بگونجیت». دواتر بزواتی میژوو بهو ئاقارهدا ریشت که ئەو فهیله سووقانه نه‌خشانده‌بوویان. راسته سهرده‌مه‌که‌یان گوێی بۆ نه‌گرتن، به‌لام دوا‌جار ده‌رکه‌وت ئەوان راستیان پیکاره و ته‌واوی سهرده‌مه‌که‌شیان هه‌له‌ بوون. ته‌نانه‌ت "پاپای ئیستایش دان به‌ مه‌زنیاندا ده‌نیت و داوای لی‌بورده‌ن ده‌کات له‌ هه‌لانه‌ی له‌ میژووی رابردوودا، کلێسا ده‌ره‌ق به‌وان ئەنجامی داوه.

دیکارت و پژوهشگری

دهتوانین بلتین زۆر بهی زۆری فهیله سووفه فرهنساییهکان خاومنی هیزتیکی ره تکرده وه و نایاندن و مهیلکی کوده تا گه رانه بوون. ئەو فهیله سووفه ی نازانیت به سهردهم و کۆمه لگه که ی بلتیت "نا"، فهیله سووف نییه. یه که مین خهسله تی بیریاره مه زنه کان ئەو خواسته گه ره یه یه بۆ دوور که وتنه وه له "میگه ل" و روویه روو بوونه وه یه له گه ل ئەو بیهر و بۆ چوونانه ی له سهرده مه که یاندا بالاده ستن، ئەویش به و مه به سه ته ی ئەو بۆ چوونانه له بهر یه که هه لوه شیتن و وه لاهه یان بنیتن، له پینا و هینانه ئارای بۆ چوونگه لیک ی نویدا. چونکه داهاتوو ته نیا له سه ره دارو به ردووی رابردوو دروست ده بیت.

له م ماوه ی دوا ییدا کتیبه یکی قهواره گه وه له پاریس دهرچوو، کتیبه که له باره ی فهلسه فه ی فرهنساییه له سه ده کانی ناوه راس ته وه تا ئەم رۆ. سه ره رشتیاری گشتی کتیبه که لیکۆلیار "دۆنی ویسمان" ه که پیشتر مامۆستای فهلسه فه بووه له زانکۆی نیویۆرک و هه نوو کهش له زانکۆی سوۆیۆنه. ژماره یه ک لیکۆلیار به شداری یان له نووسینی ئەم کتیبه دا کردوه که بریتین له: "ئالان دۆلیبیرا" له باره ی قۆناغی سه ده کانی ناوه راس ته وه، "کلۆد مۆرالی" له باره ی سهرده می رینیسانس، "ماری فردریش بیلیران" له باره ی سه ده ی حه قده و فهلسه فه ی دیکار تیزم، "جان لۆفران" له باره ی سه ده ی هه ژده و سهرده می پژوهشگری. هه روه ها جارێکی کهش "جان لۆفران" له باره ی سه ده ی نۆزده وه، دوا جار "دۆنی ویسمان" له باره ی سه ده ی بیسته م. به مجۆزه ده بینین ته وای سه ده کان له لایه ن لیکۆلیاری پسپۆر و به ناوبانگه وه، به سه ره کراوته وه ..

ئەوئە دەپەوئەت شتەتەك لەبارەئە فەلسەفەئە فرەنسائە بزانەت، با ئەم كەتەبە بخوئەتەتەوئە كە لە شەشەسەد لاپەرە زەاترە، مەن بۆ خۆم چەتەتەكە زۆرم لە خوئەندەنەوئە بئەننە، بەتائەبەت پەشەكەبە گەشتەبەكەئە و ئەو نەسكەشە تائەبەت بوو بە "دەكارەت" و سەرەدمە رۆشنگەرە، لەوئەدا لەكەدانەوئە نوئە و بۆچوونە تازەم بئەننە كە پەشەتەر بۆ ئەگا بووم لەتەن و وەك پەتوئەست لەتەن تەئە نەگەشتەبووم.

لە پەشەكە گەشتەتە كەتەبەكەدا "دۆنە وەسمان"ئە سەرپەرەشتەتەری پەرۆژەكە دەلەت: «بۆچوونەتەكە باو هەبە پەتە وائە فرەنسا وئەتەكە فەلسەفەئە نەبە، ئەوانەشە و دەلەتەن بەهانەتەن ئەوئەبە كە فرەنسائەبەكەن وەك ئەلمەنەتەتە رەوسەتەتەن و تەنەنەت وەك ئەنگلەزەكانەش، خاوەنە سەرەتەكە مەتەفەزەتەكە نەن. تەنەنەت زەمانەكەشەتەن بۆ فەلسەفە و گوزارەشتەكردن لە زارەوئە دەستەواژە پەر پەتەچوونەكانەتە دروست نەبووئە. بگرە هەندەتە جار ئەوانە دەگەنە ئەو رەبەتە پەرسەن و بئەتەن: «ئەرئە بەرەست شتەتەكە هەبە بەناوئە فەلسەفەئە فرەنسائە!؟».

دەرەق بەم پەرسەتەر نەقۆلەبە، پەرۆفەسۆر "دۆنە وەسمان" دەلەت: «بەئە فەلسەفەئە فرەنسائە بوونە هەبە و سەنگ و قورسائە خوئەتە هەبە!»، هەر لە دەرۆژەئە قەسەكانەتە دەلەت: «مەن پەتەكەشە زەاتر دەكەم و دەلەتەم فەلسەفەئە فرەنسائە شەرم نەكەتە لەوئە، خوئەتە بە مەزەنتەتەن دوو فەلسەفە بەرەرورد بەكەت كە لە دنەتەدا هەن: ئەوانەشە فەلسەفەئە پەنەنەتە و فەلسەفەئە ئەلمەنەتەن. فەلەسوفەنە فرەنسا دەشەتەتە بە سوكەتە و ئەفلاتۆن و ئەرەستۆ و هەگەل و كەنەت و هەتەكەر، بەرەرورد بەكەتەن.. فەلەسوفەنەتە ئەمە بەرەستەتە فەلەسوفەنە و هەر بە تەنەتە وەكو هەندەتەكە پەتەن وائە نووسەر و ئەدەب نەن.. دوا جار چ نەنگەبەكە تەدائەبە كەر فەلەسوفە نووسەرەتەكە مەزەنەشەتەتە؟»، پەشان "دۆنە وەسمان" دەتە سەر ئەزەمەكەردنە هەندەتەكە فەلەسوفەئە بەناوئەنگە، هەر لە "ئەبەلاروسەن پەرنەرەوئە لە سەدەكانەتە ناوئەرەست، تە

مۆنتین و دیکارت و ڤۆسۆ و ڤۆلتیر و پاسکال و مالبرانئش و بیرگسۆن و سارتر و ڤۆلۆز و ڤیریدا له رۆژگاری ئەمڕۆدا.

لیرەدا ڤیویستە ئەوە بڵێن کە بە سووک سەیرکردنی فەلسەفەیی فرەنساویی، لە ڤۆشنبیرانی فرەنساویی خۆیانەووە سەرچاوە دەگریت، بەتایبەت ئەوانەیان کە زۆر لە ژێر کاریگەری فەلسەفەیی ئەلمانیدان. چونکە ئەوانە ڤێیان وایە فرەنساوییەکان بۆ فەلسەفە دروست نەبوون، لەبەرئەوەی رۆحیان سووکەلە و ڤووکەشە و فەلسەفەش ڤیویستی بە ئەقلی سەنگین و میشکی فراوان هەیە، وەک میشک و ئەقلی ئەلمانەکان. ئەو ئەلمانانەیی رۆوباری راین لە فرەنساوییەکانیان جیا دەکاتەووە، بەلام ئەم قسانە ناچنە گیرفانەووە. بۆ نموونە "کانت" زیاد لە جارێک دان بەوهدا دەنیت کە قەرزارباری "جان جاک رۆسۆ"یە. لە لایەکی ترەووە "هیگل"، "دیکارت" بە قارەمانی فیکر و دامەزرتنەری راستەقینەیی فەلسەفەیی مۆڤتیرن ناوونوس دەکات. لە راستیدا "دیکارت" کاریگەرییەکی گەورەیی لەسەر سەردەمی خۆی و تەواوی سەردەمی نوێ بەجۆر هێشت. هەرۆهە "مارکس" باس لە گرینگی ئەو ڤۆلە گەورەییە دەکات کە سوسیالیزمە فرەنساوییەکان، لەبەرەو ڤیشبردنی فیکردا، گیراویانە، کەواتە بۆچی فرەنساوییەکان بەشێوەیەکی مازۆخیانە خۆیان بچووک دەکەنەووە و لەبەردەم ئەلمانەکاندا بە چۆکدا ڤین؟ بۆچی بە ئەلمانەکان سەرسامن و فەیلەسووفانی خۆشیان لەو ئاستە بەرزەدان؟!

سەبارەت بەوێش کە زمانی فرەنساویی لە ئاست فەلسەفاندا دەستەوستانە، قسەییکی زۆر بێمانایە. لە لایەکی ترەووە "میشیل سیر"، یەکیک لە گەورە فەیلەسووفانی فرەنسا لە ساتەوختی ئێستادا ڤێی وایە: «بەدریژایی رۆژگار خەسلەتی سەرەکی زۆریی زۆری فەیلەسووفانی فرەنسا، ئەو بوو کە تیکرایان دووچاری چەوسانەووە و ڤاوەدوونان بوونەتەووە و ناچار بوون لە تاراوگەدا بژین! بۆ نموونە ڤینییه دیکارت، ناچار

بوو ولاتی خزی جی بهیلتیت و بق ماوهی بیست سال له هۆلهندا بژی. پاشان بق ماوهی چند مانگیک له سوید مایهوه و لهوی لای شازنه کریستین گیانی سپارد. دیکارت کاتیک ولاتی جی هیشت، دهویست له وهزا ناههواره رزگاری بیت که له فرهنسادا ههبوو، بههوی ههژموونی ترادسیژن و دۆگمای ئەقلی و فیندهمیتنالیستی کاتۆلیکییهوه. زۆریهی فهیلهسوفانی فرهنسا، وهکو "میشیل سیتر" دهلت: «هستیان دهکرد بیگانهن له نیشتمانی خۆیاندا و هاوسهردمهکانیان ته‌ریزیان لی دهکن. ئەم فهیلهسوفانه له پتی یاخیبون له ئەقلیهتی باو و لیکشیتا لکردنی بۆچوونه بهسه‌رچووه‌کانهوه، خۆیان سه‌لماند. دیکارت به‌گژ ئه‌رستۆ و تۆمای ئەکونیدا چووهوه».

وهکو ناشکرایه فهلسه‌فه‌ی سکولائی واته فهلسه‌فه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست که له قوتابخانه‌کانی ئەو سه‌ردهمه‌دا له‌لایه‌ن قه‌شه‌کانه‌وه به‌خوێندکاران ده‌وترایه‌وه، بریتی بوو له تیکه‌لییه‌ک له فهلسه‌فه‌ی ئه‌رستۆ تالیسی و بیر و باوه‌ری مه‌سیحی. کئ ئه‌رکی ئەم تیکه‌لکردنه‌ی گرتە ئه‌ستۆ و به‌م کاره‌ هه‌ستا؟ ئەوه‌ی ئەم کاره‌ی کرد، "تۆمای ئەکونیی" بوو. ئەم بیاهه‌ بق ماوه‌ی چه‌ندین سه‌ده‌ له‌ جیهانی مه‌سیحیدا، هه‌یبه‌تیک‌ی فیکری گه‌وره‌ی هه‌بوو. ته‌نانه‌ت تا هه‌نووک‌ه‌ش ریتبازه‌که‌ی هه‌ر به‌رده‌وامه‌، ئەویش له‌ رینگه‌ی "تۆماییه‌کان" و فهلسه‌فه‌ی تۆماییه‌وه. ئە‌ی با بزانی‌ن دیکارت چی کرد؟ ئەوه‌ی "دیکارت" کردی کوده‌تایه‌کی گه‌وره‌ بوو به‌سه‌ر فهلسه‌فه‌ی "تۆما" پیدا و به‌م کاره‌شی زه‌مینه‌ی له‌به‌رده‌م هاتنه‌ ئارای سه‌رده‌می نویدا خوێش کرد. گرینگی "دیکارت" له‌ میژووی فهلسه‌فه‌دا لێرده‌دایه. هه‌ر له‌به‌رئه‌مه‌شه "هیگل"، به‌ قاره‌مانیک له‌ قاره‌مانه‌کانی فیکری مرۆفایه‌تی ناو‌نووسی ده‌کات.

له‌ راستیدا زۆریه‌ی فهیله‌سوفانی فرهنسا خاوه‌نی هتیزی په‌تکردنه‌وه و نایاندن و مه‌یلتیکی کوده‌تاگه‌رانه‌ بوون. له‌به‌ر ئەوه‌ زۆریه‌یان په‌وپه‌رووی

سهركۆنه كۆردن بونوهوه له لايهن دهسهلاتهكانى سهردهمه كه يانهوه، ئيتير دهسهلاتى تيوڤلۆجى بوويت يان سياسى ياخۆ كۆمه لايهتى.. خهلك له دوايدا نرخ و بهايان زانين، واته دواى ئهوهى مردن و باجىكى گهورهيان دا. چاكتيرين نموونهش لهم پروهوه "جان جاك رۆسو"يه. "رۆسو" وهك كه سىكى نهفهرت لىكراو پاره دوو نراو ژيا و، وهك مرۆڤىكى تاوانبار و ترسناك سهير دهكرا!! خهلك به رىبارانىان دهكرد و په نجه رهى ماله كه يان دهشكاند، به لآم دواى ده سالا شوڤشى فرهنساى به رىا دهبيت و ياد دهكرىتهوه. ههروهها لاشه كهى دهگوازنهوه بۆ گۆرستانى كه سايه تيهه مهزنهكان و كتيبهكانى دهكهنه دهستور و بهرنامه بۆ كۆمارى فرهنسا!

له لايهكى ترهوه "قۆلتير" يش له زىندانى به ناويانگى (باستيل) دا ديل كراو دواى ئهوه به رهو به ريتانيا ههلهات، به لآم به پىچه وانهى "رۆسو" وه، "قۆلتير" سى مانگ بهر له مردنى جه ماوه له شهقامهكانى پاريسدا ريزيان لى نا و ستايشيان كرد! له گهڤ ئهوه شدا پياوانى كلتسا قبوليان نه بوو نوڤى له سههركه يان ياخۆ له گۆرستانى مهسيحيه كاندا بينيژن، له بهر ئهوهى به كافر و زهنديقيان دهزانى. ههروهها "ديدرۆ" بۆ ماوه يهك له زىندانى "فانسىن" زىندانى كرا، به لآم "كۆندرسيه" بىريارى مردنى به سهردا درا و له زىنداندا خۆى كوشت. دهكرىت هه مان شت له بارهى دهيان بىريارى تروش بلتين.

به كورتى هه موو ئه وانهى له ئىستادا فرهنسا شانازيان پتوه دهكات و شهقام و گۆره پانه گشتيه كانى به ناوى ئه وانه وه ناو ده نيت، له سهردهم و رۆژگارى خۆياندا دزايه تى كراون و پاره دوو نراون و به نهفهرت كراون. ئه مه ئه وه دهگه يه نيت كه پتويسته بىريار له پتئاو راستى و بۆچونه كانيدا باج بدات. ئه وهى دهيه و پت له بوارى فيكردا باج نه دات، ئه وا با بروت له برى فيكر و فهلسه فه كارىكى تر بكات.

ليره به دواوه كه م تا كورتىك دهچمه وه سهه ئه و نه سه كهى تهرخانه بۆ

"دیكارت" و ئەو نەسكەى باس لە سەردەمى رۆشنگەرى دەكات. سەبارەت بە "دیكارت" نووسەر دەلالت: «سەدەى حەفدە، سەدەى فەلسەفەى دىكار تیزمە». تەواوى ئەو فەیلەسوفە فرەنسایىيانەى دواى "دیكارت" هاتن، یان درۆژكراوہى ئەون یاخۆ دژ بە ئەون. فەلسەفەى "دیكارت" سەربەخۆى فیکرى پەهای ئەقل رادەگەیه نیت و بە بۆچوونى ئەو ئەقل بریار لەسەر ھەموو شتیک دەدات، گەر راست بێت یان ھەلە، چاک بێت یان خراپ. پتویستە ھەموو ئایدیا و بیر و باوەرێک ملکەج بێت بۆ پشکینى ئەقل و بە شتوہیەكى لۆجیکى تاوتوێ بکریت، بەرلەوہى پەسەندى بکەین یاخۆ پەتە بکەینەوہ. لەمەرق بەدواوہ نابیت پەسەندى بۆچوونێک بکەین، بە بیانووى ئەوہى سەرچاوەکەى "تەرستۆ" یان "تۆمای ئەکوینى" یاخۆ سەرچاوەیەكى ئاینى یان فەلسەفەى ترە. لەبەرئەوہى خۆمان خاوەنى ئەقلێکین کە یەزدان پێى بەخشىوین و مافى ئەوہمان ھەبە بەکارى بەینین، تا چاک لە خراپى پێ جیا بکەینەوہ. کەواتە بۆ دەبیت تا ئەبەد، شوێن کە لەپوورێكى دووبارە و قسە و باسى پتیشیان بکەوین؟

بۆ ئەوہى بگەینە ھەقیقەت، پتویستە میتۆدى گومانى رادیکالى بگرینە بەر. بەلام دەبیت گومانکردنێكى بنیاتنەر پەپرەو بکەین نەک وێرانکەر. "دیكارت" کەسێكى گومانکار و عەدەمى نەبوو، لەبەرئەوہى حەزى بە گومانکردن بووبیت، بگرە دەیویست بگاتە شتیک، بگاتە ئەنجامیک و توانى بگات. بەلگەش بۆ ئەمە ئەوہیە کە میتۆدە ئەقلانىیەکەى بوو بە عەقیدەى خۆرئاوا و خۆرئاواى گەیانە قۆناغى کۆنترۆلکردنى سروشت و گەردوون. کەواتە گومانکردنى ئەو بەرھەمھێن بوو، نەک گومانىکى نەزۆک بێت کە مرقۆف لە ناخوہ وێران بکات. "دیكارت" گەیشتە ئەوہى گومان لە ھەموو ئەو شتانە بکات کە لە قۆناغى مندالى و قوتابخانەدا فیکرى بووبوو، بەمجۆرە توانى بیر و بۆچوونە ھەلەکان لە ناخى خۆیدا ریشەکیش بکات.

بێگومان ئەم پرۆسەى پرۆسەى تەرسناکە و بەرھەننامەکانیشى

مسۆڭەر نىيە، چۈنكى پەنگە بېيىتە مايە تىكدانى ھاوسەنگى و شلۇقبوونى كارەكتەرى مۆڧ، لەبەرئەۋەى لەو كاتەدا تۆ دەچىتە شەرىكەۋە لەگەل خۆت و لەگەل كۆى ئەو شتانەى لە مندالىيەۋە پىيان پاهاتوويت و فىريان بوويت. ئەم شەپە بى ئامانەى مۆڧ لەگەل خۆدى خۆيدا، ئەو شەپەيە كە "دىكارت" داوامان لى دەكات ئەنجامى بدەين. ئەمەش ھەمان ئەو شەپەيە كە خۆى تىيدا سەرگەۋت، دواى ماۋەيەكى زۆر لە گومان و سەرگەردانى و ونبوون. "دىكارت" بەر لەۋەى بگاتە ھەقىقەت، دووچارى سەرگەردانى و ونبوونىكى زۆر ھات.

كەۋاتە "دىكارت" يەككىگە لەو بىريارانەى دابىرانى گەۋرەى لە مېژوۋى فېكردا دروست كر دوۋە، بەم پىيە ئەو دامەزىنەرى سەردەمە نوپىەكانە و ئەو كەسەشە كە كۆتايى بە سەدەكانى ناۋەراست دىنئىت. لىرەۋە دەتوانىن بلىن: «فەلسەفە بەر لە دىكارت شتىكە و دواى ئەۋىش شتىكى دىيە». لەم كىتەبدا باس لە گرېنگى دوو كىتەبى سەرەكى "دىكارت" دەكرىت، ئەۋانىش برىتىن لە: «ۋتارىك لەبارەى مېژد و رامانە مېتافىزىكا پىيەكان».

سەبارەت بە سەردەمى پۆشنگەرىش كە راستەۋخۆ دواى سەردەمى "دىكارت" دىت و بە درىژە پىدەرى ئەو دادەنرىت، لىرەدا ناتوانم زۆر بە دوور و درىژى باسى لى بكم. ئەۋەى دەمەۋىت لىرەدا بىلېم ئەۋەيە كە پۆشنگەرى ئەو سەردەمەيە تەۋاۋى شارستانىيەتى خۆرئاۋاى لەسەر دروست دەبىت، ۋاتە ئەو شارستانىيەتەى ئەمىرۆ ھەموومان لە ساپەيدا دەزىن. سەبارەت بەم مەسەلەيە "جان لۇئەران" دەلىت: «سەردەمى پۆشنگەرى دواى تىپەرىبوونى دووسەد سال بەسەرىدا و تا ئەمىرۆ، بە داھىتان و بوپىرى و نوپگەرىيەۋە سەراسىمەمان دەكات. چۈنكى تۋانى مىللەتانى ئەۋرۋاپايى لە قۇناغى ملكەچى بۆ دەسەلاتى پەهايان بۆ بىر و باۋەرى تىۋلۇجىيە مەسىحى، بگۋازىتەۋە بۆ قۇناغى ئازادى و پۆشنگەرى ئەقل. لەم سەردەمەدا فەيلەسووفەكان تۋانىيان بىنەماكانى فېندەمېنتالستىيە مەسىحىيەتى

نۆرسۆدهكسى، لهبەريەك ھەلۆشتين و له ريتى ئەمەشەوھ مۆنتسكيۆ دەستى
کرد بە ليكجياکردنەوھى دەسلەلاتەكان له يەكترى بەمجۆرەش بوار لەبەردەم
ھاتنە ئاراي سيستمى ديموكراسى و حوكمى ياسادا رەخسا).

كانت

كئى له ئىمە خەون بەوھو نابىنئىت، رۆژنىك بىت و لاتەكەمان ببىتە و لاتىكى ئازاد و دىموكراسى و پىشكەوتوو؟ كئى ئاواتەخواز نىيە، و لات خالى بىت له ستمەسى سياسى و دەمارگىرىى ئاينى و گەندەلىى ئابوورى؟ ئايا ئىمەوماننىك كه له خۆرئاوا دەژىن، پىنچ دەقە لىزە دەماينەو، گەر ئازادى و رىزى مرؤف و دەولەتى ياسا له و لاتەكانى خۆمان هەبوايه؟ بۆ ئەوھى لەو ماجەرايه تىبگەين كه ئىستا له دەورمان روو دەدات، پىويستە دووسەد سالىك بگەرتىنەو بۆ دواو، بۆ ئەوھى خۆمان بخەينه ئەو شوئەنى كه فەيلەسووفانى رۆشنگەرى ئەوروپايى تىدا بوون. ئەوانىش لەو سەردەمەدا هەمان ئەو خەونانەيان هەبوو كه ئەمرۆ ئىمە دەيبىنين.

ولاتانى ئەوانىش لەو قۆناغەدا پرى بوو له كىشه و شەرى ناوھۆزى و دەمارگىرىى ئاينى و مەزھەبى و بەشى زۆرى ھاوولاتىيانىش ھەزار و نەدار بوون. ھاوكات ستمەكارىى سياسى برىستى له بەر برىبوون و بىرياران بەھۆى له چاپدانى كىتەبىكەو، دووچارى راوهدوونان و سەركوتكردن دەبوونەو! پياوانى ئاينى دەستيان خستبوو بىنى خەلكەو، بەلام ھەنووكە و لاتەكانيان بووھتە فىردەوسى يەزدان لەسەر زەوى. گەربىتو "كانت" يان "جان جاك رۆسۆ" ياخۆ "فۆلتىر"، زىندوو بنەو و سەرى له گۆرەكانيانەو بىننە دەرى، ئەو بىگومان دلخۆش دەبن و بەختەوھرىيەكى زۆر دايان دەگرت، چونكە دەبىنن بۆچوونەكانيان لەسەر زەمىنى واقىع ھاتووھتە دى. وەكو دەزانرىت "كانت" كه بە مامۆستاي خۆرئاوا و ترۆپىكى ئەقلانىيەت و رۆشنگەرى دەدرىتە قەلەم، بە شىومەكى توند و تۆل ھەرىكە له سياسەت و

مۆزالی پتیکه وه گریڭ دابوو. له م کارهشیدا تهواو پیچه وانهی "ماکیافیلی" بوو که ئەو دوو کایهیهی له یه کدی جیا کردبووهوه و پتی وابوو نامانج پاساوی ئامراز ده داتهوه و مۆزالی شتیکه و سیاسهتیش شتیکه. "کانت" سه ره رای میسالییهت و ئەو مه یله مۆزالییه بالاییهی ساویلکه نه بوو، بگره دهیزانی هه ق به بی هیز مانای نییه و ته نانهت پاسا و بۆ شه ریش دینیتته وه، به لام به و مه رجه ی ببیته مایه ی بلا و کردنه وه ی ئازادی و ئایدیای پیشکه وتن و چه سپاندنی ده ستووری مه دهنی له نا و مرۆفایه تیدا.

سه بارهت به سه روشتی مرۆفایه تی، "کانت" که شین بوو، پتی وابوو به به رده وامی به ره و پتیش ده چین و رۆژیک دیت ده گه ینه جیهانیک، پری بیت له ناشتی و له سه ر ماف و داد په ره ری و یاسای نیو ده ولته تی دامه زرا بیت. ته نانهت ئەو پتی وابوو ناشتییه کی هه می شه یی سه رتاسه ری له نیوان نه ته وه کاندای مه حال نییه، به مه رجیک پووناکیی مه عریفه بگاته ته واوی مرۆفایه تی و ته نیا له ئەو روپادا قه تیس نه بیت. ئەو به و پتییه ی دیدگایه کی فه لسه فی دوور مه ودا ی هه بوو، توانی پتیشبینی ئەو شتانه بکات که له سه ده کانی دواتر روویان دا، بۆ نموونه بۆ چوونیککی له باره ی نه ته وه یه کگرتووه کان پتیشکیش کرد، ته نانهت به دووسه د سا ل به ر له دامه زراندنی! که و ره فه یله سووفه کان مه زنییان له وه دایه، ده توانن پتیشبینی روودا وه کانی ئاینده بکه ن.

"کانت" به رده وام ته نکیدی ده کرده وه له وه ی ده بیت رۆژیک بیت سه رده می به ره بریهت و دپندایه تی کۆتایی بیت، ئەویش دوا ی ئەوه ی شارستانییهت سه رده که ویت و پووناکیی خۆی به سه ر ته واوی جیهاندا په خش ده کات.. ئەگه ر سه رنج له ئەو روپای ئیستا بده ین، ده بینین به ره و یه که تی و به ئەنجام گه یاندنی گه و ره ترین په یجووری سیاسی له سه رده می مۆدێرندا ده چیت، ئەمه ش مانای وایه پرۆژه فیکرییه که ی لانی که می به ئەنجام گه یشتووه. ئەوه ی ماوه ئەوه یه وا بکه ین ئەم پرۆژه شارستانییه په ل

بکیشیت و نهک ئهروپا و خوړئاوا به تهنیا، بگره تهواوی میلیله تانی دنیا بگریته وه. ئهوکات سهرجه مرقایه تی له بهره می نازادی و دیموکراسی و پیشکوتن به هرهمند دهن. ئهلبه ته ئه مه خه ونیکه وا زوو نایه ته دی، به لام رهنگه رۆژی بیت و جیبه جی بیت.

"کانت" پرۆژه سیاسییه که ی له سهر چوار بنهما دارشتبوو:

یه که م: ئاشتی هه می شه یی له نیوان نه ته وه کاند، له ئه نجامی ئه و پپوهندییه سروشتیانه دا دپته بهره م که له نیوان ولاته دیموکراسییه کان "یان له نیوان ولاته کۆمارییه کاند به ته عبیری ئه و سهرده مه" دروست ده بیت. لیره دا مه به ست له ده ولته ی کۆماری ئه و سیستمه سیاسییه که له سهر یاسا و ده ستووری مه دهنی و پابه ندبوون به فه لسه فه ی مافی مرۆف و هاوولاتی داده مه زریت.

دوهم: رۆژ به رۆژ ژماره ی ولاتانی دیموکراسی زیاد ده کات، تا وای لی دیت هه موو نه ته وه کان دهگریته وه.

سییه م: ئه و ده ولته تانه ی له سهر بنه مای دیالۆگی دیموکراسی و نازادی و ئیراده ی گه ل دروست بوون، زیاتر حه زیان به پپوهندی دۆستانه یه له گه ل دراوسیتکانیانه نا نه ک شه ر و نازاوه.

چوارهم: ولاتانی دیموکراسی به لای ئه وهدا ناچن پپوهندی دۆستانه یان له گه ل ولاتانی تۆتالیته ی و ئسولیدا هه بیت، له به ره ئه وه ی ئه مچۆره ده ولته تانه زمانی دیالۆگ نازانن و ئه وه ی پپی راهاتوون زمانی لیدان و سه رکوتکردن و به ره برییه ته.

به لام با بزانه ی کۆ ئه م به رنامه فه لسه فییه دانسه فه ی "ئیمانۆیل کانت" ی جیبه جی کرد؟ رهنگه خوینهر به لایه وه سه یر بیت گه ر پپی بلیم که سه رۆکه کانی ئه مه ریکا، یه که مین که س بوون به جدی بیریان له وه کرده وه. بۆ نمونه ده کریت لیره دا ناوی "دوردورق ویلسۆن" به یئین که بیست و

هه‌شتمین سه‌رۆکی ولاته‌یه‌کگرتوو‌ه‌کانی ئەم‌ه‌ریکا بوو (۱۹۱۳-۱۹۲۱). ئەم‌ بیاوه‌ که‌ بۆ‌ خۆی‌ مامۆستای‌ زانکۆ‌ بوو، تەنانەت‌ بەر‌ له‌وه‌شی‌ تیکۆل‌ به‌ دنیای‌ سیاسەت‌ ب‌یت‌ و‌ بگاتە‌ لووتکه‌ سه‌رۆکی‌ زانکۆی‌ برنستۆن‌ بوو، ه‌روه‌ها‌ خویندکاری‌ فه‌یله‌سووفی‌ ئەلمانی‌ "کانت"‌ بوو. "ویلسون"‌ ئەو‌ که‌ سه‌ بوو‌ دەست‌به‌جۆی‌ دوا‌ی‌ کۆتای‌یه‌اتنی‌ جه‌نگی‌ جیهانی‌ یه‌که‌م‌ کۆمه‌له‌ی‌ نه‌ته‌وه‌کانی‌ پێک‌ ه‌ینا، له‌ پێناو‌ چاره‌سه‌رکردنی‌ کێشه‌ی‌ نێوان‌ میللەتان‌ به‌ گه‌ڕانه‌وه‌ بۆ‌ یاسای‌ نێو‌ ده‌وله‌تی، نه‌ک‌ چاره‌سه‌رکردنیان‌ به‌ چه‌ک‌ و‌ به‌ زه‌بری‌ ه‌یز.

بێگومان‌ له‌و‌ کات‌ه‌دا‌ ئەوه‌ بیره‌ۆکه‌یه‌کی‌ ته‌واو‌ شوێر‌شگێڕانه‌ بوو‌ که‌ باوه‌ڕت‌ ه‌ه‌ب‌یت‌ به‌وه‌ی‌ ده‌کریت‌ سیستمیکی‌ جیهانی‌ دا‌به‌مه‌زێند‌ریت، له‌سه‌ر‌ بنه‌مای‌ شتی‌ک‌ دوور‌ له‌ ه‌یز‌ و‌ هاوکێشه‌کانی‌ ه‌یز. ئەم‌ سه‌رۆکه‌ مه‌زنه‌ خیر‌ و‌ چاکه‌ی‌ بۆ‌ ته‌واوی‌ مرۆفایه‌تی‌ ده‌خواس‌ت، نه‌ک‌ ته‌نیا‌ بۆ‌ ولاته‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کانی‌ ئەم‌ه‌ریکا. هاوکات‌ پێی‌وابوو‌ ده‌کریت‌ مۆرالی‌ و‌ سیاسەت‌ ناشت‌ بک‌رێنه‌وه‌ و‌ ئەمه‌شی‌ به‌کارێکی‌ پێویست‌ ده‌زانی، له‌به‌ر‌ ئەوه‌ی‌ سیاسەت‌ بۆ‌ مۆرالی‌ مانایه‌کی‌ نییه‌. بۆ‌ نموونه‌ ده‌لێت: «سه‌رده‌مه‌که‌مان‌ پێویستی‌ به‌ سیستمیکی‌ تره‌ بۆ‌ شته‌کان. ئەم‌ سیستمه‌یش‌ پێوه‌ره‌که‌ی‌ پرسیار‌که‌لێکی‌ له‌م‌ جۆره‌ ده‌ب‌یت: ئایا‌ ئەمه‌ هه‌قه‌؟ ئایا‌ ئەمه‌ چاکه‌؟ ئایا‌ ئەمه‌ ره‌وا‌یه‌؟ پاشان‌ ئایا‌ ئەمه‌ له‌ به‌رژوه‌ندی‌ ته‌واوی‌ مرۆفایه‌تیدا‌یه‌؟».

"دوورۆ‌ ویلسون"‌ وه‌کو‌ "کانت"‌ له‌ بنه‌ماله‌یه‌کی‌ مه‌سیحیی‌ پرۆتستانت‌ مه‌زه‌ه‌ب‌ بوو، سه‌رشار‌ بوو‌ به‌ مۆرالی‌ لۆسه‌ری. ئەمه‌ش‌ ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ‌ "مارتن‌ لۆسه‌ر"‌ که‌ له‌ سه‌ده‌ی‌ شانزده‌مه‌دا‌ به‌ده‌رکه‌وت‌ و‌ زه‌مینه‌ی‌ بۆ‌ بزوتنه‌وه‌ی‌ ریفۆرمی‌ ئاینی‌ له‌ ئەوروپادا‌ خوێش‌ کرد. مۆرالی‌ لۆسه‌ری‌ مۆرالیکی‌ زۆر‌ توند‌ و‌ تۆله‌ و‌ سازش‌ له‌سه‌ر‌ پره‌نسیپی‌ هه‌ق‌ و‌ راستگۆیی‌ و‌ دڵسۆزی‌ له‌ کار‌ و‌ جێبه‌جێکردنی‌ ئه‌رکه‌کاندا‌ ناکات. مرۆف‌ بۆ‌ ئەوه‌ی‌ له‌مه‌ د‌لنیا‌ ب‌یت، ئەوه‌نده‌ی‌ به‌سه‌ ماوه‌یه‌کی‌ که‌م‌ له‌ ولاتانی‌ باکوری‌ ئەوروپای‌

پروٹسٹانتي ومك: (ئەلمانیا و هۆلەندا و سوید و.. هتد)، بزى.

لیرهه دهتوانین بلین گەر ئەمەریکا شتیکی ئیجابی بەخشیبێتە جیهان، ئەوا بیگومان ئەمەیه. بەلام ئەلبەتە ئەمەریکا جگە لەمە پروویەکی تریشی هەیه، مەبەستم پرووی "کیسنجەر و نیکسۆن" و کەسانی تری پراگماتی و ماکیافیللیزمی ومك ئەوانن که کۆ لەوه ناکەنەوه هەرچی شتیکی هەیه بە کاری بهین، له پیناو کەیشن بەوهی خواستیانه. واتە له سیاسەتی دەرەوهی ئەمەریکادا لایەنی پرووناک و لایەنی تاریک هەیه. سیاسەتیکی واقعیان هەیه که زۆر دزیوه و شتواری نهینی و ژۆر بەژۆر بەکار دینیت، بە مەبەستی ئەنجامدانی کودەتاکردن له ولاتانی ئەمەریکای لاتین و ولاتانی تری دنیا. بەلام هەلەیه گەر هەر ئەم پرووی سیاسەتی دەرەوهی ئەمەریکا ببینین و پرووەکی تری ئومەی ئەمەریکی فرامۆش بکەین که پروویەکی مۆرالییه و پر ئومیده.

با جارێکی تر گوێ بگیرین بۆ سەرۆک "ویلسۆن": «پرهنسیپتی سەرەکی هەیه که ئاراستەى ته‌واوی کار و سیاسەته‌کانم ده‌کات، ئەویش پرهنسیپی هەق و یه‌کسانیه‌ بۆ سەرجه‌م گەل و نه‌ته‌وه‌کان. مەبەستم ئەوهیه مافی خۆیانە له کەشتی ئازاد و بەشێوهیه‌کی یه‌کسان، به‌ ئاشتی له‌گەڵ یه‌کتريدا بزین. ئیتر ئەگەر لاواز بن یان به‌هین، گرینگ نییه‌ ئەگەر ئەم پرهنسیپه‌ پشیل کرا، نه‌ عه‌ده‌تی گه‌ردوونی روو ده‌دات و نه‌ به‌رده‌وامیش ده‌بیت. پتویسته‌ میله‌تی ئەمەریکا لهم پرهنسیپه‌ مۆرالییه‌ لانه‌دات و ئاماده‌ش بیت قوربانی به‌ ژیان و شه‌ره‌ف و هه‌موو ئەو شتانه‌ی هه‌یه‌تی بیدات، له‌ پیناو به‌رگریکردن لهم پرهنسیپه‌!».

کێ ده‌توانیت قسه‌ له‌مه‌ چاکتر بکات؟ یاخۆ سەرۆکی چ ده‌وله‌تیکی له‌باریدایه‌ له‌وه‌ دوورتر بروت؟ ئایا ئیمه‌ لیرمه‌دا ئاشتبوونه‌وه‌ی گه‌وره‌ی ئیوان مۆرال و سیاسه‌ت نابینین؟ ئیمه‌ی بێ ده‌سه‌لاتانی سەر ئەم زه‌مینه‌

لەمە زیاتر شتیکی ترمان دەوێت؟ بەداخەوه سیاسەتی ئەمەریکی بەردەوام کاری بەم پرنەسیپانەیی "ویلسۆن"ی مەزن نەکردوو و زیاد لە جارتیک لە راستە ڕێگە لای داوه، بەلام ئەمە بەو مانایە نایەت کە بەردەوام بەد و خراب بووه، وەکو دیماکۆگی و هەلەوهرەکانی جیهانی عەرەبی و ئیسلامی پێیان وایه. ئەوانەیی تەقینەوهکانی نیویۆرک و واشنتۆن و دوورگەیی بالی لە ئەندۆنیسیا و ڕیاز و دارالبەیزا، لەلایەن توندڕۆیه تیرۆریستەکانەوه بە کاریکی ڕهوا دەرزان.

ئەوانە پێیان وایه تیرۆریستەکان مافی خۆیانە ئۆتۆمۆبیلە مینرێژکراوهکانیان بە هاوولاتیانی عێراقدا بتهقیننەوه، هەر لە نەجەفەوه بۆ هەولێر و فەلووجە و بەغدا و لە پای ئەم کارەشیاندا دەبیت ئافەرینیان بکەین، لەبەرئەوهی ئەوانە هیزی مقاومەن دژ بە داگیرکاران! نێتر بزەن ئەم مقاومەیه چەند "مەزنە!" .. بێگومان وەلامی "جۆرج دەبلیو بوش" بۆ ئەو تاوانبارانە، وەلامیکی توند و بەهێز بوو. بەلام ئایا هەر بە تەنیا وەلامی سەربازی بەسە، بێ ئەوهی هاوشان بیت بە سیاسەتییکی کۆمەلایەتی و ئابووری و کولتووری پراوپر و هەماهەنگی لەگەڵ جیهانی ئیسلامیدا بکات بەشیوهیهکی گشتی؟

لێرەدا "جۆن کیری" دیتە ئاراو هەندیک بیر و بۆچوونی نوێ پێشنیاز دەکات کە ئەوه دەهینیت گرینگی پێ بدریت. بۆ نموونه ئەو پێی وایه جیهانی عەرەبی هەر لە مەراکیشەوه تا عێراق، موبتەلای قەیرانی ئابووری و دۆگمای فیکری و هەزارییەکی بێ ئەندازەیه. هاوکات بە دەست تەقینەوهیهکی دیمۆگرافییەوه دەنالینیت، لەگەڵ داخرانی تەواوی هەموو ئاسۆیهک لە بەردەم دەرفەتی کارکردن و تەوزیفبووندا. بەمچۆره هەموو ئەو پەگەزانە لە ئارادان کە زەمینەیی تیرۆر و توندڕۆیی خۆش دەکەن.. واتە "کیری" بۆ ڕووبەرۆبوونەوهی تیرۆرستان وەکو "بوش" هەر بە تەنیا لەسەری تیرۆر نادات، بگره لە ڕهگورپشەوه چارەسەری کیشەکه دەکات.

"کیری" به لایه وه سهیره چۆن ۶۰٪ ژنانی ولاتانی عهرمبی نه خوینده وارن، ههروهها سههری سه دهمینتی له وهی چۆن بهر له سهی سال میسر و کۆریای باشوور له رووی گهشهکردنه وه یهکسان و چۆنیهک بوون، به لام کۆریای باشوور له رووی ئابوورییه وه ههنگای گههرهی ناو، له ئیستادا کتیبکئی له گهه ولاتانی پیشهسازی خۆرئاوادا دهکات. ئه مه له کاتیکدا میسر تا ئیستاش له شوینی خۆیدا دیت و دهچیت. هاوکات ئه وهش بۆ ئه شوین پرسیاره که چۆن جیهانی ئیسلامی، ئه جیهانهی یهک له سهه چواری دانیشتوانی دنیا "میلیاریک و سێسه ملیۆن" پیک دینیت، به شداریکردنی له ئابووری جیهانیدا ته نیا له سهدا چوار یان له سهدا پینچ ده بیت!

هه مو ئه م پیدراوانه پێویسته به هیند وه ربگیریت، تا تێ بگهین بۆچی بزوته توندپۆکان و ده مارگیری له جیهانی ئیسلامیدا له هه لکشاندایه. پێویسته لیره دا هۆکاری پۆشنییریش سه رباری هۆکارهکانی پێشوو بگهین و باس له رادهی هه ژاری کتیبخانهی عهرمبی بگهین که چهند بێ به شه له سه رچاوهی زانستی و فه لسه فی. بێگومان ئه وه سه رچاوانه ده توان جیهانبینییهکی نوێ بیننه ئارا، له به رامبه ر ئه وه جیهانبینییه ئسولیییهی له رووی میژوویییه وه بالا دهسته. که واته ده بیت له سه ر زیاد له ئاستیک قۆلی لێ هه لمالین، تا کاره کانمان سه رکه وتوو بیت و به ره م بدات. ئه مهش پرۆسه یهکی دژوار و درێژخایه نه و ئاکامیشتی نادیاره. من لای خۆمه وه لایه نی فیکری، به رادهی گه شهی ئابووری و چاکترکردنی گوزه رانی خه لک به گرینگ ده زانم.

بۆ ده رچوون له وه قه یرانه کوشنده یه ی تێی که وتووین، بیریاری میسری "سید القمنی" پێشنیاز دهکات کار به میتۆده زانستییه مۆدیرنهکان بگهین، ئه مهش بۆ خۆی هه لوێستی مرۆفیککی دهروهست و خه مخۆره. به لام ئه مه ده توانیت له به رامبه ر لیشاوی ئه وه وتاره نابینا و فۆبیا ئامیزانه دا چی بکات که لایه نگرانی ئایدیۆلۆجیای ته قلیدی ره واجی پێ ده ده ن؟

دەتوانین چی بکەین لە بەرامبەر ئەو گوێتارە دەستەجەمعیە بێ ئامانەیی
درووشمی، مەرگ بۆ ئەمەریکا و نەفرەت لە ئەمەریکا و بپرووخی ئەمەریکا
دەلیتەوه؟! ئایا ئەوانە دەزانن کە تەواوی ئەو دۆزینەوه زانستیانیە لە
سەرچەم بواریکاندا دەکریت، لە ئەمەریکا ئەنجام دەدریت؟ لەوه بە ئاگان
کە ئازادی ویزدان و بیروپا و قسەکردن لە ئەمەریکا و هەموو ولاتانی
ئەوروپاییدا مسۆگەرە؟ ئەوانە دەزانن بۆ ماوەی چوار سەدەیه "پۆح" لە
ئەوروپادا بارگەیی خستوو و هەشت سەدەشه سەرزەمینی ولاتانی ئیمەیی
جۆ هێشتوو؟ لێردا کە باس لە "پۆح" دەکەم، بە مانا هیگلییەکی باس
دەکەم کە مەبەست لێی شارستانی و فیکر و باهۆزی ئازادییە.

کانت و روشنگری

سالی ۱۸۰۴ "ئیمانویل کانت"، مهزنتترین فەیلەسووف له میژوووی نوێی خۆرئاوا و بگره له میژوووی مرقافیه تیشدا، مالتاواپی له دنیا کرد... "کانت" سالی ۱۷۲۴ هاتیوووه دنیاوه، کهواته ههشتا سال ژیاوه. تههنتیکی واش بۆ ئهو سهردهمه زۆر بووه و بهرامبەر به سهده سالی سهردهمی ئیستایه. ئهم تهمهنه درێژه بواری ئهوهی بۆ پرمخساند، که بهرهمه فەلسەفیه مهزندهکانی لهسهرخۆ تهواو بکات. "کانت" له پوووی فەلسەفیهیه ئهگر به "نیچه و هیگل" بهراورد بکریت، درهنگ ومختیک پیگههشت و کامل بوو. بۆ نمونه "هیگل" شاکاره کههرمهکی خۆی واته "فینۆمینۆلۆجیای پۆح"ی، له تهمهنی سی و پینج سالییدا نووسی و ههرچی "فردریک نیچه" شه، ئهوا "گۆرانی تراجیدیای"ی بهر له تهمهنی سی سالی نووسی! له کاتیگدا گهر بهاتبایه و "کانت" بهر له تهمهنی پهنجا و ههوت سالی بمردایه کهس ناوی نهدهبیست، چونکه کتێبه بهناویانگهکهی "پمخنهی ئهقلی پهتی" لهو تهمهنهدا نووسی.

زۆریک هه پێیان وایه "کانت" تریکی روشنگریی ئهروپایه، لهبهرئهوهی توانی ئهقالنییهت بگهیهنیه دوا مهنزلی خۆی و ههروهها زاتی ئهوهشی کرد بهشیوهیهکی رادیکالانه، فەلسەفه له تیۆلۆجیای مهسیحی جیا بکاتهوه. ئهم کارهی ترسی خسته دلی هاوسهردهمهکانیهوه و ئۆقرهی لهبهر برین. ئهمهش مانای وایه که فیکری ئهوی بۆ ئهنازه رادیکالی بووه، بهلام ههنووکه و دواي تیپههروونی دووسهده بهسهه مردنییدا بۆ ئیمه فەیلەسووفیکی ئاسایی و بیوهی دیته پیش چاو که کهس نیگهران ناکات "بێگومان ئهوه له تیپوانینی روشنبیریکی ئهروپاییدا، نهک خۆرهلانی یان ئیسلامی".

بۆ ئەو ھەي بەشپۆھيەكی دروست لە سەنگ و قورسایي ئەو و ئەو گۆرانی گەورەيە بگەين كە لە مێژووی فيكردا دروستی كرد و لەو دابراوە فەلسەفییەش حالی بین كە لەو رۆژگاردا هینایە ئارا، پێویستە لە ھەلومەرجی سەردەم و زەمانی ئەو ئاگادار بین. "كانت" بە تەنیا فەلسەفەي تیۆلۆجیای ئایینی و میتافیزیكای غەیبانی و ئەبستراكت جیاوە كردهو، بگرە فەلسەفەشی لەسەر بنەمایەكی ورد و زانستی و تۆكمە دامەزراند. شایەنی باسە كۆی فەلسەفەي "تیمانویل كانت"یش، جگە لە تیۆریزەكردن و خوردهكردنەو ھەي ئەو شۆرشە زانستیە یاخۆ فیزیایی و ماتماتیكییەي ئاراستەي خۆرئاوا و جیھانی گۆرپی "مەبەستم شۆرشێ ئیسحاق نیوتنە كە لە دواي گالیلۆ و ديكارت و كیبلەر" ھە ھات، شتیكی تر نییە. لێرەو ئەو دەستەواژە بەناوبانگە ھاتە ئارا كە دەلێت: "گەر نیوتن نەبوايە كانت نەدەبوو!".

ئەو شتەي "كانت"ی سەرسام كرد ئەو ھەبوو چۆن زانستی نوێ بوو بە شتیكی مومكین؟ چۆن چۆنی زانستی فیزیک و ماتماتیک، گەیشتنە دۆزینەو ھەي ئەو رێسایانەي ئاراستەي گەردوون دەكەن؟ چۆن مەرۆف تەنیا لە پێی ئەقلى خۆیەو ھەي توانی بگاتە ئەو ھەي پەي بەو نەئینیانە بەریت كە لە دنیادا ھەي؟ ئەو پێی وابوو گەیشتنی "نیوتن" بە یاسای كیشكردن، كاریكی سەیر و تاقت پڕووكین بوو. "كانت" بە تەنیا فەلسەفەي زانستی پێشكیش بە ئەوروا نەكرد، بگرە ھاوكات فەلسەفەي مۆرالی و تەنانت فەلسەفەي سیاسیشی بەردەست خستن. باشتەين بەلگەش لەسەر ئەو، ئەم كتیبەيە كە ئێستا لەبەر دەستماندايە. ئەم كتیبە سێ دەق لەخۆ دەگرت: یەكەمیان بریتییە لە ئاشتیی ھەمیشەي نیوان نەتەوكان و دووھمیش بەم ناوێشانەيە: چۆن لە دەھلیزەكانی فيكردا سەر دەریكەين؟ سێیەم وتاریش بریتییە لە: رۆشنگەري چییە؟ ھەرسێ دەقەكە لە دووتوی كتیبەكدا كراونەتە فرەنسایي و خاتوو "فرانسواس برۆست" پێشەكی بۆ نووسیو.

لیتره به دواوه چاو یکم له سهر ئەم کتیبه ده بیت، بۆ ئەو هی پانۆرامایه کی گشتی له باره ی بابته که بخرمه روو.. له کۆی هه رسێ بابته که ش، قسه له سهر ئەو دهقه ده کم که تایه ته به رو شنگه ری. "فرانسواس برۆست" لهو پێشه کییه دا ده لیت: «سالی ۱۷۸۴، واته سهروه مکتیک کانت گه یشته ته مه نی ۶۰ سالی و نیویانگی په یدا کرد و رو شنگه ری ئەلمانی گه یشته ترۆیک، په کتیک له روژنامه کانی شاری بهرلین ئەم په سیاره ی ئاراسته ی بیریارانی ئەلمانی کرد: رو شنگه ری چییه؟ مانای ئەم بزواته فیکریه چییه که ته وای سده ی هه ژده ی به خۆیه وه سه رقāl کرد، به تایه تی له فرهنسا و ئنگلستان و ئەلمانی و بووه مایه ی هاتنه ئارای عه قلیه تیکی نوێ؟ ئەم په سیاره وه کو راپرسییه ک و ابوو که ئاراسته ی رو شنفکرانی ئەلمانی کرابوو».

به ره له وه ی "کانت" وه لām بداته وه و را و بوچوونی خۆی له سهر ئەو مه سه له یه بخاته روو، هه ندیک رو شنبیر وه لامی خو یان دابوو وه. سه رنووسه ری ئەو روژنامه یه ی په سیاره که ی کردبوو، هاو پتی "کانت" بوو، تکای لێ کردبوو وه لām بداته وه، له بهر ئەوه ی ته وای خو ئنده واران ی ولاتی ئەلمانی چاوه پتی وه لامی ئەویان ده کرد.. وتم ئەلمانی و له کاتیکدا ده بوو بلیم په روسیا، له بهر ئەوه ی ئەوکات ئەلمانیایه کی په کگرتووی وه کو ئەم پرۆ نه بوو، ئەوه ی هه بوو ولاتیکی پارچه پارچه و لیک دا برا و بوو که به سه ر ده یان میرنشینی بچکۆله و دوژمن به یه ک دابه ش بوویون.

"کانت" وه لامی ئەو راپرسییه روژنامه وانیه ی دایه وه و وه لām که شی له ده لاپه ره یه ک تپه پری نه کرد، ئەمه مانای وایه که ئەم نووسینه ی ده قیکی کورته به به راورد له گه ل به ره مه فه لسه فییه مه زنه کانی دا، به لām سه ره پای کورته شی ئیجگار گرینگه، له بهر ئەوه ی گوزارشته له تیکه لبوونی فه یله سووف به کیشه و گرفته کانی سه رده مه که ی خۆی. به پتی ئەو بوچوونه ته قلیدی و باوه ی هه بوو، فه یله سووف ئەو که سه بوو که له قوله بهرز و دووره کاندادا ده ژیا و له جیهان و کۆمه لگه دا ده برا و ئەو شتانه شی ده نووسی

که کهس لیتی تی ناگات! بیگومان ئەم جۆره ویناکردنه بۆ فهیلهسوف راست نییه و فهیلهسوفیکی مهزنی وهکو "کانت" ئەم حوکمه نایگریتهوه، فهیلهسوفیک که له ناخوه ههست دهکات بهوهی بهرپرسیاره لهوهی پتیهیری مرۆفایهتی بکات بهرهو پروناکی و ههقیقهت. وهک دهمانریت دواي بلاووونهوهی "رهنهئەقلی پتهی" سالی ۱۷۸۱، ههموو قسهیهکی که ئەو دهیکرد له تهواوی ولاتی ئەلمانیا و تهناهنهت ئەوروپاشدا دهنگی دهدايهوه.

"میشیل فۆکۆ" پتی وایه "کانت" به بلاوکردنهوهی ئەم دهقه گۆرانیکی له میژووی فهلسهفهدا دروست کرد، ئەویش خۆخهریکردنی فهیلهسوفه لهگهڵ کیشه گهورهکانی کۆمه‌لگه و سه‌ردهمه‌که‌یدا. ئەو یه‌کیکه له‌وانه‌ی ته‌واوی کتیبه‌کانی به‌ وشه‌ی "رهنه" ده‌ست پتی ده‌کات: "رهنه‌ی ئەقلی پته‌ی، رهنه‌ی ئەقلی زانسته‌ی، رهنه‌ی به‌هره‌ی حوکم". ناشکرایه ئەو وته به‌ناوبانگه‌ و ته‌ی "کانت" ه‌ که ده‌لێت: «رۆژگاری ئی‌مه رۆژگاری رهنه‌یه و پتیه‌سته هه‌موو شتی‌ک به‌ر رهنه‌ بدریت، ته‌ناهنهت قسه و باسی پیاوانی کلتی‌ساش.. ئە‌وانه‌ ناییت هه‌ر له‌سه‌روو رهنه‌وه‌ بن، چونکه ئە‌وه مانای به‌که‌مگرتنی ئەقل و کۆسپ خسته‌نه به‌رده‌م پتیشه‌وتن و په‌رده‌پۆشکردنی هه‌قیقهت ده‌گه‌یه‌نیت. که‌واته رۆشنگه‌ری مانای ئە‌وه‌یه مافی ئە‌وه‌مان هه‌بیت رهنه‌ بگرین، واته ده‌ست کراوه‌ بین له‌وه‌ی زۆر ئازادانه ئەقلی خۆمان به‌گه‌ر ب‌خه‌ین و تیۆلۆجیسته‌کانیش نه‌توانن سنووری بۆ دابنێن، ئە‌و تیۆلۆجیستانه‌ی وه‌کی سێبه‌ری یه‌زدان له‌سه‌ر زه‌وی به‌سه‌ر سه‌رمانه‌وه وه‌ستان. له‌ کاتیکدا ئە‌وانه‌ ته‌نیا مرۆفهن و له‌ گونا‌ه وه‌له‌کردنیش به‌ده‌رنین، ئیستایش کاتی ئە‌وه هاتووه ئە‌و ده‌سه‌لاته‌یان سنووردار بکه‌ین که ده‌ره‌ق به‌ ئەقل و ده‌روونی ئینسانه‌کان به‌کاری دین، ئە‌ویش له‌ رێگه‌ی خسته‌نه‌په‌وه‌ی ته‌فسیرتی ئەقلانی بۆ ناین و په‌یامه سه‌رمه‌دیه‌که‌ی».

له راستیدا فهلسه‌فه‌ی رۆشنگه‌ری بریتیه‌یه له‌ خۆندنده‌وه‌یه‌کی میژووی و رهنه‌یه‌ی و ئەقلانی تیکسته‌کانی مه‌سیحیه‌ت، ئە‌مه‌ش ئە‌و خۆندنده‌وه‌یه‌یه

که هەریەک لە "فۆلتیر و ژان ژاک رۆسۆ" لە فرەنسا و "لیسینگ و کانت" لە ئەلمانیا پیتی هەستان. ئەم خۆتندنەوه نوێیە بەر ئەو خۆتندنەوه کۆن و ڕەگ داکو تراوی پیاوانی ئاینی مەسیحی کەوت و بەرهنجامی ئەم پیکدادانەش ڕۆشنگیری لیکەوتەوه. دەبیت بەمجۆرە لەو بزاونە فیکرییە گرینگە بڕوانین کە لە سەدهی هەژدەم لە ئەوروپادا تەشەنەیی سەند و بوو مایەیی ئەو قەلەمبازە ژیاڕییەیی کە بۆری خۆرەلات و جیهانی ئیسلامی پێ دایەوه. بەلام داخۆ دەبیت "کانت" چۆنچۆنی پێناسەیی ڕۆشنگیری کردبیت؟

لێرەدا جیتی خۆیەتی نموونە بە هەندیک پەرەگرافی کورتی ئەو دەقە بەناویانگەیی بەئیننەوه.. "کانت" هەر لە سەرەتاوه دەنوووسیت و دەلێت: «ڕۆشنگیری دەرچوونی مرۆفە لەو حالەتی ئیفلجی و دەستەوستانییەیی مرۆف خۆی لەمانەوه و بەردەوامیتی بەرپرسیارە. ئیفلجیش ئەو باروونخەیه کە مرۆف ناتوانیت ئەقڵی خۆی لە دەرهووی ڕێبەرایەتی کەسانی تر بخاتە گەڕ. مرۆفی ئیفلج خۆی لەوه بەرپرسیارە، چونکە هۆیکەیی ناگەرێتەوه بۆ ونبوونی ئەقڵ، بگرە دەگەرێتەوه بۆ دەستەوستانی ئەو لە بڕیارداندا و ترسنۆکی لە کارکردن بەو بڕیارانە، بەبێ ڕێبەرایەتی کەسانی تر. کەواتە دروشمی سەرەکی سەردەمی ڕۆشنگیری ئەومیه: با هێندە ئازا بیت، بتوانیت ئەقڵت بخەیتە کار».

پاشان "کانت" بۆچوونی خۆی لەم بارەیهوه بەشێوهیهکی ڕوونتر دەخاتە ڕوو. لە واقعیدا هەنگاونان لە قۆناغی ئیفلجی ئەقڵییەوه بۆ قۆناغی بەرپرسیاریتی و بەرکەمالی ئەقڵ، هەروا کاریکی ئاسان نییه. ڕەنگە بە قسە ئاسان بیت، بەلام بە کردەوه زۆر گرانه.. کەسانیک هەن تەنانەت گەر تەمەنیان بگاتە شەست سالاڤیش، باوکانیان وەکو مندال سەیریان دەکەن! مندالی ئەقڵی دنیاییمان دەدات، لەبەرئەوهی مانای وایە کەسیکی تر لەبری ئێمە بڕیار دەدات و لێشی بەرپرسیار دەبیت. کەواتە با بە درێژایی ژیاڤمان مندال بین و گەوره نەبین! ئەمەش ئەو هەلوێستی دەستەوستانی و

ترسنۆكیییه كه "كانت" سهركۆنهى دهكات. لهم پروانگه یه وه تا ههنووكهش
میلله تگه لیک ههن ههر مندالن و گوره نه بوون.

ئهگه رچی میلله تانی ئه وروپا له قوناغی ئیفلیجی ئهقلییه دهرباز بوون و
به شتیهیه کی سهر به خق بیرده که نه وه، به بی ئه وهی هیچ که سیتک ره قیب بیت
به سه ریانه وه، به لام ئه م پرۆسه یه تا ئیستاش له خۆره لاتدا رووی نه داوه.
بۆ نمونه پروانه حالی گهلانی عه رهبی و ئیسلامی که چۆن له کاتی
داگیرکردنی ولاتی کوهیتدا چه پله یان بۆ "سه دام حسین" لى دا، له کاتی
کرده وه تیرۆریستییه کانی سهر شارى واشنتۆن و نیویۆرکیش له ئه مهریکا
که سى هه زار که سى پیکه وه تیدا کوژرا، خۆشحالییان نیشان دا.

تۆ بلتی ئه م میلله تانه رۆشنگه ر بن؟ بیگومان هه لومه رچی ئه م میلله تانه
له حالی میلله تی ئه لمانی و میلله تانی تری ئه وروپایی له رۆژگاری "كانت" دا،
ئهگه ر خراپتر نه بیت چاکتر نییه. که واته زۆر ئاسانه بلتین: «خه لکینه ئه قل
پوون بن و به رله وهی هه لسوکه وت بکه ن و حوکم به سه ر ههر شتیکدا بده ن
ئه قلتنان به کار به یین». به لام ئه مه ناکه ن، ئه ویش له به رئه وهی میشکیان
پریه تی له بیر و بۆچوونی هه له و سه دان سه له له نه زانین و هه ژاری و
نه هامه تیدا نغرق بوون. که واته مرۆف بۆ ئه وهی له قوناغی ئیفلیجی ئه قلی
رژگاری بیت و بگاته قوناغی رۆشنگه ری و کاملبوون، پدویسته شه ریکی
بیئامان دژ به خۆیی و هه موو ئه و شته هه له و نادره ستانه ده ست پى بکات
که له سه ره تای ته مه نیه وه له سه ری راهاتوه.

که واته رۆشنگه ری له دوو قوناغ پیک دیت: یه که میان نیگه تیفه و دووه م
پۆزه تیف. سه ره تا پدویسته ده ست به ریشه کیشکردنی هه موو ئه و بیر و
بۆچوونه نا دره ستانه بکه یین که له دل و دهره و نماندا چینه راوه و ره کی
داکو تیه وه. ئه مه ش پرۆسه یه کی قورس و دژواره و ته نیا ئه و بیریاره مه زانانه
ده ره هقی دین که رۆبهرایه تی میلله ته کانیان ده که ن به ره و پووناکی و
حه قیقه ت، به لام میلله تان پدویستییان به ده یان سه ل هیه بۆ ئه وهی پى

بگن و ئەقل روون بن.. "كانت" تەواو لەم مەسەلەییە بەئاگا بوو، بەلگەش ئەوێهە کە دواى چەند پەرەگرافىك و لە هەمان دەقدا دەلێت: «بۆ ئەوێهە رووشنگەرى بۆلۆ بێتەووە تەنیا شتىكمان پێویستە، ئەویش ئازادییە. مەبەستم لە ئازادیش مافی مرۆڤە لەوێهە بە ئاشكرا ئەقلى لە هەموو بوارەكاندا بەكاربەنێت، بەلام هەر كاتىك ئەم وشەییە بەكاردينم دەبینم لە هەموو لایەك هاوار دەكەن: خەلكینە عەقلىتان بەگەر مەخەن! ئەفسەر لە سوپادا دەلێت: ئەقل بەكار مەهێن، بگرە فەرمانەكان جێبەجێ بكەن و دواى ئەو ناپەزایى نیشان بدەن! فەرمانبەرى باج دەلێت: ئەقلىتان بەكار مەهێن و لە شت مەكۆلنەو، بگرە باجەكانتان بدەن! قەشەكانى كلێساش دەلێن: ئەقلىتان بەكار مەهێن و چەندوچوون مەكەن، بگرە بپوا بپنن! كەواتە لە هەموو حالەتەكاندا دەبینن كۆت و بەند و سنوورداركردنى ئازادى هەیه».

بەلام ئەم هەموو ترسە لە ئازادى بۆ؟ لەبەرئەوێهە مانای یاخیبوونى بچووكە لە گەورە و جووتیارە لە دەرەبەگ و هاوولاتییه لە حوكمرانى ستمكار. كەواتە گەورەكان دزى ئازادین، لەبەرئەوێهە سەردەمى كۆیلايهتى بۆ ئەوان دەست دەدات و گونجاووە بۆیان. تەنانەت هەندىك، میللەت ئەوێهە بە كۆیلايهتى پراهاتوو، تەریز لە ئازادى دەكات! ئەوانەى بۆ ماوێ چەندین سەدە ملکەچى هەمان سیستى پەتیاركى و فیدوالى و ئسوولى و تیۆلۆجى و ستمكارین، زاتى ئەو ناكەن ئەقلىان بەگەر خەن! لێرەو "كانت" دەلێت: «جۆش و خرۆشى میللەتانى ئەوروپا بۆ شۆرشى فرەنسى، زۆر لە خودى شۆرشەكە خۆى گرینگتر بوو!». لەبەر چى؟ لەبەرئەوێهە جۆش و خرۆشىكى وا گوزارشت بوو لە خواست و ویستى ئەو میللەتانە، بۆ پێشكەوتن و نامادەیی نیشاناندیش بۆ ئەوێهە باجى ئەو پێشكەوتنە بدن.

بێگومان دواتر ئەم شۆرشە لە راستە پێگەى خۆى لادەدات و پێ دەنێتە قۆناغى تیرۆر و تۆقاندن و پاشان پەپاندنى سەرى لويسى شارزە، لە ژێر مەقسەلە بەناویانگەكەدا.. هەموو ئەمانە "كانت" یان زۆر خەمبار كرد و بە

زیاده‌پۆیی ده‌زانی! به‌لام بر‌وای به‌بیگ‌ردیی پرو‌دای شو‌پش له‌ق نه‌بوو،
ئهو شو‌پش‌ه‌ی له‌ه‌ناوی گه‌لانه‌وه‌ه‌لده‌قولیت. هه‌روه‌ها بر‌وای به‌ئاینده‌ی
مرۆ‌ق‌ایه‌تی و ئه‌گه‌ری به‌ره‌و پ‌یشه‌وه‌ چوونی زیاتر و زۆرت‌ری وه‌ک خۆی
مایه‌وه. ده‌کریت ته‌واوی فه‌لسه‌فه‌ی ئه‌و به‌هه‌ولێکی بلیمه‌تانه‌ ناو‌نووس
بکه‌ین، بۆ کردنه‌وه‌ ر‌یگه‌ی هه‌قیقه‌ت له‌به‌رده‌م ئه‌و ئینسانانه‌ی ئازار ده‌چ‌ێژن
و نه‌فامن.

"کانت" قوربانی به‌ژیانی تایبه‌تی خۆی دا، له‌پ‌ینا‌و ئه‌وه‌ی خۆی بۆ
ئه‌رکیکی سه‌ره‌کی ته‌رخان بکات که ئه‌ویش پ‌زگارکردنی پ‌ۆچی
مرۆ‌ق‌ایه‌تییه، له‌و کۆت و زنجیرانه‌ی پ‌رستیان له‌به‌ر بر‌یوه و خه‌ریکن
ده‌یخنکین. ئه‌و پ‌ی‌یوابوو ئازادبوونی پ‌ۆح و سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ر ئه‌و کۆت و
به‌ندانه‌ی دیلیان کردووه، مه‌زنت‌رین کارتکه‌ که هه‌ر فه‌یله‌سووفیک پ‌تی
هه‌ستیت و بیکاته دیارییه‌ک بۆ میله‌ته‌که‌ی و ته‌واوی مرۆ‌ق‌ایه‌تی.

ململانیتی نیوان ئەقلانییەت و نا ئەقلانییەت لە فیکری خۆرئاوا

کێشەى فردریک نیچە

تا هەنووکەش لە کایەى پۆشنبیری فرەنسایدا ململانیتی نیوان لایەنگرانى "کانت" و لایەنگرانى "نیچە" بەرەوامە! پەنگە ئەمە لە سەرەتادا شتیکی سەیر بیت... دەبیت پتوهندی "کانت" و نیچە" بە کایەى ئەمرۆی پۆشنبیری فرەنساىیەوه چى بیت، لە کاتیکدا ئەوان سەرۆختیکی دوور و درێژە لە زیاندا نەماون؟ لە راستیدا زیاد لە پتوهندیەک هەیە.. سەرەرای ئەوهى هەندیک جار زیندووەکان لە پتی مردووەکانەوه ململانێ لەگەڵ یەکتەریدا دەکەن، لە واقیعیشدا کێشەیهکی هەقیقی لە نیوان "نیمانوێل کانت" ی دامەزرێنەری ئەقلی زانستی خۆرئاوا و "فردریک نیچە" ی تیکوپیکیەری هەموو ئەقلانییەتیکی دۆگمە و داخراودا هەیە. "کانت" باشتەین کەسێکە سەردەمی پۆشنگەری بەرجهسته کردبیت، لە پتی ئەو هاوسەنگیە تۆکمە و بەرپرسیارییە ئەخلاقییە ئاست بەرزەى هەلگری بوو، "نیچە" ش هات بۆ ئەوهى گومان لەو متمانه پەهایە بکات کە ئەقل بەخۆی هەبوو، هەرۆها سەرنجمان بۆ گرینگی پتیکەوت و تراجیدیا و هۆکاری نائەقلانى، لە ئاراستەکردنی بزواتی میژوودا رابکیشیت.

وهکو ئاشکرایە "نیچە" لەگەڵ هەریەک لە "مارکس" و "فرۆید" دا، بئەماکانى سەردەمی گومانکردنیان لە فیکری فەلسەفی خۆرئاوا دا پشت. ئەمانە لە برى گومانکردن لە راستى و دروستى شتەکان "وهکو دیکارت"، کەوتنە گومانکردن لە خودى ئەقل خۆى. ئیتر ئەقل وهکو ئەوهى "دیکارت و کانت و هیگل" لێیان دەروانى، نەمایەوه و کەوتە بەر پەرخنە و پشکنین.

مەسەلەكان زۆر لەوھى ئىمە مەزەندەى دەكەين، ئالۆزتر و دژوارترن. مېژووش زۆر تراجىدىترە و كەمتر ئارامە و ماىەى دىنباىبىيە. بە كورتىيەكەى ئەقل ھەيە و نا ئەقلانىيەتەش ھەيە. فەيلەسوفانىك ھەن جەخت لەسەر ھۆكارە ئەقلانىيەكان دەكەنەوہ و متمانەى خۇيان دەدەن بە ئەقل، بەلام لە بەرامبەرىشدا فەيلەسوفانىكى ترمان ھەن كە جەخت لە ھۆكارە نا ئەقلانىيەكان دەكەنەوہ و پۆلى ئەو ھۆكارانە لە گۆرپىنى ئاراستەى مېژوودا بە ھەند دەگرن.. وەك دەزانين مەسەلەى "گەشپىنى- رەشپىنى، بىروابوون - بى بىروايى، دىنباىبى - گومانكردن"، مەسەلەيەكى ئىجگار كۆنە و لە دىر زەمانەوہ ھەبووہ.

شاىەنى باسە لاىەنگرانى "نىچە" بە درىژاىبى سالانى شەست و حەفتاكان و لە سەرەختى راپەرىنى كۆمەلگەى فرەنسايى و شۆرشى خوئندىكاران و كرىكاران لە ئايارى ۱۹۶۸دا، توانىيان كايەى پۆشنىبىرىى فرەنسايى كۆنترۆل بكەن. لەو قۇناغەدا ئازادىبى جنسى و فەلسەفەى چىژ بىنين و شكاندنى تابق ئەخلاقيەكان و شۆرش دژى خاوەن كار و راپەرىنى ژنان لە دەسلەتى پياو و نىرسالارى و.. ھند، تايتلى ھەرە گرینگى تىكستە فەلسەفەيەكان بوون. ئەمە واى كرد لەسەر ئاستى فەلسەفەى ديد و بۆچوونەكانى ھەريەك لە: "ميشىل فۆكۆ و جيل دۆلۆز و جاك دىرىدا"، پەواج پەيدا بكات. ئەمانە پەرچەكردارىكى فەلسەفەى قووليان دروست كرد، دژ بە ئاراستەى ئەزمونى خۆرئاواى لەسەر ئاستى سىياسى كە قۇناغى كۆلۆنئاليزم و دوو جەنگى جىھانى و ھاتنە ئاراي فاشىيزم و نازىزمى بەخۆيەوہ بىنى..

ھاوكات ئەم فەيلەسوفانە كەوتنە سەر كۆنە كردنى ئاقارى مرۆگەرى و شارستانىيەتى خۆرئاوا كە خىانەتى لە پەرنسىپەكانى سەردەمى پۆشنگەرى كردبوو. ئەمانە واى كرد فەيلەسوفانى فرەنسا بە توندى بكەونە رەخنەگرتن لە كەپىتاليزم و ناوھندچىتى ئەورپايى. سەرچاوەى

سەرەکی ئەو فەیلەسوفانە لەم پرۆسەیدا، بېر و بۆچوونەکانی "نیچە" بوو. لەبەرئەوێ "نیچە" گەورەترین بېریارێکە پێشموخت پەردەیی لە رووی شیواندنی پره‌نسیپەکانی رۆشنگەری و خەسەلتە نینگەتیفەکانی مۆدێرنەیی پۆزەتفستی و پێشەسازی هەلمالیبیت.

میژوو وەکو ئەوێ "هیگل" و "کانت" پێیان وابوو، تەنیا ئەقل ئازاستەیی ناکات، بگرە ئەو هیزە نا ئەقلانییە سەرشیتانەش بەرپۆوی دەبەن کە لە هەناویدا خۆیان حەشارداوه. گەر وا نەبواوە دواي دوو سەدە زیاتر لە سەردەمی رۆشنگەری و لە ولاتانی هەرە پێشکەوتووی ئەوروپادا، بزواتی فاشیزم و نازیزم پەیدا نەدەبوون. مەعریفە وەکو ئەوێ ئایدیالیستی ئەلمانی مەزەندەیی دەکرد، شتێکی میسالی نییە بە دوور بیت لە حەز و بەرزەوهندی و ئارەزووی دەسەلاتخوازی، بگرە مەعریفەش بۆ خۆی دەرگیری حەزی دەسەلاتخوازی و بەرزەوهندییە، ئیتر بېریار بەمە بزانیات یان نا. وەکو دەزانیت دواتر "میشیل فۆکۆ" ئەم بۆچوونەیی "نیچە" دەولەمەندتر دەکات، کاتیک دیتە سەر باسی ئەو هەلومەرجە دەسەلاتخوازییەیی لە سەر و مەختی گۆرانی زانستە مرۆفایەتییە مۆدێرنەکانی وەک: "دەر و نیشیکاری و کۆمەڵناسی و یاساناسی، بەتایبەت یاسای سزاداندا" هاتە ئارا. دواچار "فۆکۆ" ئەو پێوەندییانەش ئاشکرا دەکات کە لە نیوان زانستە نوێیەکان و دیسپلینکردنی ئینسانەکاندا، لە کۆمەڵگە ئەوروپایییە مۆدێرنەکاندا هەیه.

ئەم رەخنەگرتنە لە مۆدێرنە توندڕۆیانەییە و هەندیک جارێش دەبیتە ئامرازێک بۆ لێدانی بنەما سەرەکییەکان و دەسکەوتە گرینگەکانی مۆدێرنە. لێرەدا ئەم ئاقارە لەگەڵ بەالی راسترەوێ توندڕۆیەکاندا یەک دەگرێتەوێ کە دزایەتی هەموو ئەو پێشکەوتنە کۆمەڵایەتی و یەکسانییە لە مافدا دەکات کە کۆمەڵگە ئەوروپایییەکان، دواي هەردوو شۆرشی ئینگلیزی و فرەنسیایی بە دەستیان هێناوه. بەمجۆرە دەبینین چەپی توندڕۆ بەبێ ئاکایی لەگەڵ راستی توندڕۆدا یەک دەگرێتەوێ، بۆ پاکتاوکردنی مۆدێرنە و لەناوبردنی کۆی ئەو

دهسکه وتانهی به درژیایی دوو سهدهی رابردوو به دهست هاتوون.

له چوارچیوهی ئەم سیاقه‌دا "هابرماس" دیت، بۆ ئەوهی بهر بهم بۆچوونانهی بیریارانی پۆست مۆدیترنه بگریته که به‌هۆی رِمخنه‌ی په‌رگیرانه‌یانوه له ئەقل و ئەقلانییهت، که وتوونه‌ته داوی رژه‌گه‌راییی و عه‌دمییته‌وه "له‌م باره‌یه‌وه بروانه کتیبه‌که‌ی: کوتاری فه‌لسه‌فی مۆدیترنه". "هابرماس" له‌م کتیبه‌یدا رِمخنه له "فۆکۆ و دیریدا و هایدگه‌ر و نیچه"، ده‌گریته و باس له رۆل و گرینگی نایدیای مۆدیترنه و ئەقلانییهت ده‌کات، به‌لام به‌بێ ئەوهی چاوپۆشی له هه‌له و لادان و که‌موکورییه‌کانی مۆدیترنه بکات. هه‌روه‌ها ریگه به‌وه‌ش نادات گومان له بیر و بۆچوونه‌کانی سه‌رده‌می رۆشنه‌گری و سه‌ربه‌خۆیی ئەقل بگریته، له‌به‌رئوه‌ی ئەوه به وێرانکردنی نایدیای پێشکه‌وتن و ته‌قه‌لای مرۆفایه‌تی ده‌زانیت.. ئەو پیتی وایه ده‌وله‌تی ماف و یاسا له‌گه‌ڵ ده‌سته‌به‌رکردنی لانی که‌می مافه‌کانی مرۆفی، وه‌ک: "نازادی را ده‌ربهرین و رۆژنامه‌وانی و بلاوکرده‌وه و هاتوچۆکردن و.. هتد"، شتی‌که ناشیت به‌هه‌ند وهرنه‌گیریته.

هه‌ر له چوارچیوهی ئەم سیاقه‌دا هه‌ندیک بیراری فرهنساییی په‌یدا بوون، که‌وتنه داکوکیکردن له ئەقلانییه‌تی "کانت" و به‌گژاچوونه‌وه‌ی نائه‌قلانییه‌تی "نیچه". بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ش ئەو بیریارانه خۆیان به بۆچوونه‌کانی "هابرماس" ته‌یار کرد، تا "میشیل فۆکۆ و جیل دۆلۆز و جاک دیریدا"ی پێ تاوانبار بکه‌ن و به‌که‌سانی عه‌دمی ناره‌دیان بکه‌ن. ئەلبه‌ته هه‌ندیک بۆچوونی ئەمانه‌ش توندپۆیی پتوه دیاره و زۆرجار وه‌ک شه‌ری شه‌خسی دیته پیش چاو، نه‌ک له چوارچیوه‌یه‌کی بابه‌تی و فه‌لسه‌فیدا بیت، به‌لام ده‌بیت بلتین زۆریک له رِمخنه‌کانی ئەوان له "فۆکۆ" و "نیچه" ره‌وايه و له جیتی خۆیدا به‌تی و بۆ ئیمه پتیسته ئاگه‌داری بین، لانی که‌م بۆ ئەوه‌ی بزانه‌ن له ناو فیکری خۆرئاوا‌دا چی ده‌گوزهریت. ئیمه بمانه‌وت یان نا ئەم مه‌سه‌له‌یه پتوه‌ندی پیمانانه‌وه هه‌یه، چونکه به‌م دوا‌ییانه هه‌ندیک بیر و بۆچوونی "فۆکۆ" که‌یشتووه‌ته

لامان، بە لّام وەكو پيويست روون و ئاشكرا نيبە.. بە ھۆى رەخنى بى ئامانى "فۆكۆ" لە ئەزموونى ئەقلانىيەتى خۆرئاوايى، خەلكىكى زۆر لاي ئيمە خوڤنگەرمانە بە پير بۆچوونەكانىيەو چوون، منيش بۆ خۆم يەكئىك بووم لەوانە.

گومانى تيدا نيبە ھەندىك لەو رەخنانەى "فۆكۆ" و "دۆلۆز" و "دېريدا" لە خۆرئاوا و ئەزموونى ئەو شارستانىيەتە راستە و لە جىي خۆيداىەتى، بە لّام پيويستە قوربانىش بە ھەموو شتىك نەدەين. رەوتى مۆديرنە ئەزموونى بەسوود و پەندى بەكەلكى تيداىە و گەر بزائين دەتوانين سوودى لى ببينين.. رەخنە ئەو نيبە ھەموو شتىك رەت كەينەو، بگرە ماناى وايە بگرەپيئەو ھە سەر رەوتى پيشوو، تا ئەو ھەلانە راست كەينەو كە روويان داوھ و پەرگير نەبين لە حوكمدانەكانماندا. لەم سەرۆپەندەدا و بەم دوايييانە لە پاريس كىتئيبكى "فەلسەفى رادىكالى" دەرچوو، نووسەرى ئەم كىتئيبە ھەلامى "فۆكۆ و دېريدا و دۆلۆز" و ھەوادارانيان دەداتەو، ئەمەش لە رىگەى لىكشىتالآكردى "نيجە" ھە دەكات! چونكە ئەو ئەگەر سەرچاوەكەى تىكويىك دا ئەوا بە ئاسانى ئەو بالانەى لىتى بووئەو دەكەون و بەلادا دىن.

دەرچوونى ئەم كىتئيبە و كىتئيبگەلىكى تىرى لەم بابەتە، داپراو نيبە لە رەوتى گىشتىي كۆمەلگەى فرەنسايى كە ئىستا بەرەو ئارامى و سەقامگىرى و تەنانەت ھەندىك جار بەرەو كۆنسىرقاتىفئيش دەچىت. ناوئيشانى ئەو كىتئيبە بەم شىوھىە: "بۆجى ئيمە نيجەووى نين؟". ئەمە كىتئيبكى دەستە جەمعيە و لانى كەمى دە لە فەيلەسووفانى نەوھى نوئى بەشدارىيان تيدا كر دووھ. ئەمانە دەيانەوئىت خۆيان ھەك نەوھەكى فەلسەفى جىاواز لە نەوھى پيشوو بسەلئىن، بەوھى خوليا و ئاراستە و ئامانجى تايبەت بە خۆيان ھەيە. لىرەوھ شتىكى سەير نيبە ئەوانە، بۆ نموونە بكەونە كىشەوھ لەكەل لايەنگرانى "جاك دېريدا" ياخۆ "جىل دۆلۆز" دا. ئەمە شەرىكى فەلسەفى بچوو كە كە لە پاريسدا روو دەدات، بە لّام بىگومان رەھەندى سياسى و كۆمەلايەتئىشى ھەيە.

"ئەندرىڭ كۆنت سېۋنقىل" يەككىك لە بەشداربىۋانى نووسىنى ئەو كىتئە، دەلىت: «من به نيچه و بلىمەتتى ئەو سەرسامم و لە چەند خالىكى فەلسەفیدا ھاۋىرام لەگەلى، لەوانە: رىخنەگرتنى لە ئايدىاليزم و ئاين و ئازادىي ھەلبژاردن و ژيان دۆستى و... ھتە، بەلام ھەندى مەسەلەى تىرش ھەن كە ناكۆكم پىيان و رېگم پى نادەن بىمە كەسىكى نيچەۋىي، لەوانە: نا ئەخلاقىيەت و نا ئەقلانىيەت و نىشاندانى ھونەر ۋەك ئەلتەرناتىفى ئاين».

با بزائين مەبەست لە نا-ئەخلاقى "نيچە" چىيە؟ ۋەكو دەزانين "نيچە" شانازى بەۋەۋە دەكات كە ھەموو بەھاكانى ژىرەۋوۋور كىرد. "ئەمەش تايلى پىرۆزە مەزنەكەى ئەۋە" و پىۋىستە كىتومت بىروا بەۋ قسانەى بىكەين. راستە "نيچە" ستايشى توندوتىژى و ئىرادە و بەربەرىيەت و پەگەزپەرىستى دەكات، واتە رەتكردنەۋەى سەلەبەرى دىموكراسى و بەھاكانى سەردەمى رۆشنگەرى. ئەمەش ئەۋە دەگەينەت كە ئەۋ رەتى دەكاتەۋە ئەقل ۋەكو نامىرازىك، بىر پىرگار كىردنى مرۆف لە دەست دواكە وتوۋىي و تارىكى و چەرمەسەرى سەلر بىكات. ئەم بىچۈۋنەش تەۋاۋ لەگەل ئەۋ كىرمانە سەرمەكىيەيدا يەك دىتەۋە كە دەسپىكى پىرۆزە رەخنىيەكەيەتى: "ژىرەۋوۋور كىردنى ھەموو بەھاكان".

سەبارەت بە "نيچە"، "ئەندرىڭ كۆنت سېۋنقىل" دەلىت: «يەكانگىرىيەكى كەۋرە بە فىكىرى نيچەۋە ديارە، بەلام لە ھەندىك وردەكارىدا ناكۆكى دەبىنين. پەنگە ئەم قسانەم ناكۆك بن، بەلام كەر بەۋردى لە مەسەلەكان وردىنەۋە، ئەۋ ناكۆكىيە نامىنەت. لە راستىدا ئەم ناكۆكىيانەى ناۋ فىكىرى نيچە، دوا جار بە تۆكمە تىركىردنى پىرۆزە فەلسەفەيەكەى دەشكىتەۋە... ئىمە سەربارى ئەۋەى مەسەلەى نا ئەخلاقىيەت لاي نيچە دەبىنين، نا ئەقلانىيەتەش بەدى دەكەين. لەبەرئەۋەى نيچە ۋەك دياردەيەكى پىۋوكەش و لاۋەكى سەلرى ئەقلى دەكرد و لۆجىكى بە چەكى دەستى لاۋاز و بىدەسەلاتەكان دەزانى، بۆيە ھىچيانى بە پىۋىست نەدەبىنى. لىرەۋە

دهیتوانی زۆر به ئاسانی و به خواستی خۆی حوکمی ناکۆک و دژ به یهک بدات، بێ ئەوهی بزانیته ئەوهی دهیلتت وهک یهک نییه و پتیک ناکۆکن.. من له بهرئهوهی خۆم فهیله سووفم و وهکو به هایهکی به نرخ سهیری ئەقل دهکهم، پێم وایه هیچ نازادی و پیشکەوتن و مۆرالیکی ناتوانیت به بێ ئەو به رهو پیش بچیت، له بهر ئەوه من ناتوانم نا ئەقلانییهتی نیچه په سندن بکهم».

"ئەندری کۆنت سبۆنفیل" ژیره و دهزانیته رهنه کردنی نا ئەخلاقیهت و تاوانبار کردنی "نیچه" به فهیله سووفیکی نا ئەخلاقی به شتیوهیهکی رهها، کاریکی بیمانایه.. بۆیه ناتوانیت ئەوه له بیر بکات که "نیچه" سهرومختیک رهنهتی له مۆرالی ئاینی یه هوودی و مهسیحی و مۆرالی تهقلیدی گرتوه، به هۆی ئەوهوه بووه که ههستیکی ئەخلاقی توند و تۆلی هه بووه. "نیچه" به هۆی ئەخلاق زۆریهوه، بوو به کائینیکی نا ئەخلاقی!.. هۆکاریکی میژوویی دیاریکراو و تایبه تیش ههیه ئەوی ناچار کردوه، دزایهتی ئەو مۆراله بکات که له سهردهمی خۆیدا هه بووه.

هیچ فهلسهفاندنیک له دهرهوهی میژوودا نییه. "نیچه" له بنه رهندا دژی ئایدیالیزم بوو، هاوکات دزایه تیکردنی بۆ ئەخلاقیش به شتیوهیهکی رهها نه بوو. سهبارهت بهم مهسه لهیه "ئەندری کۆنت سبۆنفیل" ده لیت: «من لانی کهمی ئەم بۆچوونه بێ په سنده، چونکه فهیله سووفه نا ئەخلاقیهکان به شتیوهیهکی گشتی بۆیه رهنهتی له ئەخلاق دهگرن، له بهرئهوهی مرۆف ده چهوستینته وه و نازادیهکانی سه رکوت دهکات. هاوکات دژی ژیان و چهز و چیژ بینینه. رهنه گرتنی نیچه له ئەخلاق دژی هه موو ئەو شتانه بوو که ئەخلاق یه هوودی و مهسیحی هه لگری بوون، وهک: سه رکوتکردنی هه موو غه ریزه و ئاره زوویهک. دهرهق بهم مهسه لهیه پێم وایه ئەو و فرۆید له سه ر هه قن و راستیان پتکاوه. به لام ئەو به رهو پیشچوونهی ئەخلاق له سه ردهمی ئەمڕۆدا و له کۆمه لگه ئه وروپاییه مۆدیرنهکاندا به خۆیه وه بینی، کاریکی کرد ئەم کیشیه په راویز که ویت و وهکو دیاردهیهکی را بردوو سه یر بکریته.

هه‌نووکە کاتیک ئیمە باس لە ئەخلاقى ناو کۆمه‌لگه‌کانمان ده‌کەین، هه‌مان
ئهو ئەخلاقه‌ نیه‌یه‌ که له رابردوودا چاودێرى شتیه‌ ورده‌کانى ژيانى
غەریزىمانى ده‌کرد. ئەم‌رۆ ئەخلاق پێوه‌سته به‌ مه‌سه‌له‌گه‌لیكى گرینگتره‌وه،
وه‌ک مه‌سه‌له‌ی سزادان و شه‌رانگیزی. واته‌ هه‌موو ئهو شتانه‌ی پێوه‌ندى به
نیوانى ئیمه‌ و ئەوانى تره‌وه‌ هه‌یه‌، له‌ ریزگرتن و پاراستنى مافه‌کانمان.
به‌لام نیچه‌ کاتیک رهمنه‌ له‌ ئەخلاق ده‌گرت، ته‌نیا هه‌ر سه‌ره‌نشتى ئهو
لایه‌نه‌ ناکات. که سه‌رکوتى ژيانى تايبه‌تیمان ده‌کات، بگره‌ سووکا په‌تیش به
ئایدیای ریزگرتنى به‌رامبه‌ریش ده‌کات، واته‌ دیموکراسییش به‌ چاوتیکى
سووک سه‌یر ده‌کات، چونکه‌ به‌ بۆچوونى ئهو ئەخلاقى ریزگرتنى به‌رامبه‌ر
ئەخلاقى کۆیله‌یه‌.. به‌لام ئیمه‌ لێره‌دا پێی ده‌لێین: «نا ئیمه‌ له‌گه‌ڵ ئەم
بۆچوونه‌ی تۆدا نین، چونکه‌ ئیمه‌ هه‌موو تیکه‌ لکردنیک له‌ نیوان ئەخلاق و
ئەخلاقچیتیدا رته‌ ده‌که‌ینه‌وه».

فۆكۆ و مؤدیرنه

لیردها دمخوازم هەندیک لایەنی ئەو مشتومرە فیکرییە بخەمە پوو که له کایەى رۆشنبیریى فرەنسایى و تەنانەت جیهانیشدا، سەبارەت بە "میشیل فۆکۆ" دروست بوو. وەکو ئاشکرایە نێویانگی ئەم فەیلەسوفە دنیای گرتەوه و خەڵکانیکی زۆریشی بەخۆیەوه خەریک کرد، ئەگەرچی هەنووکە کەم تا کورتیک ئەو هەللاهیەى له دەور نەماوه و چوو تە داوا. "فۆکۆ" نێویانگی بەو رەخنە توندانە دەرکردبوو که ئاراستەى شارستانییهتی خۆرئاواى دەرکرد و دەستنیسانی کەموکۆری و خالە لاوازهکانی ئەو شارستانییهتەى دەرکرد، هەر وهما ئەو پێوهندییه توندوتۆڵ و ترسناکەشی ئاشکرا کرد- که له نێوان مەعریفە و دەسەلاتدا هەیه.

له م سەرویه ندهشدا نیشانی دا مەعریفە هێندە بێگوناه نییه وەکو ئەوهی ئێمه مەزەندهی دهکەین، بگره ئەوه مەعریفەیه که دەسەلات بەرهم دینیت و تەنانەت هەندێ جاریش مەشرووعییهت دەداتە دەسەلاتی سەرکوتکەر. هەر وهما رەخنەى له سەرجهم ئەو داوودەزگایانەش گرت که له دواى سەردهمی رۆشنگەرییهوه له خۆرئاوا دا دروست بوون. رەخنەکانی "فۆکۆ" بە جۆرتیک بوون، خەڵک وایان دەزانی دژایەتی رۆشنگەری و مؤدیرنه دەکات، ئەمەش بۆ خۆی ناهەقییهکی گەورەیه. بۆ ئەوهی ئەم مەسەلهیه پوون بکەینهوه، ئەوا بایهخ بە دید و بۆچوونهکانی "ژاک بۆئری" و پێوهندی ئەو بە "فۆکۆ" و ئاقاری پۆست مؤدیرن دەهین. وەک دەزانین "ژاک بۆئری" له ئیستادا، یهکیکه له فەیلەسوفە دەگمەنهکانی فرەنسا و مامۆستای فەلسەفەى مؤدیرنه له کۆلیجی دی فرانس و پەسپۆرتیکی دیاری فەلسەفەى

شيكارى ئەنگلۆ ساكسۇنىشە، بە تايبەت فەلسەفەى "فىتگىشتاين".

"بۆقرى" دەقگەلىكى "فىتگىشتاين"ى وەرگىپراوتە سەر زمانى فرەنساىي و چەندىن كىتېب و لىكۆلېنەوھشى لە بارەوۈ نووسىوۈ، بەمەبەستى شىرۆفەكردن و ئاسان وەرگرتنى لەلايەن خۆپنەرانى فرەنساوۈ. ھەر كاتىك باسى "ژاك بۆقرى" دەكرىت، دەستبەجى ناوى "فىتگىشتاين"ىش دىت، لەبەرئەوۈى ماوۈيەكى زۆر بە فىكر و جىھانبىنى ئەوۈۈ خەرىك بوۈ، بەلام لە چەند سالى دوايىدا وازى لەو خوليا سەرەكىيەى خۆى ھىناو دوو كىتېبى لەسەر مەسەلەى ئاقارى ھىومانىزم لە فىكرى ئەوروپايىدا بە ناوى "فەيلەسوف لاي ئەوانى خۆيان دمخۆن" و "ئەقلانىيەت و دىزۆى" بە چاپ گەياند. لە ھەردوۈ ئەو كىتېبەدا ھىرشىكى توندى كر دوۈتە سەر فەيلەسوفانى پۇست مۆدىرنەى فرەنساىي، ئەمانەش ئەو فەيلەسوفانەن كە تاوانبار كراون بەوۈى رەواج بە نائەقلانىيەت و سۆفىستائىيەت و پووچگەراىي دەدەن، لە فرەنسا بەتايبەتى و لە خۆرئاواشدا بە گشتى. ئەمانە وەكو كەسانى بى ئومىد درانە قەلەم و ھىرشكردى زۆرىشىان بۆ سەر بنەماكانى شارستانىيەتى ئەوروىي وەك: "دىموكراسى و مافەكانى مرۆف و ھىومانىزم"، بوۈ ماىەى بىزارىي زۆرى ئەو فەيلەسوفە ئەقلانىيانەى داكۆكى لەم بەھايانە دەكەن و "ژاك بۆقرى"ش يەككە لەوانە.

لېرەدا جىتى خۆيەتى ناوى ئەو فەيلەسوفانە بەتېنن كە لە شارستانىيەت و مۆدىرنە داخ لە دلن، نمونەكانيان وەك: "ژاك دېرىدا، مىشىل فۆكۆ، ژىل دۆلۆز، ژان فرانسوا لىوتارد". ئەمانە ھەرايەكى گەرەيان لەسەر مۆدىرنە و بەھاكانى نايەو، نەك بە تەنيا لە ولاتى فرەنسادا، بگرە لە ئەلمانيا و ولاتە يەكگرتوۈەكانى ئەمەرىكا و لەسەر ئەم بابەتەش مشتومپرى گەرم، لە نىوان فەيلەسوفانى ئەلمانى و فرەنساىي و ئەمەرىكايىيەكاندا دروست بوۈ. بەپىتى ئەوۈى لە پاشكۆى ئەدەبىيى رېژنامەى "لىفىگارۆ"دا ھاتوۈ، پاش دە سال لە مردنى "مىشىل فۆكۆ" و "فۆكۆ لە ۲۴ى حوزەيرانى سالى ۱۹۸۴ لە

پاریس و بە نەخۆشی ئایدز كۆچى دوايىيى كرد. وەرگىڭر " دواى ئەو ھەموو پەرخنەيەشى پووبەپووى بوو، بەلام تا ئىستاش بە گرینگترىن فەيلەسوفى ھاوچەرخى فرەنساى دادەنرەت. لە ئەمەرىكادا زۆرترىن خۆتەرى ھەيە و زىاد لە ھەر فەيلەسوفىكى تر كۆر و سىمىنار و كۆنگرەى زانستى بۆ ساز دەكرەت. ئەمەش بەلگەى ئەويە كە چ شوپن دەستىكى لەسەر كايەى فەلسەفەى خۆرئاوا و جىھانى جى ھىشتوو، ئەگەرچى لە چەند سالى رابردودا خەرىكە ئەستىرەى بەختى لە كزى دەدات. پەنگە بۆ ئىمە شتىكى سەير و سەمەرە بىت كە چۆن فەيلەسوفىكى وەكو "فۆكۆ"، تەواوى تەمەنى خۆى بۆ پەرخنەكرەنى مەزنترىن ژيارى سەر گۆى زەوى تەرخان كردوو، يان چۆن دەبىت بىريارە مەزنەكانى ئەوروپا شالوو بەرنە سەر مۆڊىرنە و ئەقلانىيەت!

پەرخنەگرتن لە مۆڊىرنە و ئەقلانىيەت، لە شەستەكانى سەدەى رابردوووھە لە فرەنسادا دەستى پى كرد و بزاونىكى فەلسەفەى و ھاشى لى كەوتەوھە كە لانى كەم بۆ ماوھى چارەكە سەدەيەك پوانى گۆرەپانەكەى كردبوو، بەلام لە چەند سالى دوايىدا پەرچەكردارىكى بەھىز لە بەرامبەرىدا دروست بوو. لىرەدا ھەول دەدەين لە پى خستەپووى ھەندىك بىر و بۆچوونى بىريارىكى ئەقلانى و لۆجىكى وەك "ژاك بۆڤرئ" وە، نمونەى ئەو پەرچەكردارە نىشان بەدەين. "ژاك بۆڤرئ" پى وايە بەرنامەى سەرەكى سەردەمى پۆشنگەرى برىتى بوو لە: روناككرەنەوھى ئەقلى مرۆڤ و زىادكرەنى توانستى زانينى، بۆ ئەوھى تواناى كۆنترۆلكردنى سروشت و شتەكانى زياتر بىت.

فەيلەسوفانى پۆشنگەرى پىيان وابوو، ئەمە دەبىتە مايەى ئەوھى ھالى مرۆڤ زۆر باشتر بىت و زىاد لە جارانىش بەختەوھەتر و خۆشگوزەرانتر بىت. سەردەمى پۆشنگەرى پى وابوو سەرچاوھى نەھامەتى لە جىھاندا نەزانينە، چارەسەرى ئەمەش تەنيا بە زانست و زانين دەكرەت. دوژمنى تارىكى روناكىيە و زانستىش دوژمنى نەزانينە. كەواتە پامالىنى نەزانين و

خورافات، تەنيا بە رووناكىيى زانست و ئەقل دەستەبەر دەبىت. ھاوكات
فەيلەسووفانى پۇشنگەرى شەپتىكى بىوادەميان لە دژى دەمارگىرى ئاينى و
تارىكخوۋى فېئەمىنتالېزم كرد. ئەى كەواتە فەيلەسووفانى پۇست مۆدېرن
رەخنە لە چى دەگرن و رەخنەكانيان چىبە؟ ئايا دەيانەوېت بگەپىنەوہ بۆ
سەدەكانى ناوہراست؟

فەيلەسووفانى پۇست مۆدېرن باس لەوہ دەكەن كە ئەقلانىيەتى
سەرمايەدارىي بېرۆكراسى، سەرجم بوارەكانى ژيانى لە كۆمەلگە
مۆدېرنەكاندا پاون كر دووہ و ئەمەش بە مەترسىيەكى گەورە دەزانن. ئەمە
لە كاتىكدا تەواوى مىللەتانى دنيا ئىرەبى بە گەلانى ئەوروپايى دەبەن. "زاك
بۆقرى" پىي وايە ئەوانەى رەخنە ئاراستەى مۆدېرنە دەكەن تەنيا لە خالتىكدا
راستىيان پىكاوہ، ئەويش ئەوہىيە كە پىشكەوتنى بىچەد و حىسابى زانست
و تەكنۆلۇجيا بۆ خۆى بووئە ئامانچىك، لە كاتىكدا دەبوو ئامرازىك بىت بۆ
خزمەتكردن و بەختەوەركردى مرۆف.

لېرەدا ئەوانەى رەخنە ئاراستەى مۆدېرنەى تەكنۆلۇجى دەكەن، كارىكى
بەجى دەكەن. بەلام نابت ئەم رەخنەگرتنە بگاتە ئاستى ئافەرۆزەكردى
كۆى شارستانىيەتى خۆرئاوا و سنوور بېزىن، چونكە ئەمە ھەلوېستىكى
پەرگىرانە و لە باشتىن حالەتیشدا ھەلوېستىكى نا مەسئولانەى.
بىگومان پىشكەوتنى زانستى و تەكنۆلۇجى لە خۆرئاوا، ھاوشانى
پىشكەوتنى ئەخلاقى و پۇجى و دانايى نەبوو. مرۆف گەپشتووەتە ئاستىك
پىداوېستىيەكانى ئاراستەى دەكەن، نەك ئەو ئاراستەى پىداوېستىيەكانى
بكات. لە سەردەمى پۇشنگەرىيەوہ تا ئەمپۆ "كە نىكەى دووسەد سالتىك
دەكات"، مەعريفەى مرۆفى ئەوروپايى زۆر زىادى كر دووہ، بەلام ئاخۆ بە
ھەمان ئەو رادەپەش دانايى و چلەوكردى چارەنووسى خۆى زىادى كر دووہ؟
داھىنان سنوورى بۆ نىيە و پىداوېستىيەكانىش لە ئاستىكدا ناوہستىت،

بۇيە پىئويستە مەرۇف بزانتىت لە چ سنوورتكى ديارىكراودا ئەو پىداوويستىيانە پابگريت و زىادەپۇقى نەكات. قەيرانى شارستانىيەتى مۇدپىرنىش لىرەدايە. ھەموو ئەم شتانەى باس كران راستن و "ژاك بۇقرى"ش لارى لىيان نىيە، بەلام ئەو پىي وايە فەيلەسوفانى نائەقلانى ۋەك: "دېرىدا و فۇكۇ و دۇلۇز و لىوتارد"، لە رىمخەگرتنى مۇدپىرنەدا. زۆر دەپۇن و ئاستىك بۇ رىمخەكانيان دانانين، ئەمانە مۇدپىرنە ۋەك دياردەيەكى بەد و خراپەكارى دەبىنن. بريا ھەلوپىستىكى ھەكىمانەيان لە مۇدپىرنە ۋەرگرتايە، ۋەك ئەۋەى "مونتىن" ۋەرى گرت. بابزانين "مونتىن" دەلىت چى؟ ئەو پىي وايە: "بەراستى زانست شتىكى مەزنە و ئەۋانەشى تەرتىزى لى دەكەن ياخۇ بە ھىند ۋەرى ناگرن، نەزانين و بىرتەسكىي خۇيان نىشان دەدەن. راستە زانست چارەسەرى ھەموو شتىك ناكات، بەلام شتىكى سەرەكىيە بۇ پىشكەۋتىنى مەرۇف".

لە پۇزۇگارى "مونتىن" ۋەە تا ئەمىرۇ "كە چوار سەدە دەكات"، مەرۇقى ئەۋروپايى پەندى زۆر و زەۋەندى دەرھەق لەلەينى پۇزەتقى و نىگەتيفى زانست ۋەرگرتوۋە. ئەو مەرۇفە زانستى ئەزمون كىردوۋە و بەرھەمەكانى چنىۋەتەۋە باجىشى داۋە "راستە زانست ئەقلى ئەلكىرۇنى بەرھەم دىنى، بەلام بۆمبى ئەتۆمى و چەكى كىمىاۋىش بەرھەم دىنى كە قەلاچۇى مەرۇفەيتى دەكات". كەۋاتە ھەموو شتىك پىۋەندى بەۋەۋە ھەيە، چۇنچۇنى زانست بەكار دىننن. يان ئەۋەتا بۇ چاكەى بەكار دەھىننن، يان لە پىناۋ خراپەدا بەگەرى دەخەين. لەلەيكى ترەۋە تەرتىزكردن لە زانست لەلەين فەيلەسوفە نائەقلانىيە ھاۋچەرخەكانەۋە، دەگەپىتەۋە بۇ كارىگەرىيى "نىچە" و ھەلوپىستى نىگەتيفانەى ئەو لە زانست. "فۇكۇ" و ئاقارى پۇست مۇدپىرن، جەخت لەسەر لەينى ھەيمەنە و كۆننرۇل دەكەنەۋە كە پىۋەستن بە زانستەۋە و لەينى مەعريفى پۇزۇھى سەردەمى پۇشنگەرى ۋەلاۋە دەننن.

راستە زىادبۋونى زانن دەپىتە مايەى ئەۋەى زياتر دەسەلاتمان بەسەر

شته كاندا و سروشتدا بشكىت، وهكو ئه وهى "ديكارت" خه ونى پتوه ده بىنى، به لام ئەمە بۆ خۆى وهكو پرۆژيه كى نموونه يى ده مېنىتته وه و پاساوى ئه وه مان بۆ ناداته وه كه مه عريفه كورت كه ينه وه بۆ ته نيا ئامرازىكى هه ژمونخوازى و و كۆنترۆلكردنى ئه وانەى تر. بىگومان پرۆژه يى زانستى و ته كنىۆلۆجى خۆرئاوايى، بووه مايه يى ئه وهى خۆرئاوا ده سەلات به سه ر ميلله تانى تر دا په يدا بكات، به لام زانست هه مووى ده سەلات و چه وسانده وه و به كۆيله كردن نىيه، وهكو ئه وهى ره خنه گرانى مۆديرنه باسى ده كن.

ده كرىت ئيمه له مېردا سه ركۆنه يى "ديكارت و گاليلۆ و نيوتن و كانت و ئەنېشتاين" بكه ين، تا ئەوانه يى پى رازى بكه ين كه ده يانه وىت ته واوى شارستانىيه تى مۆديرن ئافه رۆز بكه ن؟! ئيمه ده توانين ره خنه له نايدىۆلۆجىباي زانستى بگري ن و له هه مان كاتيشدا، لايه نه پۆزه تىف و ده سه كه وته گرېنگه كانى زانست بپاريزين كه مرۆفيا ن كه يانده ئه و ئاسته به رزه يى پىشكه وتن. "ژاك بۆقرى" ده يه وىت به فه يله سووفانى پۆست مۆديرن بلىت: «ده كرىت ره خنه له كه موكوپىيه كانى مۆديرنه بگري ن، به لام ناكرىت زانست و شارستانىيه تى ته كنىۆلۆجى سه ره له به ر ره ت كه ينه وه». ئه وهى جىي سه رنجه ئه وه يه، ره خنه گرانى مۆديرنه له سه نگرى چه پره وه كان و ته نانته چه پره وه توندرۆيه كانى فره نسادان، به لام ئەمە شتىكى زۆر سه ير نىيه و به تا قىكرده وه ده ركه وتوه كه له دوا جاردا چه پى توندرۆ و راستى توندرۆ يه ك ده گرن و ده بن به يه ك، چونكه هه ردوو كيان دوژمنى دانايى و ميانزه وى و سه نگىنين.

"ژاك بۆقرى" جارىكى تر ده كه رىته وه سه ر ئىدانه كردنى "نىچه" و به رپرسيارىه تى ئه و ئاقاره نائەقلا نىيه يى دژايه تى مۆديرنه و ده سه كه وته كانى ده كات، ده خاته ئەستۆى ئه و.. له م باره يه وه "ژاك بۆقرى" ده لىت: «نىچه بيه وىت يان نا ئه و تىۆرىا كه ي ئه و كه پتوه ندى به ئىرا ده ي هتزه وه هه يه، پتى خۆش كرد بۆ ئه وهى فاشىزمى ئەلمانى جارىكى تر بىته وه مه يدان..

نیچه وتهزای ئیرادهی هیزی کرده بنه‌مای بوون و زیندهگی و نازیزمیش بروای به تیزه‌کانی نیچه هینا و له هه‌ولی ئه‌وه‌دا بوو له واقعیدا کاری پی بکات. سه‌ره‌نجامیش به‌و مالمویرانییه کوتایی هات که هه‌موومان ده‌یزانین. راسته نیچه به‌ره‌نجامیکی وه‌های نه‌ده‌ویست، به‌لام بیر و بۆچوونه توندپۆکانی ئه‌وه‌ی لی که‌وته‌وه. هه‌ندیگ جار بیریار شتیکی ده‌ویت، که‌چی بیر و بۆچوونه‌کانی بۆ به‌ده‌سته‌تینانی شتی تر به‌کار ده‌هینریت».

خالیکی تر که خه‌سه‌له‌تی بیریارانی پۆست مۆدیرنه و "ژاک بۆقری" ره‌خه‌ی لی ده‌گریت، ئه‌وه‌یه: «ئه‌وان هه‌موو ده‌سه‌لاتیک په‌ت ده‌که‌نه‌وه و له هه‌موو ده‌سه‌لاتیکیش نارازین، وه‌ک ئه‌وه‌ی هه‌لویتستیکی وا له پۆخلی ده‌سه‌لات بیانپارزیت، چونکه ئه‌وان پتییان وایه ده‌سه‌لات خراپه‌کاره و هه‌ر پۆشنبیرتکیش مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا بکات تاوانباره. بێگومان ئه‌مه هه‌لویتستیکی دروست نییه و ئاکامی باشیشی نابیت. پۆشنبیر ده‌بیت ده‌سگیرۆیی ده‌سه‌لات بکات گه‌ر هاتوو پڕۆژه‌ی باشی بۆ کۆمه‌لگه ئه‌نجام دا، هه‌روه‌ها پتویسته کاتیک هه‌له ده‌کات ئاگه‌داری بکاته‌وه، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌لویتستی خۆی راست بکاته‌وه و بریاری گونجاو ده‌ربکات».

به‌لام فه‌یله‌سووفانی پۆست مۆدیرن شانازی به‌وه‌وه ده‌که‌ن که به‌ به‌رده‌وامی دژایه‌تی ده‌سه‌لات ده‌که‌ن. لیره‌دا "ژاک بۆقری" به‌راورد له‌ نێوان هه‌لویتستی پۆست مۆدیرنه‌کان و راستی توندپۆدا ده‌کات که دژایه‌تی به‌هاکانی پیشکه‌وتن و دیموکراسی و مۆدیرنه ده‌که‌ن. هه‌ندیگ جار پۆست مۆدیرنه‌کان ده‌گه‌نه شتیک که پتچه‌وانه‌ی خواستی ئه‌وانه. بۆ نمونه کاتیک "فۆکۆ" ده‌لێت: «ئه‌قل ئامرازیکی سه‌رکوتکه‌ره!»، ئه‌وا بێ ئه‌وه‌ی به‌خۆی بزانیته بۆ خاتری به‌رژه‌وه‌ندی هیزه کۆنسیرفاتیف و دواکه‌وتوووه‌کان کار ده‌کات. به‌لام بۆچی "فۆکۆ" وا ده‌لێت؟ له‌به‌رئه‌وه‌ی ئه‌و پتی وایه ئه‌قل شته‌کان له‌ چوارچیه‌ی سیستمیکی دیاریکراودا ریک ده‌مخات، هه‌ر ریک‌خه‌ستنیکیش به‌ مانای سرینه‌وه‌ی هه‌ندی شت و ده‌ست لی نه‌دان و

هېشتنه وهی هه نډیکې تره. لیره وه هه موو پښخستن و دیسپلینیک، به ناچارې پښه ی سهرکو تگردن له خو ده گرت. که واته نه قه هه رچیه بک بکات سهرکو تکاره.

لیره دا توندرویی "میشیل فوکو" به زه قی دیاره. نه لېه ته نه و مافی خو ته ی کاتیک ره خنه ناراسته ی نه قلی کلاسیکی خو رئاوا یان ئیرقسه نته ریزم دهکات، به تایهت له و دڅه ی ئیستایدا که به سه رخویدا داخراوه و نایه ویت به سه ر جیهانی دهره وه و کولتوره کانی تر دا بکرتیه وه. نه قلی نه وروپایی له قوناعی کولونیالیزم و پوزمه تفیزمداو به دریزایی سه ده ی نوزده م و نا ناوه راستی سه ده ی بیست (واته بهر له دروستبوونی قوتابخانه ی فرانکفورث که پیش کتیبه به ناوبانگه که ی فوکو میژووی دیوانه یی له سه رده می کلاسیکیدا زور به توندی که وتنه سهرکو نه کردنی نه قه)، دوو چاری نه و حاله ته بوو، به لام ناییت پښه سه یه کی ره خنه یی له و جوړه زیاده رو یی بکات و ته واری ده سه که و ته پوزمه تیفه کانی نه قلی لیبرالیزم وه لاره بنیت، چونکه کاریکی له و جوړه ناهه قییه دهره ق به نه قه و نه و شارستانیه ته قه شه نگی به ره می نه قه. تایه ته نډیه کی تری بیرارانی پو ست مؤدیرن نارپزایی دهر برینی به رده وامه و ره خنه کردنی هه موو پتسا و پیودانگیکه، نه مهش به ناوی نازادیه که وه که هیه سنووریک نانا سیت. نه مانه نه لته رناتیفیان پی نیبه و کاری سه ره کیان ره خنه و لیکشیتا لکردن و ویزانکردنه به شتیه ی "نیچه".

"نیچه" پی و ابو ته نانهت زمانیش برتیه له زیندانیک، له بهر نه وه ی له چوارچیوه ی سیستمی پښخستن و شهکان به شتیه وه کی دیاریکراو، مانا نازادهکان کوت و به ند دهکات. به لام هیه زمانیک له دنیا دا هیه بتوانیت به بی ریزمان دروست ببی؟ "نیچه" وه لامی نه م پرسیاره ناداته وه و ته نیا نه وه ده لیت که "زمان زیندانی مانایه". فه یله سووفانی پو ست مؤدیرنهش له فرهنسا له سه ره همان پیتمی نه وه که ده لیتن: "نه قه زیندانه!". نه وان له وه دا

راست ده‌کهن، ئەگەر ئەقل بوو بەستەلەک و لە زانست و کرانەوهی شارستانی دواکەوت، ئەوا دەبێت بە کۆت و بەند و زیندانێکی گەورە. بەلام خۆ هەر ئەقلە که بنەما و بڕبڕەیی پشتی شارستانییه‌ته و ناكریت به‌و رەهاییه سەرکۆنەیی بکەین و رەتی بکەینەوه. مەترسییه‌کەش لێرەدایە.

ئەقل خاوەنی میژوو و لەگەڵ تازەبوونەوهی زانست و داھێنانی مەعریفی و ئەزموونی میژوویی و پیشەهاتە میتۆدییه‌کاندا، تازە دەبێتەوه. ئەقل وەکو ئەوهی ئێمە مەزەندەیی دەکەین شتیکی نەبزوێک و پێدراویکی نەگۆڕ نییە، بگرە وەکو تەواوی شتەکانی تر میژووی خۆی هەیە. لەبەر ئەم هۆشە که باس لە "ئەقڵی دیکارتی و ئەقڵی کانتی و ئەقڵی دیالەکتیکی هێگلی و.. هتد" دەکەین. ئەقل بە بەر دەوامی پەرە دەستینێ و دەگۆڕێ و خۆی نوێ دەکاتەوه.

دواجار "ژاک بۆفڕی" دەیه‌وێت حوکمیکی توند بەسەر "فۆکۆ" و "دۆلۆز" دا نەدات و نایه‌وێت خواستی راستگۆیانەیی ئەوان، بە مەرامی توندپۆ و پڕ لە بوغزی راستی فرەنساییی تیکەل بکات که بەرامبەر بە مۆدێرنە و سەر دەمی مۆدێرن هەیانە، چونکه "بۆفڕی" لە هەول و کۆششی "فۆکۆ" و "دۆلۆز" لە پێناو مەسەلە ئینسانییەکاندا ناگەدارە، بەتایبەت ئەو خۆپیشاندانانەیی لە پێناو مافی کرێکارە بیانییەکانی ناو فرەنسادا پێی هەستان.. هەر وه‌ها داکۆکیکردنیان لە مافی که‌مایه‌تییه چه‌وساوه‌کانی ناو کۆمەلگەیی فرەنساییی. بەلام پەرگیری ئەوان لەسەر ئاستی تیۆری دژ بە ژیا‌ری خۆژئاوایی که لەسەر بنەمای مافی مەرۆف و پزیزگرتنی فرەپەنگی و گەمەیی دیموکراسی دامەزراوه، ناکۆکه‌ له‌گەڵ ئەو پڕۆسه‌یه‌یی ئەوان دەستیان داوتمی و لە بەرژوه‌ندیی کیشەیی مەرۆفه زۆر لیکراوه‌کاندایه، واته‌ له‌ بەرژوه‌ندی مافه‌کانی مەرۆفدایه‌ به‌گشتی. که‌واته‌ چۆن ده‌بێت ئەوان له‌ رووی تیۆرییه‌وه‌ گالته‌یان به‌ جارنامه‌ی مافه‌کانی مەرۆف بیت و به‌ عمەل‌یش به‌رگری لێ بکەن؟ ئەم ناکۆکییه‌ زه‌ق و دژواره‌ جێ سەرنجی بێر‌مەندگە‌لیکی

تری وهک "لۆک فئیری و ئالان رینۆ" بووه.

هه موو ئه وهی له سه ره تاوه باسما ن لئ کرد، ده ری ده خات که ئه قلا نییه ت مه رج نییه ته نیا خواستی هه ژموونخوازی و سه رکوتکردن و شه رانگیزی و وێرانکردن بیت، وهک ئه وهی ره خنه گرانی مۆدێرنه باسی ده که ن. هه روه ها مه رج نییه ناهه قلا نییه ت لیبوو رده و لیبیرالی و بیه وی بیت یا خو ریزی سروشت و ژینگه و ژیان بگرت، وهکو ئه وهی ئه وان پێیان وایه.

"ژاک بۆئری" له درێژه ی قسه کانی دا له سه ر "میشیل فۆکۆ" و هه لۆستی ئه و له مۆدێرنه، کۆ له وه ناکات باس له گرینگی ئه و بکات وهک بیریاریک که پۆلی له ده ستنی شان کردنی که موکورییه کانی شارستانییه تی خۆژئاوا و کۆمه لگه لیبیرالییه کاندایا هه بووه. به لام سه ری له وه ده سهرمیت که چۆن بیریاریکی بلیمه تی وهکو ئه و له رووی میکانیزمه کانی سه رکوتکردن و کۆنترۆل و سزاوه، به یهک چا و سه یری سیستمه کۆمۆنیستییه کان و سیستمه لیبیرالییه کان ده کات. له نتوانی ئه م دوو سیستمه دا جیاوازییه کی جه وهه ری هه یه. ئه گه ر چی که موکوری له کۆمه لگه لیبیرالییه دیموکراسییه کاندایا هه یه، به لام نا کریت به و سیستمه دیکتاتۆریانه به راورد بکریت که ئازادی بیره کردنه وه و راده برین و پۆژنامه وانی و.. هتد، تیدا نییه. له م رووه وه "فۆکۆ" و به ر له ویش "ژان پۆل سارته ر"، که وتنه هه مان هه له وه.

هه ندیک پێیان وایه پیه ونه دیکردنی "فۆکۆ" و "سارته ر" به ریزه کانی چه پی توند پۆوه له شه ست و چه فتا کانی سه ده ی رابردوودا، فره نسای له ده ست ئه و شه پۆلی تیره ره قوتار کرد که رووی تی کردبوو. گه ر هه ولی ئه وان نه بوایه و جله وگیری ئه و هیزه رادیکاله توند پۆیانه یان نه کردایه له رتی پیه ونه دیکردن پێیانه وه، ئه و فره نسا روویه رووی چاره نووسیکی دژوار ده بووه وه. به سه لماندنی راستیی ئه م قسانه ش، ده توانین نمونه ی ئه لمانیا

بھیننہوہ کہ لہ ہمان سہردہم و زہماندا توند وتیژی تیتیدا تاوی سہند،
ھۆکەشی ئەوہ بوو بیزیاری ئەلمانیا نہیانتوانی ئەو ھیزہ رادیکالانہی ناو
کۆمەلگەیی خۆیان کۆنترۆل بکەن و رێ لہ توندیووییان بگرن. ئەم مەسەلە یە
گرینگە و ئەوہ دەھینیت قسە و باسی لەسەر بکریت. تەواوی کۆمەلگە
ئینسانییەکان ھیزی نا ئەقلانی تیدایە و گەرھاتوو ئەم ھیزە نہیتوانی لہ
رینگە کەنالە سروشتییەکانەوہ گوزارشت لہ خۆی بکات، ئەوا دەست
دەداتە توندوتیژی و غافلکۆزی و ھاوسەنگیی کۆمەلگە دەکەوێتە بەر
ھەرەشە و مەترسیی تیکچوون.

ئەمە ئەوہ دەگەینەن کە بیراری رەخنەیی - وەکو سارتەر و فۆکۆ -
یارمەتی کۆمەلگە دەدات بۆ ئەوہی خۆی لہ ھەموو توندیووییەکی خالی
بکاتەوہ، - نیتەر ئەمە بەشپۆیەکی راستەوخۆ بێت یان ناراستەوخۆ -
ھەرچەندە رۆشنبیری رەخنەیی دەولەت پەست و بیزار دەکات، بەلام زیاد لہ
رۆشنبیری ملکەچ و گوێ لہ مشت خزمەت بە دەولەت و کۆمەلگە دەکات.
بەلام کیشەکە لیرەدا ئەوہیە "فۆکۆ" لہ رەخنەکردنی داوودەزگاکانی
کۆمەلگەیی لیبرالییدا، ھەموو سنوورێکی بەزاندووہ و تەنانەت کار
گەیشتووہتە ئەوہی بنەماکانی دیموکراسی خۆشی بخاتە مەترسییەوہ و
سیستمی دیموکراسی و سیستەمە سەرکووتکارە کۆمۆنیستییەکانیش وەک
یەک سەیر بکات. ئەمەش شتیکی نا دروستە و خالی لاوازیی سەرەکیش لہ
فیکری ئەودا لیرەدایە.

ئەگەر "ژاک بۆفری" زیاتر جەختی لەسەر لایەنی نا ئەقلانی فەلسەفەیی
"میشیل فۆکۆ" کردبێت، ئەوا "لۆک فیدی و ئالان رینۆ" بایەخیان بەو لایەنە
داوہ کە چۆن "فۆکۆ" دژایەتی ھیومانیزمی خۆرئاوایی کردووہ، ئەمەشیان
لەو کتیبەدا باس کردووہ کە سالتیک پاش مردنی "فۆکۆ" واتە سالی ۱۹۸۵
بلاو بووہوہ. ئەم کتیبە لەگەڵ بلاو بوونەوہیدا، بوو بە ئینجیلی ھەموو
ئەوانەیی دژایەتی "فۆکۆ و دۆلۆز و دیریدا" یان دەکرد. مەبەستی ھەر دوو

نووسەر لەم کتیبەیاندا ئەوە بوو، ئەفسانەیی "میشیل فۆکۆ" لە کایەیی
فەلسەفەیی فرەنساییدا تیکۆپتیک بشکێنن.

وەکو ئاشکرایە "فۆکۆ" بە درێژاییی چارمەکە سەدەییەکی دیارترین ناوی
فەلسەفەیی فرەنساییی بوو، تەنانەت گرینگترین ناوی ناو فەلسەفەیی
جیەنایش بوو، چونکە شۆرەت و نیویانگی گەیشتبوووە و لاتانی تری دنیا و
بە تاییەتی و لاتە بە کگرتوووەکانی ئەمەریکا.

"لۆک فیری و ئالان رینۆ" لە کتیبەکاندا: "فیکری ٦٨"، دەیانەوێت
ئاستیک بۆ فیکر و بیر و بۆچوونەکانی "فۆکۆ" دا بنێن. فیکری ٦٨، واتە ئەو
فیکرە کۆمەلایەتیە توورەییە هاوشانی شۆرشیی ئایاری ٦٨ بوو لە فرەنسا
و ویستی و ابووی سیستمی سەرمايەداری ژێرەوژوور بکات. نوێنەرانی فیکری
٦٨ سەر بە چەندین ئاقاری جیا جیا بوون:

- ئاقاری مارکسیزم، لوی ئەلتۆسیەر.

- ئاقاری نیچەوی، میشیل فۆکۆ.

- ئاقاری هايدگەری، ژاک دیریدا. لەگەڵ "ژیل دۆلۆز" و "پيیربۆردیۆ" و...
هتد.

سەرەرای ئەوەی ئەو بیرمەندانە لەگەڵ یەکتەریدا ناکۆکن، بەلام هەموویان
لە سەر یەکی شت کۆک و تەبان، ئەویش ئیدانەکردنی ئەو فەلسەفە
هیومانستیەییە کە لە سەدەیی نۆزدەمەوە تا ئەمڕۆ لە خۆرئاوا بەلا دەستە.
بەهێزترین گوزارشت لەم ئیدانەکردنە ئەوەیە کە "فۆکۆ" لە کۆتایی کتیبی
"وشەکان و شتەکان" دا باس لە مەرگی مەرۆف دەکات. مەبەستی لەوێش
کۆتایی فەلسەفەیی هیومانستی خۆرئاوایی بوو.

لێرەدا جیتی خۆیەتی بېرسین، ئایا فەلسەفەیی هیومانیزم پراستگۆیی خۆی
لە دەست داووە؟

رەنگە ئێمە لە هەلسەنگاندنی فیکری ئەوروپاییدا بە هەلەدا بچین.

بەداخەوئەوئە لە ئیستادا پوو دەدات بەو جۆرە، لەبەرئەوئە زۆرەیی ئەوانەیی فیکری خۆرئاوامان بۆ دەگوازنەو، بە باشی تێی نەگەیشتوون و بەشیوئەوئەکی دروست بۆمانی ناگوازنەو، ئەمەش وا دەکات پێوئەندی فیکری لەگەڵ خۆرئاوادا کارئیک مەحال بێت. "فۆکۆ" کاتئیک دەئیت: «مرۆف لە کولتووری خۆرئاوایدا داھئنانئیک تازە وختە و تەمەنی لە سەدە و نیوئیک تئناپەرئیت»، ئیمە تووشی شوک و سەرسمائئیک گەرە دەکات، لەبەرئەوئە مرۆف لە دێرئەمانەو لەسەر گۆی زەوی نیشتەجئییە.. بەلام "فۆکۆ" مەبەستی ئەوئە مرۆف تەنیا لە کۆتایی سەدەئە هەژدە و سەرەتای سەدەئە نۆزەدەدا "ساتەوختی کانت و داہرائی ئەبستمۆلۆجی کانتئیزم"، بوو بە بابەتی مەعریفەئە زانستی. ئیتر لەو کاتەو بۆ یەگەمین جار زانستە مرۆفایەتئییەکانی وەک: "مئزئووناسی و کۆمەئناسی و دەرئووناسی و دەرئوونشئیکاری و زمانناسی و ئابوورئناسی و.. هتد"، ھاتنە ئاراو فیکر کەوتە گرینگئیدان بە مرۆف لە ھەموو پوویەکەو، وەک بوونەوئەریکی زمانەوانی و ئابووری و بابەلۆجی.

ئیرەوئە ئیتر مرۆف بوو چەقی گەرئوون نەک غەیب. بەمەجۆرە ھەلسوگەوتی مرۆف بوو بە بابەتئیک بۆ چاودئیری زانستی. ئەمە وای کرد فەلسەفەئە ھئومانئستی دروست بێت، کە بوو ھاوشانئە شۆرئشی لئبرائئیزی بۆرژوازی و پئکھاتئە کۆمەئگە پئشەسازئییە مۆدئرنەکان. ئەم گۆرائئکارئییانە وای کرد مرۆفی ئەوروپایی لە قۆناغی تئولۆجئیی مەسئحئییەو پاشان قۆناغی مئتافئزئیکئییەو، بگوازتتەو و داخڵ بە قۆناغی زانستی پۆزەئفئستی بئیت "وئکو ئۆگئست کۆنت باسی دەکات". ئیرەوئە قۆناغی مۆدئرنە دەست پئ دەکات.

بەو پئییەئە "فۆکۆ" لەم مۆدئرنەئە جارئسە و تەنیا لایەنی نئگەتئیفانەئە مۆدئرنە دەبئئیت، ئەوا پئشبئئینی مەرگی مرۆفی کرد، واتە پئشبئئینی کۆتایئھاتئە سەرئەمئە زانستە مرۆفایەتئییەکان و فەلسەفەئە ھئومانئستی

بۆرژوازى کرد که بۆ ماوهى دوو سەدە لە خۆرئاوادا بالادەست بوو. بەلام "فۆکۆ" لەم مەسەلەیدا پەلەى کرد و کارىكى سەرەپۆيانەى کرد. نەیارەکانى ئەم پەرگىرىيە نىچەوييەيان بە ھەل زانى و دەستيان کرد بە پەلاماردانى "فۆکۆ" و داکوکیکردن لە فەلسەفەى ھيومانستى و دەستکەوتەکانى شارستانىيەتى لىبرالىي خۆرئاوايى. ئەوانەى سەرەشقى ئەم ھەلمەتەن "لۆک فېرى و ئالان پىنۆن، ھەرچەندە ئەوان ناھەقى دەرھەق بە "فۆکۆ" دەکن، بەلام لەگەڵ ئەوھشدا بۆچوونەکانيان شايەنى ئەويە بە ھىند وەرەگىرئىت، چونکە ئەوان دەيانەوئىت داکوکی لە فەلسەفەى ھيومانستى ئەوروپايى بکن و بەھا سەرەکىيەکانى بپارئىزن کە برئىتيە لە "چارنامەى مافەکانى مرۆف و ھاوولائى". بە کورتىيەکەى "لۆک فېرى و ئالان پىنۆن" دەيانەوئىت ئىعتىبار بۆ بەھاکانى ژيارى خۆرئاوا بگىرئەو، ئەو بەھايانەى لەسەر دەستى فەيلەسووفانى پۆست مۆدېرن پووبەرپووى لىک شىتالکردن و رەخنەى توند بوونەو.

لیرەدا پرسىارىتک دیتە ئارا کە ئايا چۆن دەبیت فەيلەسووفە مەزنەکان، دژى مرۆف بن ياخۆ دژى فەلسەفەى مرۆفگەرا بن؟ بۆ ئەمە پئويستە بگەرئىنەو ھەلە ناو سىاقى مێژووى خۆرئاوا، بۆ ئەوھى لە ھەلومەرجەکە تىبگەين و بەھەلەدا نەچىن. لە ساىەى فەلسەفەى ھيومانىزمدا تاوانکارىي گەرە دژ بە مرۆفایەتى ئەنجام دراو. ھەردوو شەرى دووھى جىھانى و شەرە کۆلۆنىاليەکان، لە ساىەى سىستەمە دىموکراسىيە بۆرژوازيەکاندا روويان داو! ئەى کەواتە بۆچى فەلسەفەى ھيومانستى رىگەى لەمانە نەگرت؟ لیرەو مرۆفى ئەوروپايى متمانەى بەم فەلسەفە ھيومانستىيە نەما کە شتىک دەلئىت و بە عەمەلئىش شتىکى تر دەکات، ھەر بۆيە لە دواى جەنگى دووھى جىھانىيەو پووبەرپووى رەخنەيەکى توند بووھو.

یەکەمىن کە سىکئىش کە کەوتە رەخنە لىگرتنى "مىشئىل فۆکۆ" نەبوو، بگرە قوتابخانەى فرانکفۆرت بوو. "لۆک فېرى و ئالان پىنۆن" دان بەوھدا دەئىن کە

رەخنەگرانى فەلسەفەى ھيومانىزم، لە ھەندىك شوپندا رەخنەكانيان بەجىيە، لەبەرئەوھى كاتىك نەوھى "فۆكۆ و دۆلۆز" لە ناوھراستى سەدەى رابردوودا گەيشتنە زانكۆ، فەلسەفەى ھيومانىزم بىركى زۆر لە راستگۆيى خۆى لە دەست دابوو. لەم ھەلومەرجەشدا فيكرى رەخنەى "فۆكۆ" و فەيلەسووفانى ترى پۆست مۆدېرن ھاتە ئارا. كيشەكە لەوھادايە ئەمانە رەخنەكانيان ھەموو سنوورپىكى بەزاند و لەبرى ئەوھى ھەولى چاككردى ناوھەزگاكان بەدەن، خەرىك بوو بە تەواومتى وپرانيان بكەن!.. لەبرى ئەوھى ھەولى راستكردەوھى ئاراستەى مۆدېرنە بەدەن، ھەولى ئەوھيان دەدا لە ناوى بەرن، مەترسى گەورەى ئەم ئاقارەش بە بۆچوونى "لۆك فېرى" لێرەدايە.

بەلام ئەوھى جىي سەرنجە لەم مەسەلەيەدا، ئەوھى "لۆك فېرى" رەخنەى ئەوھ لە فەيلەسووفانى پۆست مۆدېرن دەگرىت كە بوونەتە پاشكۆ و پاشبەندى فەلسەفەى ئەلمانى، كەچى ئەو بۆ خووشى پشت بە فەيلەسووفىكى گەورەى ئەلمانيا دەبەستىت بۆ رەخنەگرتن لە پۆست مۆدېرنەكان! بۆ ئەم مەبەستە "لۆك فېرى" دەگەرئەوھ بۆ لای "ھاپرماس" و تېوریا بەناوبانگەكەى لەبارەى ئەقلانىيەتى كۆمىكاشيۆنى، لە پىناو رەتكردەوھى تىزە و تىۆرەكانى "ميشىل فۆكۆ"دا.

فۆكۆ و رهخنه گرتن له ئەقلى خۆرئارا

سەرۆمختىك نىو و نىويانگى "ميشىل فۆكۆ" دىيائى كرتبووهوه، بهلام لهم چەند سالانەى داوييدا كاريگەرى كەم بووهوه.. سەرەراى ئەوش بىر و بۆچوونى ئەم بياوه، تا هەنووكە جىگەى سەرنج و تىرامانە و لە كايەى زانستە مرۆفایەتییەكاندا و بەتایبەتى بواری مێژووناسى و دەروونناسى و سیاسەتناسى، مشتومرى له بارهوه دەكریت. لەم كتیبە نوێیەدا كە سەبارەت بە "ميشىل فۆكۆ"یە و "دیدیه ئەریبۆن"ى هاوڕێى نووسىویەتى، زانیاریەكى زۆرى لەبارەى ئەو فەیلەسوفانە تىدایە كە هاوسەردەمى "فۆكۆ" بوون، یاخۆ مشتومرى فەلسەفى توندیان لەگەڵیدا هەبووه. نمونەكانیان وەك: "زان پۆل سارتەر، جۆرج دیمۆزىل، لوى ئالتۆسىر، یۆرگن هاپرماس، لۆك فێرى وەزیری خۆیندىنى بالا لە فرەنسا و.. هتد."

وەكو دەزانریت "دیدیه ئەریبۆن" رۆژنامەنووسىكى بەناویانگى كۆوارى "نۆفیل ئۆسبەر فاتور"ە و لەویدا بەرپرسيارى بەشى رۆشنبیرییه و خاوەنى چەندین كتیبە، لەوانە: "گفتوگۆ لەگەڵ كلۆد لىفى شتراوس، جۆرج دیمۆزىل و ژياننامەى ميشىل فۆكۆ". بەمجۆرە دەكریت بڵێن "دیدیه ئەریبۆن" زیاد لە ھەر كەسىكى تر ئاگەدارى بارودۆخى رۆشنبیریى فرەنساىە. رەنگە نەتوانم تەواوى بەشەكانى ئەم كتیبە بەسەر بکەمەوه، بەلام ئاوپر لە چەند وێستگەىەكى گرینگ دەدەمەوه، لەوانە پێوەندى "فۆكۆ" بە "یۆرگن هاپرماس"ى فەیلەسوفى بەناویانگى ئەلمانیاوه. وەكو ئاشكرایە رۆشنبیرانى ئەوروپا و ئەمەرىكا خوازیارى ئەوه بوون مێژگردىكى فەلسەفى كەورە لە نىوان ئەو دوو مەزنە بیریاردەدا بكریت و تەنانەت هەندىك پىیان

وايه، ئەو شتە بە ناراستەوخۆیی روويداوه. ئەو مەسەلەیی ئەم دوو بیریاریە لە سەری ناکۆکن مەسەلەیهکی شەخسی نییە، هێندە مەسەلەیهکی گشتییە و پێوەندی بە پێگەیی ئەقل و ئەقلانییەتەوه هەیە لە کولتووری خۆرئاوا.

رۆشنبیرانی ئەوروپا "فۆکۆ" دەخەنە بەرەوی "نیچە"و، واتە لە بەرەوی نائەقلانییەکاندا دايدەنن، "هاپرەماس"یش لەو بەرەیدا ئەژمار دەکەن کە دوو سەرەسختترین ئەپاری "نیچە"ی تێدا، واتە "کانت و هیکل". ئەم دوو بیریاریە بە ترقی ئەقلانییەتی ئەوروپی دادەنرێن، بەلام فەیلەسوفانی پۆست مۆدێرن و لەوانەش "میشیل فۆکۆ" دەیانەوێت ئەو ئەقلانییەتە دەگمەنە لەبەرێک هەلبووشین. لەم مشتومرە فەلسەفییەدا، نووسەری ئەم کتێبە بەلای "فۆکۆ"دا دەیشکێنیتەوه و بەرامبەر "هاپرەماس" و شالۆو توند و تیزهکانی بۆ سەر فەیلەسوفانی پۆست مۆدێرنە، بەرگری لە "فۆکۆ" و هاوڕێکانی دەکات.

"هاپرەماس" پێی وایە فەیلەسوفانی پۆست مۆدێرن دەیانەوێت، مۆدێرنە و رۆشنگەری و دەسکەوتەکانیان تێکویک بدن. ئەزە بوو کاتێک بانگهێشتی پاریس کرا تا لە کۆلیژی فرانس لیکچەرێک لەبارەوی مۆدێرنە پیشکێش بکات، شالۆیکی توندی کردە سەر هەندێک لە فەیلەسوفانی فرەنسایە لە نیو مالی خۆیاندا! "هاپرەماس" دەلێت: «ئەوانە بە بیانووی تێپەراندنی مۆدێرنە دەیانەوێت دەسکەوتە باشەکانیش لەناوبەرن. کە دەشێم مۆدێرنە مەبەستم ئەو ئەقلانییەتەیه کە لە کۆتایی سەدەیی هەژدەم، سەدەیی رۆشنگەری، لە خۆرئاوادا هاتە ئاراو مەزینی خۆرئاوا نیشان دەدات و بواری ئەوەشی سازدا تا ئەوروپاییەکان بۆری تەواوی میللەتانی دنیا بدەنەوه. بۆیە دەکرێت بێم فەیلەسوفانی فرەنسا، کەسانێکی عەدەمی نیچەوین و هەست بە بەرپرسیاریتی ناکەن». تەنانەت کار دەگاتە ئەوەشی بە کەسانی ئانارشیزم ناوژەدیان بکات، چونکە ئەوانە دەخوازن رەخنەیهکی

ریشەیی توند لە ئەقلانییەت بگرن تا پایە و دیوارە ئاسنینەکانی لەق بکەن، لەبەرئەوێ ئەقل بۆ ئەوان بوووەتە زیندان و گۆرستانیک. من لای خۆمەوێ زیاد لە نووسینی کەمدا وتوومە: «تێگەشتن لەم مەسەلانە، لە دەرەوێ چوارچێوەی کولتووری خۆرئاوا کارێکی ئەستەم و گرانه».

دەبیت رەخنەگرتن لە ئەقل بۆ ئەو کۆمەڵگەیانەیی پێویستی زۆریان بە ئەقل و ئەقلانییەت هەیە "وێکو کۆمەڵگەیی ئیسلامی"، چ مانایەکی هەبیت؟ بێگومان هیچ مانایەکی نییە و بگرە زۆر ترسناکیشە. بەلام مەسەلەیهکی وا بۆ رۆشنیبری خۆرئاوا کە زیاد لە دوو سەدەیه ئەقلی زانستی و فەلسەفی بەریتووی دەبات، رەوایە و تێگەشتنی ئاساییە. ئەم ئەقلە زانستییهی خۆرئاوا بە هۆی چاپۆرسییهتی و پیاوانخوازی زۆر و زوهندیهوێ لەگەڵ تێپەرپوونی کاتدا، وەرگۆراوێ بۆ "ئەقلێکی تەکنۆلۆجی، سەرمایه‌داری، ماتماتیکی سارد و سڕ". کەواتە ئەوێ پێویستە رەخنە بکری و لەبەرێک هەلبوێ شینریت خودی ئەقل خۆی نییە، بگرە شیاوێ و چۆنیەتی بەکارهێنانیهتی. چونکە مەرقەبایەتی ناتوانیت بۆ ئەقل یان لە دەرەوێ ئەقلدا بژی. رەنگە شاعیر حەز بکات بۆ چرکەساتیک لە دەرەوێ زەبر و سانسۆرەکانی ئەقلدا بگوزەرینی تا چامەیهکی شیعری بنووسیت، بەلام ئەمە بۆ فەیلەسووف زەحمەتە.

سەبارەت بەو رەخنانهی "دیریدا و فۆکۆ و لیوتارد" لە مۆدێرنە و ئەقلانییەتی دەرگن، "هاپرەماس" پێیان دەلێت: «بەرپرسیاریهتی لە رێ لادانی ئەقل ناکەوتتە ئەستۆی نوێگەری کولتووری یان فەلسەفی، بگرە لە ئەستۆی نوێگەری کۆمەلایهتی و پالەپەستۆ و زەبر و زۆری ئابووری و دەولەتی سەرمایه‌داریدایە». ئەو پێی وایە کە دابرا نیک لە نێوان هونەر و ژیان یاخۆ لە نێوان فەلسەفە و واقعدا دروست بوو، هەر لەبەرئەوێ فەلسەفە دووچاری قەیران بوو. لەسەر وەختی "کانت و هیکل"دا، فەلسەفە ئەستێرەیی بختی لە دەرەوێ هەوێدا بوو، بەلام کاتیک لەوێ کەوت شانبەشانی ژیان

رى بىكات و توخنى كىشەكانى واقع بىكەوت، وشك ھەلات و مرد. بۆيە ئەو ئەركە فەلسەفەيىە لەسەرشانى رۇشنىبىرى ئەوروپايىيە لەمرۇدا، ئەوھەيە ئاراستەى نوڭگەرى كۆمەلەيەتى بەرھەلەك بەرەت، پىچەوانەى ئەو ئاراستە سەرمايەدارىيە پاوانخوزىيە بىت كە لە ئارادايە. ئەمەش لەيەك كاتدا ئەركىكى ھەم سىياسى و ھەم فەلسەفەيشە.

"ھاپرماس" لەو لىكچەرەيدا سەركۆنەيەكى زۆرى "نىچە" و نىچەويە ھاوچەرەكان دەكات و پىي وايە ئەوانە بەرھەلەناوچوونمان دەبەن. وھكو چۆن فىكىرى "نىچە" بە ماوھەيەكى كەم پىش دەركەوتنى "ھتلەر" كەوت، ئەوا رەنگە فىكىرى فەيلەسوفانى نەيارى مۆدېرنە "نەك پۆست مۆدېرنە" ھەمان بەرھەنجامى لى بىكەوتتەو، چونكە فاشىزىم تا ھەنووكەش لە ئەوروپادا ھەيە و بەيەكجارى نەمردوو. ئەم شتانەى "ھاپرماس" دەيلت بەجىيە، بەلام پىويستى بە راستكردنەو ھەيە يان پىويستى بەوھەيە بخرىتە سىياقى خۆى، بۆ ئەوھى زىاد لە پىويست ناھەقى دەرھەق بە "فۆكۆ و نىچە" نەكەين. خويئەرى بەرپىز دەبىت ئاگاي لەو بىت كە "ھاپرماس" وھكو ھەر رۇشنىبىرىكى ئەلمانى، تارمايى "ھتلەر" و نازىزىمى بەسەر سەرھەويە. لەبەر ئەو ناتوانىت بەشىوھەيەكى بابەتى باس لە "نىچە و ھایدگەر" بىكات، بەلام "فۆكۆ" وھكو رۇشنىبىرىكى فرەنساى دەتوانىت ئەو بىكات، لەبەرئەوھى كرىتى نازىزىمى نىيە.. ھەرچى "ھاپرماس" ھ پىي وايە نازىزىم نىبوانگى گەل و مېژووئى ئەلمانىاي لەكەدار كرددوو، ئەمەش ئەركىكى قورسى خستووھتە سەر شانى گەلى ئەلمانى و نەوھكانى داھاتوو. لەبەر ئەو ئەو ترسىكى زۆرى لە ئاقارى نائەقلانىيەت ھەيە، چ لە رۇشنىبىرى ئەلمانىدا بىت يان ئەوروپايى. ھەر لە پای ئەمەشە بە توندى دەركىرى ئەو ئاقارى ئەقلانىيەتەيە كە سەردەمى رۇشنگەرى بەرجەستەى كرددوو، لەسەر دەستى "كانت و ھىگل" گەيشتە ترۆپىك.

كەواتە بەدھالىبوون لە نىوان فەيلەسوفى ئەلمانى "ھاپرماس" و

فەيلەسوفى فرەنساىي "فۆكۆ"، شتىكى ناچارى بوو. كەسانى ۋەكو "فۆكۆ" و دىزىدا و دۆلۇز تەنيا بە "نىچە و ھايدگەر" سەرسام بوون، دوو كەسىك كە "ھاپرماس" زۆر بە توندى رەمخەيان لى دەكرىت. فەيلەسوفانى فرەنسا بۆيە بە "نىچە و ھايدگەر" سەرسام بوون، چونكە لەو ئەقلانىيەتە چاۋچنۆكەى خۆرئاوا ۋەرس بووبوون. ئەوان سەرشىت بوون لەۋەى چۆنچۆنى ئەم ئەقلانىيەتە بەشدار بوو لەو شالۋە كۆلۇنياىيە خوتناۋىيەدا!! بۆيە دەبىت "ھاپرماس" لە رەمخەكردى ئەمانەدا، كەمىك پشوو درىژتر بىت. چونكە ئەو ئەقلانىيەتەى ئەو بەرگرى لى دەكات، بەو رادەيە بى گوناھ و دەست سىپى نىيە.

"مىشىل فۆكۆ" كاتىك كىتبە بەناۋبانگەكەى "مىژوۋى دىۋانەى لە سەردەمى كلاسىك" دا بلۆكردەۋە، شەرى كۆلۇنياىلزمى فرەنساىي لە جەزائىر لە لووتكەدا بوو ۱۹۶۱، رەنگە ئەمە تەنيا كارى رىكەوت نەبووبىت، لەبەرئەۋەى ئەقلى خۆرئاوا كەشتبوۋە ئاستىك پىۋىستى بە رەمخە و لىپرسىنەۋەيەكى توند ھەبوو. "فۆكۆ" ش ئەم كارەى كرد كاتىك كەۋتە ستايشكردىكى زۆرى دىۋانەىي، بەلام دىۋانەىي ئاساىي نا، بگرە دىۋانەىي بلىمەتە ناۋدارەكانى ۋەك: "نىچە، ھۆلدەرلەن، ئەنتۆنن ئارتق، جىرار دى نىرفال". "فۆكۆ" لە رىتى ئەمانەۋە دەيۋىست بلىت: «پىۋىستە دىۋانەىي ئەمان ئەقلى خۆرئاۋاىي دادگاىي بكات، نەك ئەم ئەقلە دىۋانەىي ئەوان دادگاىي بكات!».

"دەيدىيە ئەرىبۆن" لە كىتبەكەيدا دەلىت: «ھاتنى ھاپرماس بۆ پارىس و كۆلۇژدى فرانس، بۆ فۆكۆ قورس و گران بوو، بۆيە بەناچارى و بۆ ماۋەى چەند دەقەيەك نامادەى بەشىكى يەكەمىن لىكچەرى ھاپرماس بوو، دوای ئەۋە لە دەرگاى پشتەۋە ھۆلەكەى جى ھىشت بۆ ئەۋ جەماۋەرە زۆرەى ھاتبوون ھاپرماس بىين». "فۆكۆ" چوۋە ئۆفيسەكەى خۆى كە لە ھەمان جىگەدا بوو، چونكە پىشۋەخت دەيزانى "ھاپرماس" چى دەلىت و باسى چى

دهكات.. به لآم هر ناچار بوو بهوهی داوهتی ئیواره خوآنکی بکات، بهتایبته که ئه دواى مردنی "زان پؤل سارتهر" بهناوبانگترین فهیلهسوفی ئه ومختهی فرهنسا بوو. بۆیه نهدمکرا له پدشوازیکردنی بهندیوبانگترین فهیلهسوفی هاوچهرخى ئەلمانیا ههلبیت.

سهبارته بهو ئیواره خوانهی له یهکیک له چیشتهخانهکانی "الهی اللاتینی" دا بوو، "پؤل فهینی" میژوونوس وهک شایهتعالیک و یهکیک له نامادهبووان دهگهرتتهوه و دهلیت: «مشتومری نیوان فۆکۆ و هاپرماس به زمانی ئینگلیزی دهستی پئ کرد، مشتومرکهیان به ئەتهکیته و ساردوسر بوو. سهههتا هاپرماس به رهخنهکردنی ههندیک دهستپشخهری فرانسوا میتراخی سهروکی ئهوسای فرهنسا دهستی پئ کرد و پاشان هاته سهر فهلسهفه، پدشبینی دهکرا بهریهککهوتن روو بدات، لهبهرئهوهی ههردوولایان گهرم بووبوون». به لآم بهر لهوهی بگاته ئهوه فۆکۆ به رستهیهک کۆتایی به قسهکانی هاپرماس هینا و وتی: «بهپیز رهنگه من ئانارشیهست بووبم!». وهکو ئاشکرایه "هاپرماس" "فۆکۆ" به کهسیکی ئانارشیهست و عهدهمی و رهشبینی وهک "نیچه" دههاته قهلهم. گهفتوگۆی نیوان ئه و دوو بیریاره بهمه کۆتایی پئ هات. پرسیاریک لیرههتا دپته ئارا ئهوهیه: ئایا ئه و ئەقلانییهتهی خۆرئاوا که لهمڕۆدا کۆنترۆلی دنیاى کردووه، پئویستی به پیداجوونهوه و دهسکاریکردن ههیه یان نا؟ ئایا ئه و ئەقلانییهتهی سهردهمی رۆشنگهری هینایه ئاراوه و لهسهر دهستی "کانته و هیکل" گهیشه لووتکه، پئویستی بهوهیه رهخنهى ریشهی لی بگهریت یان نا؟ ئایا پئویسته ئەقلانییهتهی مؤدیرنه جئ بههیلین رووهو ئەقلانییهتهی پۆسته مؤدیرنه یان نا؟

"هاپرماس" لای خۆیهوه راست و رهوان پیمان دهلیت: «ئەقلانییهتهی رۆشنگهری و ههچی تر نا، به لآم دواى راستکردنهوه و پیداجوونهوهیهکی ورد». ئەمهش ئهوه دهگهیهنیت "هاپرماس" دژی ئهوه نییه رهخنه له مؤدیرنه بگهریت، به لآم دژی ئه و رهخنه وێرانکهرهیه که به بیانووی ئه وه له و

سلبیاتانەى ئەم ئەقلە لە ناوێوە و دەرەوێ ئەوروپادا ئەنجامى داو، دەسکەوتە ئىجابىيەکانىشى وەلاوە دەنیت. بۆ خۆم پێم وایە ئەمە هەلوێستى دروست و حەكىمانىيە و خىروپىترى بۆ گەلانى ئەوروپایى و غەيرە ئەوروپایىش تىدايە. ئەقلانىيەتى خۆرئاوا گەر بىت و دەستبەردارى لووتبەرزى و لە خۆبایىبوون بىت و بگەریتەو سەر ئەو دۆخە هیومانستى و ئەخلاقىيەى، خەسلەتى سەرەتاکانى دروستبوونى بوو لە سەر دەستى مەزنە دامەزرتەرانى وەک "زان ژاک رۆسۆ و ئىمانوئىل كانت"، ئەوا تەواوى مرۆفایەتى لەى کارە بەهرەمەند دەبن و پەنگە لە پای ئەمەش رۆژیک بىت ئاشتى و ئارامى و خۆشگوزەرانى، بآل بەسەر تەواوى مىللەتانى سەر گۆى زەویدا بکیشیت!!

با واز لەمە بەینىن و جارێكى تر بێینەوێ لای ئەو مشتومرە توندەى نىوان "كانت و نیچە" یاخۆ نىوان "هاپرەماس و فۆکۆ". داخۆ دەبیت گەوهرى ئەم مشتومر و گفتوگۆيەى نىوان ئەم دوو ئاقارە لە كوێدا بىت؟ تۆ بلىی ئىمە بىوانىن تى بگەین، یاخۆ ئەمە كارێكە لەسەر و تەوانای ئەقل و ئىدراكى ئىمەوێ؟ چونكە ئىمە بەشەر و كىشەيەكى ترەو سەرقالىن كە هیچى لەو شەر و كىشەيەى ناو كۆلتوورى خۆرئاوا كەمتر نییە، هێندە نەبىت كە شەرى ئىمە لانى كەم بە دوو سەدە لە دواى شەرى ئەوانەوێ. مەبەستىشم ئەو شەرەيە هەنووكە لە نىوان ئەقلى ئىسولمى تەقلیدى و ئەقلى مۆدێرندا لە ئارادایە. كەواتە رەخنەگرتن لە ئەقل و مۆدێرنە و رۆشنگەرى، چ مانایەكى هەیه بۆ ئەو مىللەتانەى تا ئىستاش ئەزموونى حوكمى ئەقل و مۆدێرنە و رۆشنگەرىيان نەكردووە؟ ئایا شەرپێكى فەلسەفى لەم جۆرە كە تەواوى رۆشنىبىرانى ئەوروپا و ئەمەرىكای بەخۆیەو سەرقال كردووە، بۆ ئىمە خۆخەلەتاندن و كات بە فیرۆدان نییە؟ ئایا ئەمە مەترسى بۆ سەر پڕۆژەى رابوونخوازىمان نابىت، ئەگەر بە خراب لى تىگەيشتىن وەك زۆر جار بە خراب تى گەيشتوون؟

بۆيە من لاي خۆمەوہ کاتیک قسە لەم مەسەلە یە دەکەم، تەواو خۆمی بۆ
 تەیار دەکەم و دەلیم: «نابیت بە ھەلە لەو مەسەلانە حالی بین، چونکە ھیچ
 کەس لە خۆرئاوادا نایەوێت دەستبەرداری دەسکەوتەکانی مۆدیرنە بیت و
 لێیان پەشیمان نییە». ئەوانەشی لە خۆرئاوا رەخنە توندیان لە مۆدیرنە و
 ئەقلانییەت دەگرت، ئیستا کەمیک دەستیان کیشاوتەوہ.. ئەو تە خودی
 "میشیل فۆکۆ" دەستبەرداری ئەو رەخنە رادیکالییە بوو کە لە مۆدیرنە ی
 دەگرت، ئەمەش بەروونی لەو لیکچەرەیدا دیارە کە لە کۆلیژدی فرانس
 لەبارە ی تیکستە بەناوبانگە کە یەوہ "ئیمانویل کانت" "رۆشنگەری چییە؟"
 پیشکیشی کرد. بۆ یە کەم جار ئەو لەو وتارەیدا کە بەناوی "کانت و
 شۆرش" ھوہ بوو، روونیکردوہ ئەو دەچیتەوہ سەر ئەو ھیتلە فیکرییە ی
 خاوەنی "رەخنە ی ئەقلی پەتی" بەر لە دووسەد سال لە ئیستا سەرەتاکانی
 دیاری کرد.. ئەم ھەنگاوی "فۆکۆ". "ھاپرماس" ی خۆشحال کرد و
 بەخالیکی ئیجابی دایە قەلەم لەسەر گەشەکردنی فیکری "فۆکۆ". ھەر لەبەر
 ئەمەش بوو کە کاتیک ئەو (واتە فۆکۆ)، لە مانگی حوزەیرانی ۱۹۸۴ کتوێر
 مالتاوا یی لە ژیان کرد، "ھاپرماس" بە وتاریکی غەمگین و گرینگ
 لاواندیەوہ.

بوون و زهمەن

یەكەمین كتیبی مارتن هایدیگەر و دوا وەرگێرانی

بۆ سەر زمانی فرەنسی

بوون و زهمەن كتیبيكي فهيله سووفی ئەلمانی "مارتن هایدیگەر"ە و سالی ۱۹۲۷ لە چاپ دراوه. بۆ یەكەمین جار بەر لە دووهم جەنگی جیهانی وەرگێردراو و ته سەر زمانی فرەنسی. ئەمەش دواى ئەوێ "هنرى كۆزبان" هەستا بە وەرگێرانی ته وای دهقه ئەلمانیهكەى به و مەبهستهى له دهزگای گالیماار بڵاوی بکاتەوه، به لأم شهر بهرنامهى کارهكەى وهستان و چەند به شیکى كتیبهكه نه بێت ههچى تری لى چاپ نه کرا. له سەر هتاکانی جەنگی دووهمی جیهانیدا هه لێژاردیهكى نوێی بوون و زهمەن بڵاو کرایهوه، ئەمەیان "جۆزیف رۆفان" وهرى گێرابوو، له كۆوارى "ئەریالات" كه له شارى لیۆن نەردەچوو دەستی به بڵاوکردنەوهیان کرد. یاش كۆتاییهاتنى شهر ئەركى وەرگێرانی كتیبهكه به "ئەلفۆنس و لهنس"ى مامۆستای زانکۆی "لۆفان" سپێردراو، ئەمیش به هاوکاری "رۆدۆلف بۆهیم" دەستیان به کارهكه کرد و پێكه وه ۲۳۰ لاپهريهان له كۆى ۴۳۷ لاپهريه كه قهوارهى ته وای كتیبهكهیه، وەرگێراییه سەر زمانی فرەنسی و له هاوینی ۱۹۶۴ دا بڵاو کرایهوه و دواى ئەوهمش چەند جارێكى تر چاپ کرایهوه.

له سەر هتای هفتاکاندا دهزگای گالیماار ههولئى دا ئەو بهشەى تری كتیبهكه كه نه کرابوو به فرەنسی وهریگێریت و چاپى بکات، ئەم کارهشى به "جان بۆفرئ" سپارد دواى ئەوێ له سەر چۆنیهتى رێکخستنى وەرگێرانیكى ته وارهتى ههردوو بهشهكەى به مەبهستهى یهكخستنى زمانی وەرگێرانهكەى

پیکهاتن، سالی ۱۹۷۹ وهرگيرتيکي نوئی هاته ريزه‌وه، ئەم وهرگيريه نوئيه که ناوی "فرانسوا فازان" بوو له‌سه‌ر داوای "جان بوڤرئ" هات و داوای ئەوهی له سه‌ره‌تای سالی ۱۹۸۰ دا بۆنڊتيکي تايبەت به‌و مه‌سه‌له‌يه‌ی له‌گه‌ل ده‌زگای گاليمار مۆر کرد، سه‌رله‌نوئێ که‌وته‌وه وهرگيراني کتیبه‌که.

دوا وهرگير که ته‌واوی کتیبه‌که‌ی له حوزمه‌يرانی ۱۹۸۵ دا بق سه‌ر زمانى فرهنسايی وهرگير، "ئيمانۆيل مارتيتۆ" بوو. "مارتيتۆ" پيشه‌کيبه‌که‌ی به‌م ده‌سته‌واژه‌يه ده‌ست پێ کردبوو: «ئوميد‌ه‌وارم به‌م زوانه گاليمار سه‌رله‌نوئێ به چاپی بگه‌يه‌نيت». هه‌رچي وهرگيرانه‌که‌ی "فرانسوا فازان" يشه، ئەوا هه‌نووکە له کتیبخانه‌کاندايه‌و بق ئەنجامدانی ئەم کاره‌ش "فازان" پتيويستی به شەش دانه سال هه‌بوو. ئەوه‌تا له‌م باره‌يه‌وه ده‌لێت: «وهرگيراني بوون و زه‌مه‌ن نه‌ک داوی شەش سال، بگره داوی شەست سال له چاپه ئەلمانیه‌که‌ی و ده سال پاش مردنی هايدیگر ته‌واو بوو. ئەمه‌ش مایه‌ی سه‌رسرمان نييه، له‌به‌رئوه‌ی کتیبه‌که‌ی ئيمانۆيل کانت ڤمخنه له ئەقلی په‌تی، چاپی ئەلمانیه‌که‌ی سالی ۱۷۸۱ بلأو بووه‌وه و له سالی ۱۸۴۹ دا وهرگيردرايه سه‌ر زمانى فرهنسايی».

یه‌کێک له خوێنه‌ره‌کانی "هايدیگر" ده‌لێت: «وهرگيراني نووسينه‌کانی ئەو بق سه‌ر زمانتيکي تر کارتيکي تاڤه‌ت ڤرووکينه، ته‌نانه‌ت ئەوانه‌شی ئەلمانی ده‌زانن زۆر به زه‌حمه‌ت له زمانى کتیبی بوون و زه‌مه‌ن تی ده‌گه‌ن. زمانى ئەم کتیبه له زمانى کتیبتيکي تريه‌وه نزیکه به ناوی ڤنگه به‌ره‌و قسه‌کردن».

قورسیی ئەم کتیبه به پله‌ی یه‌که‌م ده‌گه‌رێته‌وه بق ئەوه‌ی، به شیوه‌یه‌کی زۆر تايبەت نووسراوه و ڤتچکه‌یه‌کی نوئی بېرک‌ردنه‌وه‌ی گرتووه‌ته به‌ر که فه‌ره‌نگی زمانى فه‌لسه‌فی پيشتر شتی وای به خوێه‌وه نه‌بينيوه. واته ده‌توانين بلێين: «مه‌سه‌له‌که پتوه‌ندی به به‌کاره‌یتانی زمانه‌وه نييه، هێنده‌ی پتوه‌ندی به هێنانه ئارای زمانتيکي نوئيه هه‌يه».

ئەمەش مانای ئەو ناگەیه نیت که "هایدیگەر" تیرمیکی تازە ی بۆ زمان داتاشیوه، بگره ئەو وهکی هەر نووسەرێکی نوێ لەناو زمان خۆیدا خەریکی داتاشینی زا راوه بووه. سەبارەت بە کتیبەگە ی "پە یامێک لەبارە ی هیومانیزم"، دەنووسیت و دەلێت: «ئەگەر هاتوو بۆچوونەکانی بە شێوهیەکی پێویست نەگە یشتن، ئەوا هۆکە ی دەگەرێتەوه بۆ ئەوهی بە زمانێکی میتافیزیکیانە نووسراوه. ئەولهیهت بەر لە وشە و بەر لە فۆرمی تەعبیرکردن بۆ دیاردەیه و تەنیا دوا ی ئەویش نۆرە ی چەمکەکان دیت». ئەوه قەسە ی "هایدیگەر" خۆیەتی که لە سالێ ۱۹۲۵ دا کردوویەتی.

هەندیک جار تیکە لێک لە نێوان "بوون و زەمەن" ی "هایدیگەر" و "بوون و نەبوون" ی "جان پۆل سارتر" دا دەکریت، بەلام راستییەگە ی ئەوهیه لە کاتیکدا "سارتر" سەرگەرمی دانانی "بوون و نەبوون" بووه، کەم تا زۆر ناگای لە "بوون و زەمەن" نەبووه و نەخوێندوووتەوه. هەندیک بیریار وای بۆ دەچن گەر "سارتر" بەر لە نووسینی "بوون و نەبوون" لە "بوون و زەمەن" ی "هایدیگەر" ناگادار بوایه، ئەوا فەلسەفە ی هاوچەرخی ئاراستە یەکی تری دەگرته بەر!

لە "سەرەتایەک بۆ میتافیزیک" دا "هایدیگەر" دەلێت: «بوون و زەمەن – هەر بە تەنیا ناوی کتیبیک نییه، بگره ئاماژەکردنە بۆ ئەرکێک که پێویستە پێی هەستین و کاری پێ بکەین. ئەمه دەسپێکی پرسیارکردنە و وهلامدانەوهشی بەرهو پێگە یەکی دوور و درێژی مەعریفەمان دەبات، بەلام مەعریفە یەکی نادیار و فیکرێک که بنهچەو سەرەتاکان بە بیر دینێتەوه». "جان بۆقری" که هاوڕێ ی "هایدیگەر" ه و یەکیکە لەوانە ی پێی سەرسامه و بە وهرگێرانی کتیبەکانییەوه بۆ سەر زمانی فرەنسای خەریکه، سەبارەت بە کتیبی "بوون و زەمەن" دەلێت: «کتیبێکی سەیر و ئەفسووناوییه، لەبەرئەوهی ئەوانە ی دەخوێننەوه نازانن لە کوێدا دەست پێ دەکات و لە کوێدا کوێتایی دیت». هەر وهها دەلێت: «من بۆ خۆم بەر دەوام دەمپرسی دەبیت مەبەستی ئەم کتیبە

چی بیت؟»، دۆستیکی تری "هایدیگر" دلایت: «کتیبی کی پر پیچ و پهنایه».

تهنانت له پایزی ۱۹۶۶دا کاتیک "جان بۆقرئ" به سهردان دمچیته لای "هایدیگر"، داوای ئه وهی لئ دهکات تا هندی روونکردنه وهی له سهر کتیبی "بوون و زهمهن" بداتی، له وه لامدا "هایدیگر" زۆر به هیمنی و پروا به خۆبوونه وه پئی دلایت: «گهر به راستی ئه مهت به لاهه گرینگه، ئه وا ده بیت بۆ ماوهی بیست سال خۆتی بۆ تهرخان کهیت، تا بتوانیت له ناوه پۆکی ئه و کتیبه بگهیت». "بۆقرئ" دلایت: «بۆچوونه کهی، هایدیگهرم په سهند کرد و که وتمه تا وتوتکردنی بوون و زهمهن، به لام ئه مه داوای خۆئاماده کردنیکی ته وا و به داوا داچوونیکه وردی ئاقارهکانی فلهسه فهی هاوچه رخ».

سهره نجام "بۆقرئ" گه یشته ئه وهی بلایت: «کتیبی بوون و زهمهن جیهانی فیکری راجله کاند».

"هربرت مارکوز" یه کتیک له خۆئندکارانی "هایدیگر" له کاتی دهرچوونی "بوون و زهمهن" دا، کتیبه کهی به سهرسهره پهنه ر وه سف کرد. "جۆرج میشل" یش وتی: «نووسینی ئه م کتیبه تووشی شوکی کردین». به هه رحال "هایدیگر" داوای دهرچوونی "بوون و زهمهن"، شوهرت و ناویانگیکی زۆری پهیدا کرد. رهنگه هۆکاره کهشی ئه وه بوویت که به جه سووری و بوژییه کی که م وینه وه، دهستی بۆ مه سه له گه لئکی وا بردبیت که بهر له و جگه له "هۆسپیرل" کهسی تر قهره ی نه که وتبوو.

له گهرمه ی ئه و سانسۆر و گه مارۆیه ی خرابووه سهر به کاره پهنانی چه مکی (که پینونه) له قوتابخانه فلهسه فییه کاند، سهرله نوئ "هۆسپیرل" و داوای ئه ویش "هایدیگر" دهستیان دایه وه زیندووکردنه وهی ئه و چه مکه و به مهش که وتنه شکاندنی ئه و ترادسیۆنه فیکرییه ی له و کاته دا بالاده ست بوو.

ئه گهرچی "که پینونه" چه مکیکی کۆنه له میژوودا، به لام وهکی "جان بۆقرئ" دلایت: «هایدیگر توانیی به سهرله نوئ به کاره پهنانه وهی، مانایه کی ئه وهنده

نوئی پی ببه خشیت که له ره گوریشوه بیگوریت». هر به پی قسه کانی
"بوقری" چه مکی "کهینوونه" نابیته مایه ی خستنه پرووی مهسه له ی
میتافیزیکا، بگره مهسه له یه کی جیاوازتر دینیتته ناروه.

"بوون و زهمه" کیشه یه کی نوئی باس دهکات، به لام له چوارچیوهی ئه و
تیزه دا که له کۆنه وه له نارادا بووه و به "کهینوونه وه" سه رقالم بووه. و اتا
کتیبه که ی "هایدیگر" هر به تنیا و ته زایه ک نییه له باره ی "کهینوونه" و
هه ولی خستنه پرووی بدات، بگره له هه مان کاتدا لایه نیکه یاخو ره هه ندیکه له
ره هه نده شاراوهمکانی فهلسفه. "کهینون" سه ره له بهر جیاوازه له "هه بوو"،
واته له ته وای ئه و شتانه ی له گهردووندا هه ن. لیره وه چه مکی "کهینوونه"
مانا و حه قیقه تی بوون ده گریته وه. ئه و پرووبه ره ی ده که و تته نیوان "بوون" و
"هه بوو" وه، ناوه ندیکه یقنانییه کان ناویان لی ناوه به بی ئه وه ی بیر ی لی
بکه نه وه. ئه مهش ئه و نه یینییه که ره سه نایه تی پرسیار ی "هایدیگر" مان بق
به بیان دهکات.

باشترین ناساندنی فیکری "هایدیگر"، ئه م دهسته واژه یه ی "جان بوقری"
"یه که ده لیت: «فیکری هایدیگر نه کورت ده گریته وه و نه ده شخریته پروو،
فیکری ئه و ترووسکایییه کی سه یر و نا ئاسایییه که له جیهانی تازه وه
سه رچاوه ده گریت و له قسه کردندا بهر جهسته ده بیت و سنوره کانی زمانی
باو ده به زینتی و پیکه ی مرؤف له بووندا ده خاته مه ترسییه وه». کاتیکیش
سه باره ت به ئاینده ی فیکر و بیر و بوچوونه کانی پرسیار ی لی ده گریت،
"هایدیگر" له وه لامدا ده لیت: «دوای چه ندین سه ده ی تر له فیکری من تی
ده گه ن».

ئه مه به سه بق ئه وه ی بزانه ن که بوچی له رۆزگاری ئه مرؤماندا،
گرینگیه کی ئه و تو بق به فیکری ئه و نادری و وه کی پیویست جیی پایه خ نییه.
هاوکات "هایدیگر" نه ی توانی قوتابخانه یه کی تایبه ت به خوئی دروست بکات

که تەبەنی بیر و بۆچوونەکانی بکات و بەردەوام کار لەسەر تیزەکانی بکات، هەر بۆیە تا لە ژياندا بوو کارىگەرى سنووردار بوو. هەر وەها دواى مردنیشى زمانە تازە پى گری و گۆلەكەى و فەلسەفە قورسەكەى، دوو بەرەستى گەورە بوون لەوەى فیکرى ئەو بتوانیت پەلویۆ بەاوی و تەشەنە بکات و لایەنگر و شوێنکەوتوو بۆ خۆى پەیدا بکات.

کورتەیه ک لەبارەى ژيانى هايدیگەرەو:

"مارتن هايدیگەر" سالى ۱۸۸۹ لە ئەلمانیا هاتوو تە دنیاو. باوکی خزمەتکاری کلتیسا و دایکی رەجەلەکی گوندنشینى هەبوو. بە مندالی فیری زمانى یۆنانى بوو و سالى ۱۹۰۷ خویندى ئامادهی لە فرایبۆرگ تەواو کردوو. یەكەمین كتیبى فەلسەفى خویندی تیهو و پرسىارى لەبارەى مانای كەینوونە لا دروست کردبیت، كتیبىك بوو، لەبارەى فیکرى "ئەرسۆ"و، خویندى زانکۆى لە كۆلیجى تیۆلۆجیا و دواتر لە كۆلیجى زانست دەست پى کردوو و لەو ماوێدا "باسکال و هیگل و شیلینگ و نیچە و دیلتى و هۆسپىرل و کیرکیگۆر و دۆستۆیشكى و هۆلدەرلین و پیلکە و تراکل"ى خویندەو. بە درێژایى تەمەنى خویندەریكى بەردەوامى تیکستە فەلسەفییەکانى سەردەمى تازە و قۆناغى کلاسیكى یۆنانى بوو.

لە نیوان سالانى ۱۹۰۹ - ۱۹۱۱ دا ئەگەرچى لەسەر خویندى تیۆلۆجیا بەردەوام بوو، بەلام ئاراستەى فەلسەفى زاتەر دەبوو. سالى ۱۹۱۳ دوکتۆرای لە فەلسەفەدا وەرگرتوو بوو تە مامۆستای یاریدەر لە زانکۆى فرایبۆرگ. لە هەمان زانکۆدا سالى ۱۹۱۶، "هۆسپىرل" وەكى مامۆستایەك دەستبەكار بوو. سالى ۱۹۱۷ "ئەلفرید بیترى" كە خویندەكارىكى خۆى بوو لە زانکۆ، دەهینیت و خیزان دروست دەكات. سالى ۱۹۱۸ بە مەبەستى خزمەتى سەربازى دەچیتە ریزی سوپاوه. دوو كورى لە "ئەلفرید بیترى" دەبیت، یەكەمیان سالى ۱۹۱۹ و دووهمیان سالى ۱۹۲۰. بە هاوکاری

"بیتری" هاوسه‌ری توانی له تودنوبرگ کووخیگ دروست بکات و کاتی
حه‌وانه‌وه و نووسینی خۆی له‌ویدا به‌سه‌ریه‌ریت. سالی ۱۹۲۶ له نووسینی
کتیبی "بوون و زه‌من" ده‌بیته‌وه و پیشکیشی ده‌کات به "هۆسیرل"ی
مامۆستای. سالی ۱۹۲۳ ده‌بیته مامۆستا له زانکۆی ماریۆرگ و تا سالی
۱۹۲۸ له‌سه‌ر ئەو کاره‌ی به‌رده‌وام ده‌بیت، له‌و سه‌رده‌مه‌دا زانکۆی ماریۆرگ
گه‌ورمه‌ترین مه‌لبه‌ندی رۆشنییری "کانتیه نوپیه‌کان" بوو له ئەوروپادا.

"ئه‌دمۆند هۆسیرل" چاکه‌ی زۆری به‌سه‌ر "هایدیگر" هوه‌هه‌بوو، چونکه ئەو
له دامه‌زاندنی له زانکۆی ماریۆرگدا پشتیوانی کرد و هه‌روه‌ها یارمه‌تیشی
دا بق‌ئوه‌ی کتیبی "بوون و زه‌من" له بلۆکراوه‌ی "ریتبه‌ری فه‌لسه‌فه و
تویژینه‌وه‌ی فینومینۆلۆجی" دا بلۆ بکاته‌وه که "هۆسیرل" خۆی سه‌ره‌پرشتی
ده‌کرد. به بلۆکردنه‌وه‌ی ئەو کتیبه له‌و بلۆکراوه‌یه‌دا، "هایدیگر" توانی له
ده‌روازه‌یه‌کی پانوپۆره‌وه پێ بخاته ناو دنیا‌ی فه‌لسه‌فه‌وه. ئەم کتیبه
به‌هره‌یه‌کی رادیکالی لای "مارتن هایدیگر"ی لاو به‌ده‌رخست و هه‌ر له‌گه‌ڵ
ده‌رچوونی ئەم کتیبه‌شدا، ئەستیره‌ی به‌ختی نیوکانتیزم نوێ به‌ره‌و
ئاوابوون چوو. له به‌رامبه‌ریشدا فینومینۆلۆجیا شوێنی خۆی ده‌کرده‌وه، به‌و
پتیه‌ی له‌و سه‌رده‌م و پۆژگارهدا په‌سه‌نترین ناقاری فیکری بوو. له نیوان
سالانی ۱۹۲۷-۱۹۲۸دا وه‌ک بابه‌تیک "ره‌خنه‌ی له ئەقلی په‌تی" لای
"ئیمانویل کانت"ی هه‌لبژارد، بق‌ئوه‌ی له وه‌رزنی خویندنی زانکۆدا به
خویندکارانی بلتیه‌وه.

"هایدیگر" پیتی وابوو فه‌لسه‌فه به شیوه‌یه‌کی ئاسۆی به‌ره‌و پیش ناچیت،
بگره بق‌خۆی کارکردنیکی به‌رده‌وامه له‌ناو ژماره‌یه‌ک بابه‌تی بچووی
هه‌مه‌جۆردا و هاوکات ململانتیه‌کی نازادانه‌یه که په‌گه‌زی مرۆفایه‌تی له‌گه‌ڵ
ئەو شه‌وه‌هنگ و تاریکیه‌ی هه‌موو کات له زیادبووندا، په‌نجامی ده‌دات.
هه‌ر ده‌سکه‌وتیکی فه‌لسه‌فی که لایه‌نیکی تاریکی بوون پووناک ده‌کاته‌وه، له
هه‌مان کاتیشدا که‌لتنی تاریکیه‌کی تازه‌تر ده‌کاته‌وه.

دوای خانه‌نشینکردنی، "هئسپیرل" پیشنیازی کرد "هایدیگر" وهکی مامقستایهک له زانکۆی فرایبۆرگ شوینی بگریتهوه، ئەمەش له سالی ۱۹۲۸دا بوو. سالی دواتر "هایدیگر" کتیبی "کانت و کیشی میتافیزیک"ی بلۆ کردوه و پیشکیشی کرد به گیانی "ماکس شیللەر". لەم ماوهیه‌دا رازی نهبوو به‌وهی بچیته بەرلین و له زانکۆی ئەویندا وهک مامقستای فەلسەفه دەستبەکار بێت. سالی ۱۹۳۳ سەرله‌نوێ هەمان داواکاری رەت دەکاتەوه. "هایدیگر" "جەوهەری هەقیقەت" بلۆ دەکاتەوه، ئەمەش بریتییە له دەقی لیکچەرێک که سالی ۱۹۳۰ له بریمن و دوای ئەوش به دوو مانگ له ماربۆرگ و فرایبۆرگ و سالی ۱۹۳۲ له درێسدن پیشکیشی کردبوو. ئەم کتیبی خستنه‌رووی فەلسەفەیی فینۆمینۆلۆجی بوو به شیۆمیەکی چڕ و قوول، وهک ئەوهی له کتیبی "بوون و زەمەن"دا هاتبوو. لهو بیست لاپه‌ریه‌یی ئەم لیکچەرهدا، سنوره سەرەکیه‌کانی بیر و بۆچوونی داهاووی خۆی دیاری دەکات و دەتوانین بڵین هەر له‌وێشدا، "هایدیگر" پێوهندی نیوان فیکر له‌گەڵ هونەر به گشتی و شیعەر به تایبەتی دەدۆزیتەوه. لهو ماوه‌یه‌دا ژماره‌یه‌ک خوێندکاری هەبوو که دواتر دەبنه بیراری دیار و ناسراو، وهک: "ج. باتوکا و هریرت مارکۆز".

له نیسانی ۱۹۳۲دا "هایدیگر" قایل دەبێت به‌وهی بێتە سەرۆکی زانکۆی فرایبۆرگ. ئەمەش هاوکاتی گۆرانکاری سیاسی بوو له‌ناو ئەلمانیا‌دا و حکومهت به هۆی بۆچوونه‌کانی سه‌بارەت به مەرکه‌زیه‌تی فیکری له زانکۆدا، په‌رۆشی ئەوه بوون پۆستی سەرۆکی زانکۆ بدەن به‌وه. دواتر "هایدیگر" ئەمه به گەژەترین و ناچیزترین بریار دەداتە قەڵەم له ژیا‌نیدا، هەر بۆیه زوو به‌زوو له پاش ماوه‌ی که‌متر له سالیێک دەست له کارکیشانه‌وهی خۆی رادەگه‌یه‌نیت. پاشان روو دەکاتە گرینگیدان به شیعەر و سالی ۱۹۳۴ له‌باره‌ی "هۆلدەرلین" دەنووسیت. سالی ۱۹۳۵ سەرله‌نوێ دیتەوه سەر نووسینی "سەرته‌یه‌ک بۆ میتافیزیک" و پێی وایه هەر

پرسیارێکی سەرەکی که ئاراستەیی فەلسەفە بکریت، بە ناچاری دەکەوێتە
دەرەوێی ساتەوختی ئێستاوە.

جاریکی تر و لە فرایبۆرگ لێکچەرێک لەبارەی "سەرچاوەی هونەر"
پیشکیش دەکات و داوی ئەوەش لە پۆما وانەیهک لەبارەی "هۆلدەرلین و
چیپەتی شیعەر" دەلێتەو. لە ساڵی ۱۹۳۶ دا فەلسەفەی "شیلینگ و نیچه"ی
بە خۆتندکارەکانی دەوتەو و ئەمەش تا ساڵی ۱۹۴۰ بەردەوام بوو. ساڵی
۱۹۳۸ لێکچەرێکی سەبارەت بە دیمەنی جیهانی نوێ "وێک ئەوێ
میتافیزیک دەبینی"، پیشکیش کرد و تێیدا بۆ یەکەم جار هەولی هێنانە بەر
باسی تەکنۆلۆجیا بەدی دەکریت. ساڵی ۱۹۳۹ بەرنامەی چەند وانەیهکی
تایبەتی رێکخست و ئەو وانانەشی تایبەت کرد بە "تەرنست جۆنجر"، بەلام
نازیبەکان رێگەیان پێ نەدا بیلێتەو. کاتیک جەنگی دوویمی جیهانی
کۆتایی هات، و تنەوێ وانەیان لە زانکۆکاندا لێ قەدەغە کرد و لە پای
ئەمەشدا "فریتز"ی برای لیرە و لەوێ دەستی کرد بە بلۆکردنەوێ
دەستنووسەکانی، لە ترسی ئەوێ نەبادا بزر ببن یاخۆ بە هۆی بۆمبارانەو
تێدا بچن.

لە ساڵی ۱۹۴۵ دا بۆ یەکەم جار "جان بۆفری" و میرلۆپۆنتی و ژان پۆل
سارتر، دەقەکانی خۆیانیان پەوانەیی لای "هایدیگر" کرد و ئەمیش
نامەیهکی ئاراستەیی "سارتر" کرد، تێیدا داوای لێ دەکات سەردانی
تودنوپرگ بکات بە مەبەستی پێکەوێ کارکردن و لیکۆلێنەوێی فەلسەفیی
هاوبەش. بەلام "سارتر" نەیتوانی وەلامی داواکەیی بداتەو و تەنیا لە نێوان
سالانی ۱۹۵۲-۱۹۵۳ دا دەرفەتی ئەوێ بۆ رەخسا تا پێوەندی بە
"هایدیگر" هەو بکات. ساڵی ۱۹۴۷ کتێبی "پەيامیک لەبارەی هیومانیزم"
دەنووسیت و ئەم کارەشی پیشکیش بە "جان بۆفری" دەکات. دەکریت ئەم
کتێبەیی وەها بدریتە قەلەم که پوونکردنەوێ ئەو دید و بۆچوونانەیه که
ساڵی ۱۹۲۷ لە "بوون و زەمەن" دا باسی لێ کردوون. هەرەها هەندیک

روونکردنه وهی تر له خۆ دهگرت، بۆ خۆ جیاکردنه وه لهو تهوژمی بوونگه رایبیهی ئه وکاته له فرهنسا له بره و هه لکشاندا بوو.

بلاوکردنه وهی "په یامیک له باره ی هیومانیزم"، ده بیته مایه ی وروژاندنی مشتومرێکی دوور و درێژ له گه ل مارکسیزمدا. سالی ۱۹۵۱ وهکی مامۆستایه کی پسپۆر گه رایه وه زانکۆ و تا سالی ۱۹۵۷ له سه ر ئه م کاره ی به رده وام بوو. له م ماوه یه دا بابه تی فیکر "وهک مانای فیکر چیه؟ یاخۆ چی وامان لێ دهکات بیه بکهینه وه؟"، تهوهری سه ره کی باسه کانی ده بیته ... له سالی ۱۹۷۶ کۆچی دوا یی کرد و سه رمایه یه کی ده وله مهندی فیکری و فه لسه فی له دوا ی خۆی بۆ به جێ هێشتین.

مارتن هايدگر له فرهنسا

له ژيتر ناوونيشاني "مارتن هايدگر له فرهنسا"، توپزهري فرهنسايي "دومينيك جانیکو" کتیبکی قهواره گورهی به دوو بهش سه بارهت به چوڼيه تي گواستنه وهی فلهسه فهی "هايدگر" له ئەلمانیاوه بۆ فرهنسا به چاپ گه ياند. "جانیکو" ماموستای فلهسه فهیه له زانکوی "نيس" و پرژوهه کی پرژوهيه کی گوره و سهرنجراکيشه. ئەمه بۆ يه که مين جاره، بيريارتي که لدهستيت به تاوتوپکردنی کاريه گری "مارتن هايدگر" له سهه کايه ی رۆشنبيري فرهنسی. له بهشی دووه می ئەم کتیبه دا، نووسه لانی که م تهواوی هايدگرييه کانی فرهنسا دینتته قسه، هه ره له "کوستانس ئەکسلیۆس" ه وه تا "ميشل ديگی و ژاک ديري داو ژان بيرفای وه هتد". هه ريه کیک له وانه به دوور و دريژی باسی پيوهندي خۆی له گه ل "هايدگر" دا دهکات.. چوڼچوڼی ناسيو يانه ياخۆ که ی بۆ يه که م جار تیکسته کانیان خویندوو هته وه. ئەم گفتوگويانه چيژبه خشن و مرۆف له خویندنه و میان بيزار نابيت.

له راستیدا ئەو ئيشکالييه ته ی ئەم کتیبه باسی لی دهکات، گشتيه و "هايدگر" سهه راي گرینگيشی تی دهپه پینتی. ئەو پرسياره ی دهکریت به مجوره يه: چوڼ کارليکی کولتووری له نيوان دوو ژينگه ی جياواز يان دووزمانی دوور له يه کی، وهک زمانی ئەلمانایي و زمانی فرهنساييدا روو ده دات؟ له پرۆسه ی گواستنه وه له زمانیکه وه بۆ زمانیکي تر ياخۆ له کولتووریکه وه بۆ يه کیکي تر، چيی روو ده دات؟ ئایا "هايدگر" ی فرهنسايي هه مان "هايدگر" ی ئەلماناييه ياخۆ له ئەنجامي پرۆسه ی گواستنه وه و وه رگيراندا، هه ندیک گۆران به سهه کاره کته ری خۆی و بير و بۆچوونيدا

دیت؟ دهکریت هه مان پرسیار ئاراسته‌ی کایه‌ی رۆشنبیری عه‌ره‌بیش بکه‌ین.. ئایا "سارته‌ر"ی عه‌ره‌بی هه‌مان "سارته‌ر"ی فره‌نسا‌یییه، یاخۆ "مارکس"ی عه‌ره‌بی خودی "مارکس"ی ئەلمانیه‌ی؟

خوێنه‌ری ئاسایی پتی وایه‌ یه‌که‌ شتن، به‌لام ئەوانه‌ی پسپۆزی بواری میژووی فیکرن، ده‌زانن که‌ واقیع وا نالیت. بیگومان ئەم به‌راوردکردنه‌ زو‌لم له‌ کایه‌ی رۆشنبیری فره‌نسا‌یی ده‌کات، له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌بواری وه‌رگێران و گواسته‌نه‌وه‌ی ده‌قه‌کاندا زۆر جدیتره‌، هه‌روه‌ها له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌ پرۆسه‌ی هه‌ماه‌نگی کولتووری له‌گه‌ڵ سه‌رچاوه‌ بیانییه‌کاندا، توانایه‌کی زۆر زیاتری هه‌یه‌. رۆشنبیری فره‌نسا‌یی ده‌توانیت بۆ یه‌که‌ ده‌ق، زیاد له‌ وه‌رگێرانی‌ک به‌رده‌ست بخات و تیکسته‌کانی "هایدگه‌ر"یش زیاد له‌ جارێک وه‌رگێردراونه‌ته‌ سه‌ر زمانی فره‌نسا‌یی. ئەمه‌ش شتی‌که‌ تائێستا کایه‌ی رۆشنبیری عه‌ره‌بی ده‌ستی به‌سه‌ریدا ناشکیت.

سه‌ره‌پای ئه‌وه، پرۆفیسۆر "جانیکۆ" دان به‌ زیان و خرابیی هه‌ندیک له‌ وه‌رگێرانه‌دا ده‌نیت که‌ کراون. له‌و پێشه‌کییه‌ گشتیه‌دا که‌ بۆ به‌شی یه‌که‌می کتێبه‌که‌ی نووسیوه‌، ده‌لێت: «وه‌رگێرانی هایدگه‌ر له‌لایه‌ن ئێمه‌وه‌، ئیتر به‌شێوه‌یه‌کی باش بیت یان خراب، مه‌سه‌له‌یه‌کی لاوه‌کی نییه‌. هه‌ندیک جار وه‌رگێرانه‌کان باش و سه‌رکه‌وتوو بوون و هه‌ندیک جاریش خراب و بێکه‌لک بوون! له‌ پاستیدا وه‌رگێران هه‌موو کات رهن‌گدانه‌وه‌ی باکگراوه‌ند و نیه‌تی ئه‌و که‌سانه‌یه‌ که‌ پتی هه‌لده‌ستن، وه‌رگێرکاران به‌بالتیژی سه‌رده‌مانی کۆن ده‌چن که‌ ده‌یان‌توانی شه‌ر له‌ نیوان دوو ولاتدا دروست بکه‌ن، یاخۆ به‌پێچه‌وانه‌وه‌ لێکیان نزیک بخه‌نه‌وه‌ و پێوه‌ندیان به‌هێزتر بکه‌ن».

ئمه‌ ئه‌وه‌ ده‌گه‌یه‌نیت که‌ وه‌رگێرانی بابته‌ی به‌شێوه‌یه‌کی ره‌ها بوونی نییه‌، به‌لام مه‌حالی ئەم شته‌ ئه‌وه‌ ناگه‌یه‌نیت که‌ هه‌موو وه‌رگێرانه‌کان وه‌کو یه‌کن. ئاشکرایه‌ وه‌رگێرانی چاک وه‌کی وه‌رگێرانی خراب نییه‌. به‌لگه‌ش بۆ

ئەمە ئەو ھەتتا ئىستاش خەلكى بەچاكي باسى يەكەمىن وەرگىرانی "ھایدگەر" بۆ سەر زمانى فرەنساى دەكەن كە خۆرھە لاتناسى ناسراو "ھنرى كۆربان"، خاوەنى كىتیبى "مىژووى فەلسەفەى ئىسلامى" ئەنجامى دا. "كۆربان" سالى ۱۹۳۸ واتە بەر لە جەنگى دووھى جىھانى، دەقە بەناوبانگەگەى "مارتن ھایدگەر" "مىتافىزىكا چىبە"ى وەرگىرايە سەر زمانى فرەنساى. ھەرچى كىتیبە مەزنەكەشىەتى "بوون و كات"، بەم دواىيانە نەبىت بەتەواوتى وەرئەگىردرايە سەر زمانى فرەنساى.

"بوون و كات" لەلایەن دوو پىسپۆر لە فەلسەفەى "ھایدگەر" دا، دوو تەرجمە كرا، يەككىيان لە سالى ۱۹۸۵ بۆلۆ كرايەو دەوھمىشيان سالى ۱۹۸۶! لە نىوان ئەو دوو وەرگىرەدا مەملانئىيەكى توندوتىژ پووى دا، ئەمەش واى كرد ئەو مەسەلە ئەبەدىيە بىتتە ئارا كە پتوھەندى بەھەموو وەرگىرانتىكەو ھەيە، مەسەلەكەش ئەوھى: ئايا دەبىت دەقاودەق تىكستىك وەرگىرین، ياخۇ ئەوھى پىووستە گواستەنەوھى ناوھەرۆك و رۆجى بابەتەكەيە؟ من لەلای خۆمەو ھەيە لایەنگرى دووھمیانم و ئەوھمیانم پى باشە، بەتایبەت كە بەدرىژايى چارەكە سەدھەيك و تانىستاش خەرىكى پروسەى وەرگىرانم.

ھەرچۆنىك بىت "ھایدگەر" يەككىكە لەوانەى، كىشە و مەملانئى فىكرى لە كايەى رۆشنبىرى فرەنسايدا لەسەر دروست بوو، ئەلبەتە خۆى دەستى لەو مەسەلەيەدا نەبوو، بگرە رۆشنبىرانی فرەنسا لە ناوخۆياندا بەشەرھاتن لە سەرى، ئەویش بۆ يەكلايكرەنەوھى كىشەكانى نىوانيان، يەككىك لەو شەرانە لەسەر وەرگىرانی كىتیبى "بوون و كات" بەرپابوو، بەلام شەرى گەورەى ئايدۆلۆجى لەسەر كىتیبەكەى "فىكتۆر ئارىس" "ھایدگەر" و نازىزم" رووى دا كە لە سالى ۱۹۸۷ چاپ كرا. لەگەل دەرچوونى رۆژنامەكانى فرەنسا شالۆپكى بى ئامانيان دەست پى كرد، بۆ لىدانى "ھایدگەر" و كورتكردنەوھى تەواوى فىكر و فەلسەفەكەى بۆ تەنیا فەلسەفەى نازىزم! ئەم ھەلمەتى پروپاگەندەكردن و ناوپانگ زرانەنە، شتىكى ترسناكە

و به پروسه‌ی کوشتن و پاکتاو کردن دهچیت، به لّام له به رامبهر ئه و شالوه ناپه‌وایه‌دا، فیکری "هایدگەر" به سه‌رکه‌وتوویی هاته دهری . تائیس‌تاش به‌رده‌وام خه‌لک به‌رهمه‌کانی دمخویننه‌وه، له سه‌ری دنوووسن و دوکتورا له‌سه‌ر فه‌لسه‌فه و مەزنیی ئه‌و وهرده‌گرن. ئەمه مانای ئه‌وه‌ش ناگه‌یه‌نیت "هایدگەر" هیچ هه‌له‌یه‌کی نه‌بووه و بی‌گونا‌هه، به‌لّام که‌س ناتوانیت له پتی پروپاگنده و درۆی هه‌لبه‌ستراوه‌وه فیکر و حه‌قیقه‌ت زینده‌به‌چال بکات.

ئاشکرایه‌ وێنه‌ی "هایدگەر" له ئە‌لمانیا، زۆر جیاوازه له‌و وێنه‌یه‌ی له‌ فرهنسادا هه‌یه‌تی. له ئە‌لمانیا‌دا پاش جه‌نگی دووه‌می جیهانی، فیکری ئه‌و له‌گه‌ڵ فیکری "نیچه"‌دا سانسۆریان له‌سه‌ر دانراو به‌گومان ده‌وره‌دان. که‌س نه‌یده‌توانی به‌شێوه‌یه‌کی بابته‌ی باسیان بکات، له‌به‌رئه‌وه‌ی گرتی ده‌روونی ئە‌لمانی واته‌ گرتی هه‌ستکردن به‌ گونا‌ه و تاوان-، بواری ئه‌وه‌ی نه‌ئه‌دا تا به‌هیمنی و سه‌نگینی تاوتویتی فیکری ئه‌وان بکریت. به‌لّام پتی ده‌چیت مه‌سه‌له‌کان به‌ره‌و ئه‌وه‌ بپۆن گۆرانیان به‌سه‌ردا بیت، به‌تایبه‌ت پاش ئه‌وه‌ی "گیره‌ارد شرویدمر"‌ی راویژکاری ئە‌لمانیای گه‌نج و به‌هێز، به‌توندی دژی ئه‌وه‌ وه‌ستایه‌وه که نابیت تا‌قیامه‌ت ئە‌لمانه‌کان به‌تاوانی نازیزم سه‌رکۆنه‌ بکریین!

به‌لّام له‌ فرهنسا رۆشن‌بیران به‌ده‌ست ئه‌و گه‌رفته‌وه نا نالین و ئه‌و گرتیه‌یان نییه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ پيش‌سوازییه‌کی به‌ شکۆیان له "هایدگەر" کرد. به‌مه‌ش ئە‌لمانه‌کانیان تووشی شوک کرد. کاتیک "هایدگەر" دوا‌ی جه‌نگی دووه‌می جیهانی یان له‌ سالانی به‌نجا و شه‌سته‌کاندا سه‌ردانی فرهنسای ده‌کرد، وه‌ک سه‌رۆک ده‌وله‌تیک پيش‌سوازی لی‌ ده‌کرا. وه‌ها ستایشیان ده‌کرد، وه‌ک ئه‌وه‌ی "ئە‌فلاتون" یان "ئە‌رستۆ" بیت.

ئه‌گه‌رچی فه‌یله‌سوفیکی وه‌ک "یورگن هاپرماس" دان به‌وه‌دا دهنیت که کتیبی "بوون و کات، ۱۹۲۷"‌ی "مارتن هایدگەر" گرینگترین کتیبی

فەلسەفییە کە لە دواى کتیبى "فینۆمینۆلۆجیای رۆح، ١٨٠٧"ى "هیگل"هوه ده‌رچووێت، بە‌لام له‌گه‌ڵ ئە‌وه‌شدا "هاپرە‌ماس" ناتوانیت بە‌شێ‌وه‌یه‌کى با‌هە‌تى قە‌سه‌ له‌ فیک‌رى "هايدگەر" یان "نی‌چه" بکات، له‌به‌رئە‌وه‌ی وه‌کى ئە‌وان ئە‌لمانیه‌ و گ‌رفتارى گ‌رى نازیزمه‌ و ناتوانیت یه‌ک وشه‌ ب‌لێت. له‌ به‌شێ‌کى ت‌رى ئە‌م کتیبه‌دا "دۆمینی‌ک جانیکۆ" ده‌لێت: «به‌ درێ‌ژایى سه‌فتا سا‌ڵ هايدگەر له‌ ناوه‌ندى ژيانى رۆشنبیرى فرهنسايدا بووه، واته‌ له‌ سا‌لى ١٩٢٠ تا سا‌لى ٢٠٠٠، به‌لام ئاماده‌بوونى به‌شێ‌وه‌یه‌کى به‌رده‌وام و وه‌ک یه‌ک نه‌بووه و چه‌ند قۆناغێ‌ک هه‌یه‌ له‌ پێ‌شوازی‌کردن و مامه‌له‌کردن له‌گه‌ڵ فیک‌رى ئە‌ودا. به‌گه‌شتى ده‌توانین ب‌لێین دوو قۆناغى سه‌ره‌کى هه‌ن: قۆناغى به‌ر له‌ تیرۆ‌رکردنى له‌لایه‌ن فیکتۆ‌ر قاریاسه‌وه، ئە‌ویش به‌تاوانبارکردنى به‌نازیزم و قۆناغى پاش ئە‌وه».

له‌ درێ‌ژه‌ی قە‌سه‌کانیدا "جانیکۆ" ده‌لێت: «سه‌ره‌پای جیا‌وازی زۆ‌رى نێ‌وان هايدگەر و نی‌چه، به‌لام ئە‌وه‌ی کۆ‌یان ده‌کاته‌وه و خا‌لى هاو‌به‌شى نێ‌وانیانە ئە‌وه‌یه‌ که هه‌ردووکیان له‌ فرهنسادا پێ‌شوازی‌یه‌کى گه‌رم و تايبه‌تیا‌ن لێ‌ کرا. ئە‌وان به‌جۆ‌ری‌ک ناوه‌نده رۆشنبیری‌یه‌کانى فرهنسا پێ‌شوازی لێ‌ کردن تا گه‌شتنه ئاستى ئە‌وه‌ی ببنه‌ دوو فه‌یله‌سووفى فرهنسایى ته‌واو.. هايدگەر و نی‌چه به‌ جۆ‌ری‌ک له‌گه‌لمان تیکه‌لاو بوون، وه‌ک دوو فه‌یله‌سووفى بیانى نه‌مانه‌وه و بوون به‌یه‌ک‌یک له‌ ئێ‌مه. ئە‌مه‌ش به‌فی‌علی دیارده‌یه‌کى سه‌رنج‌راکێ‌شه، به‌تايبه‌ت هايدگەر که‌سی‌ک بووه ستایش‌یکى زۆ‌رى رۆ‌حى جیرمانى کردووه و فه‌یله‌سووفی‌کى لووت به‌رزبووه. به‌لام نی‌چه ره‌خنه‌ی زۆ‌رى له‌ ئە‌لمانه‌کان ده‌گرت و ته‌نانه‌ت جین‌وێ‌شى پێ‌ ده‌دان، کۆ‌ی له‌وه‌ش نه‌ده‌کرده‌وه که فرهنساییه‌کانى له‌وان پێ‌ با‌شتر بیت. زۆ‌رجار سه‌رسامی خۆ‌ی به‌رۆ‌حى فرهنسى ده‌رب‌ری‌وه و به‌رۆ‌ح قورسی ئە‌لمانه‌کانى به‌راورد کردووه. ئە‌مه‌ و سه‌ره‌پای بلی‌مه‌تى فه‌لسه‌فى و شی‌ع‌رى، وا ده‌کات رۆشنبیرانى فرهنسایى خۆ‌شیا‌ن بو‌یت و سه‌رسام بن پێ‌ی. به‌لام شتێ‌کى

لەم چۆرە لای هایدگەر نییه و، زۆر جار لە سەرەوە لە فرەنسایییەکانی
روانیووە و تەنانەت لە پرووی فەلسەفییەو بە ساکار و سووکەلەیی لە قەلەم
داون!».

ئەو پیتی وابوو لە دنیا دا دوو زمان هەن بۆ فەلسەفاندن، ئەوانیش زمانی
یۆنانی و زمانی ئەلمانی. فرەنسییەکان ئەویان بەسە و شانازییە بۆیان کە
فەیلەسوفانی ئەلمانیا وەرەگێرن. ئەم هەلۆیستەیی بەسووک
سەیرکردنێکی گەورەیی فرەنسایییەکانە، بەلام سەرەرای ئەوەش ئەوان
"هایدگەر" دەپەرستن. ئەلبەتە دواتر فرەنسایییەکان وەلامیان دایووە و
بەبیریان هینایووە کە ئەوانیش، خاوەنی فەیلەسوفانی گەورەیی وەک:
"دیکارت و پاسکال و ژان ژاک رۆسۆن"، بەلام "هایدگەر" لەم روووە نەتووە
پەرستێکی توندڕۆ بوو. دەبێت بلێین کەم تا کورتیک ئەو لەم روووە بەسەر
هەق بوو، چونکە کەس ناتوانیت نكولی لە هەژموونی فەلسەفەیی ئەلمانی
بکات بەسەر جیهانی نوێدا، وەک چۆن فەلسەفەیی یۆنانی هەژموونی بەسەر
جیهانی کۆندا هەبوو. ئەگەر بێتو ناوی "کانت و هیگل و نیچه و مارکس و
فرۆید" لایەری، چی لە فەلسەفەیی نوێ دەمێنیتەوه؟

خالێک هەیه کە نیهیشتوو "هایدگەر" لەناو جوغزی دەمارگیری
جێرمانیدا بمێنیتەوه، ئەویش شیعەرە. وەک دەزانریت "هایدگەر" لە دوو
قۆناغی ژبانی فیکری خۆیدا، گرینگییەکی زۆری بە گوتەیی شیعری دەدا،
نەک تەنیا بە گوتەیی فەلسەفی لۆجیکی یان ئەقلانی. شاعیر هاوتای
فەیلەسوفە لە گەران بەدوای پاکی و بێگەردی و پاشان دۆزینەوهی و
گوزارشکردن لێی بە وشە. کەواتە شاعیر و فەیلەسوف بەدوای هەمان
شتدا دەگەرێن، بەلام بە دوو ستایلی جیاوا. هەردووکیان رۆمچن لەپینا
سۆزخکردنی جەوهەری بووندا، بەلام ئەلبەتە هەموو شاعیرێک ئەو ناکات
و توانای ئەو کارەیی نییه. ژمارەیهکی کەمی شاعیرە مەزنەکان توانییان ئەو
بکەن. ئەوانەش بەبۆچوونی "هایدگەر" بریتین لە: "هۆلدەرلین، جۆرج تراکل،

رینیە ماریا ریلکە، رامبۆ، رینیە شار". دووان لەمانە فرەنساڵین. بەمجۆرە
هایدگەر" دانى بە بلیمەتی فرەنساڵیەکاندا نا، لانی کەم لەبوارى شیعردا.
سەرەرای ئەووش لە کتیبخانەکەیدا، دیوانە شیعری شاعیرانی وەک: جێرار
دی نیرقال و بۆدلیر و مالارمى و پۆل فالیرى.. تیدا بوو.

"فلیپ سۆلیرز" یەکیکە لەو بیرمەندە فرەنساڵیانیە تەنیا بەناوی
هایدگەر" سویند دەخوات، دواى ئەوێ زۆرەى رۆشنبیرانی فرەنسا لە
سەرۆبەندی ئەو شالۆه تیرۆریستیە نارەوايەى سالی ۱۹۸۷ لە دژی دەستی
پێ کرد، دەستبەردارى بوون و وازیان لى هینا. "سۆلیرز" دەلیت: «هایدگەر
تاکە بیریاریکی هاوچەرخی کە دەتوانیت گفتوگۆ لەگەڵ گەرە شاعیرانی
وێک هۆلەرلین و رامبۆدا بکات. ئەو لە سەردەمێکدا دیانەیتیتە قسە و
دیالۆگیان لەگەڵدا ساز دەکات، کە زەوی لەلایەن عەدەمیەتی تەکنەلۆجیەوه
پایەمال کراره. ئاقاری هیومانیزم مرد و لە سەردەمی تەکنەلۆجیا و
سەرمايەداری پراگماتیدا بە شت بوو. هیچ نەماوه جگە لە دەنگی شیعیری
مەزن، دەنگی رامبۆ و هۆلەرلین، بۆ ئەوێ بەبیرمان بیننەوه کە پاک و
بێگەردی سەرەتا بەتەواوەتی نەمردوو و رۆحیش بەیەکجاری خۆرئاوای جێ
نەهێشتوو».

مارتن هايدگهر و سرووده كانى هۆلدهرلين

دوچار دمقى فرهنسايى كتيبەكەى "مارتن هايدگهر" لەمەر "هۆلدهرلين"ى شاعيرى مەزنى ئەلمانيا، كەوتە بەردەستى خوینەران. ئەم كتيبەش چون زۆربەى كتيبەكانى "هايدگهر" بریتىيە لە كۆکردنەوهى تىكرای ئەو ليكچەرانهى لە نىوانى سالانى ۱۹۲۵-۱۹۳۴ پيشكيش بەخویندكارهكانى كردوو. خەلكى فرهنسا تەنيا لە سەرەتای ئەمسالدا (۱۹۸۹) وەك تووژەر و رەخنەگرىكى ئەدەبى ئاشنای "هايدگهر" بوون، كاتىك خانەى (گاليمار) لەپتى "فرانسوا فيدييه" يەكىك، لە پسيۆرە مەزنەكان لە وەرگيرانى "هايدگهر" بۆ سەر زمانى فرهنسايى، هەستا بە لە چاپدان و بلاوكردنەوهى ئەم كتيبە.

تەواوى كتيبەكە تەرخانە بۆ شىكردەنهوهى دوو چامە (ياخۆ دوو سروود) لە چامەكانى "هۆلدهرلين"، ئەوانيش بریتين لە (ئەلمانيا و رووبارى راین). هەردوو وشەكەش بارگاوين بە سيمبۆلە ميژوووييه ديزينهكانى كەلى ئەلمانى. لە بەشى يەكەمى كتيبەكەدا "هايدگهر" كارامەى و لىهاتوويى خۆيمان وەك رەخنەگرىكى ئەدەبى و شىكارگرىكى تىكستە ئەدەبىيەكان نیشان دەدات، ئەو جياوازيهشمان بەرچاو دەخات كە لە نىوان خۆيى و رەخنەگرە ئەدەبىيە ئاساييهكاندا هەيه. "هايدگهر" هيندەى گرينگى بە پەيبردن بەنهيئى ناوهرۆكى شيعرى شاعيرىكى وەك "هۆلدهرلين" دەدات، هيندە خۆي بەدۆزىنهوهى مانای حەرفى و وشەكان و بەيته شيعريهكانەوه خەريك ناكات.

لە دووهم بەشى كتيبەكەدا "هايدگهر" دەيهويت تىقۆرييه شيعريهكەى

بەسەر ھەردوو چامەكەى "ھۆلدرلین"دا پراكتیزە بكات، تا لە رادەى سەرکەوتووی پرنسسیپەكانى تیۆرى ھیرمنۆتىكا دنیابیت كە لە بەشى يەكەمى كىتبەكەدا باسى لى کردووه. ئەمەش بۆ خۆى گرتنە بەرى شىوازىكى مەنەجىيە، ئیتر ئەو ئاكامانەمان پى پەسند بىت يان نا كە "ھايدگەر" پى گەيشتووه. تەنانت دەبىت ھەموو رەخنەگرىكى ئەدەبى كە رىزى خۆى دەگرىت پەپرەوى بكات. پىويستە ھەر رەخنەگرىك بەرلەوى دەست بەپرۆسەى لىكدانەو شىكارى و قسە لەسەر كردنى دەفىك بكات، بزانی لە لىكۆلینەو پراكتىكىيەكەیدا لە كوێو دەست پى دەكات. بەكورتىيەكەى پىويستە رەخنەگر پرنسسىپە تیۆرىيەكانى و جىهانىنى گشتى خۆيمان بۆ بەرھەمىكى ئەدەبى بۆ روون بكاتەو، تا بەباشى بەجى و رى ئەو ئاشنا بىن. ھەرەھا بۆ ئەوى بزانی بەو پرنسسىپە ھىرمىنۆتىكىيە تیۆریانەو پابەند بووه، ياخۇ لە كاتى پرۆسەى ئىشپىكرىنىدا لايداوھ لىيان.

تەنیا لەم رىنگەيشەوھە تواناى رەخنەگران و رادەى شۆرپوونەوھىان بەناو بەرھەمە ئەدەبىيە مەزنەكان يان سەوداكرىنى لەگەل رووكەشىي ئەو دەقەنەدا ئاشكرا دەبىت بۆمان، چونكە دواچار دەق مولكى خوتنەران و رەخنەگرانە نەك ھى نووسەرەكەى بىت. لىرەوھ ماناى ئەو دەقە "روونتر بلىن مانا جۆرەوجۆرمكانى" لەلایەن نووسەرەكەيەوھ نادىت بەدەفىك، بەقەد ئەوى لەلایەن خوتنەران و ھەرگرانىيەوھ دەكرىت بە بەرىدا. ئەم قسانەش زىاتر دەقە مەزنەكان دەگرىتەوھ، نەك ئەو دەقە سادانەى ھەلگرى تاكماناين و ئاشكرا و راستەوخۆن. تىكستە ئەدەبىيە مەزنەكان ئاوسن بەمانا و ئاماژەى جۆرەوجۆر، وەك چۆن گەردوون ئاوس دەبىت بەسەماو ئاماژە و سىمبولى جۆرەوجۆر. شاعىرىكى مەزنى وەك "ھۆلدرلین" پىويستى بە فەيلەسووفىكى لە ئاستى "ھايدگەر" ھەيە، بۆ ئەوى بەقولایى ناخیدا شۆرپىتەوھ و لەگەلیدا دابەزىتە ناو جەرگەى دۆزەخ، لەو سەرىشەوھ دەست

پر له دور و مهرجان و سر سه لامهت بيته دهرهوه.

به بچوونى من دهبيت لهم روانگه يه وه ئهم كتىبهى "هايدگر"، له بارهى "هؤلدهرلين" هوه بخوئينه وه .. رهنگه چاكتريش بو ايه دواى ئه وه بمانزانيايه كه وره رهنه گرانى ئه لمانيا چؤنچؤنى ئهم دوو چامه يان ليكدانه وه، بؤ ئه وهى بزائين ره سه نايه تى "ميتؤدى هايدگه رى" له ليكدانه وه و رهنه دا له چ ئاستيكدايه. "واته له رادهى جياوازى و رادهى ليكچوونى مهنه جيه تى هايدگر، له گه ل ميتؤده رهنه ييه كه وره باوه كاندا شاره زا بوونيايه". به هر حال پيويسته ميژووى نووسينى ئهم دهقه رهنه ييانه به هيند و هرگيريت، تا به ويگه يانه ناشنا بين كه "هايدگر" لپانه وه دهست پى دهكات.

سالى ۱۹۳۴ واته ماويه كى كه م بهر له دهست پيكرنى جهنگى دوهمى جيهانى و ئان و ساتى هاتنه ئاراي تهوژمى نازيزم و هاتنه سهركارى "ئهؤلف هيتلر"، ئهم دهقه رهنه ييانه نووسراون. دهبيت ليره دا وريا بين تا نه كه وي نه ناو گيژاوى ئه و ليديوان و شالاوانه ي به دريژايى سالى رابردوو، سه باره ت به "هايدگر" زؤر له پؤژنامه نووسان و رووناكپيرانى فره نسا دهيان وه وه. ئه وان پيوه ندى "هايدگر" و نازيزم يان كرده مه سه له يه ك، بگره كي شيه كه ي دروستكراويان بؤ نايه وه وه كاره كانيشى لاي هه مووان ئاشكرايه. چونكه ناكريت فهيله سووفىكى وهكى "هايدگر" ئيتير له كه ليذا بين يان نا، كورت كه ينه وه بؤ ته نيا چالاكوانتيكى سياسى يان ئايدؤلؤجياى ئاسايى ناو بزوتنه وه يه كى سياسى "وهك نازيزم". ئهمه درؤوده له سه يه و له به رده م بچووكترين پرسياردا خوئى بؤ راناگيريت.

"هايدگر" نه ته وه په رستىكى ئه لمانى بوو، ئهمه شتيكه گومانى تيدا نييه، به لام هه مووان ده زانن ئه و دواى ساليك له وهرگرتنى پؤستى راگرى زانكؤ و له ئه و جى ده سه لاتداريتى "هيتلر" دا دهستى له كار كي شايه وه. ئه مه ش

مانای ئەویە کە لەگەڵ دەسلەتدارانی رژیمی نازی و ئایدۆلۆجیستەکانیدا ناکۆک بوو. ئەو نەتەوەپەرستیکی ئەلمانی بوو، بەلام بەشیوەی تایبەتی خۆی وەکی فەیلەسوفیک کە رۆدەچیتە ناخی دەروونی ئەلمانی و ناخی میژوووە و لە هونەریشدا بۆ ئەو دەگەریت، تاوای لێ بکات ببیتە شایەدیک لەسەر ئامادەگیی کەینوونە. لەم خالەدا بیرباری مەزن لە ئایدۆلۆجیستی کچکە جیا دەبیتەو. "هایدگەر" بیرباریکی مەزنە "جاریکی تریش دووبارە دەکەمەووە لەگەڵیدا بین یان نا، دەبیت ئەم راستییە بزانی و من بۆ خۆم لە زۆر شتدا لەگەڵیدا نیم". هێرشکردنە سەر "هایدگەر" وەکی بیرباریک، مانای هێرشکردنە سەر خۆدی فیکر دەگەیهنیت. وێرانکردنی بیرباریکی وەکی ئەو لە پێی ئەم شالاوو چڕ و وردە کە بەهێرشێ کابوئییەکان دەچیت، سەرمتایەکی ترسناکە، چونکە رەنگە دواتر لە دژی بیرمەندانی تر بەگەر بخریت، گەر بەرژەومندی ئایدۆلۆجی و سیاسی چەند دەستە و تاقمیک ئەویان خواست.

"هایدگەر" ئەلمانی نەژادە و ئاویزانی رۆحی گەلتیکی دیرینی وەکی ئەلمانی دەبیت کە خاوەن ژباریکی تایبەت و کولتوریک دەولەمەندە. لێرەو ناسایییە وەکی "هۆلدەرلین"، ئەو شاعیرە لە سەردەمی نەهامەتی و کوێرەوهری و مەترسیدا ژیا، چاوەروانی هەستانەوێ گەلەکەیی بکات. "هۆلدەرلین" بێهۆو دە چاوەروانی دوا تونیلی دەکرد، بەلام دواجار بۆ خۆی چوو ناو تونیلیکی تاریکتر و زۆر ئەنگۆستەچاوتر. چوو ناو شەوی دێوانەیی و تاریکستانە دەبچوو رەکەیهو، لێشی نەهاتە دەری تا دنیای جێ هێشت. ئەو شاعیر و نووسەرانی خاوەنی ئەزموونیک ترسناک و بێ وینەن، "هایدگەر" دەخەنە سەر کەلەگەلی لیکۆلینەو و ئاویتەبوونیک رەخنەیی داھێنەرانی.

بەلام جیاوازی نێوان "هۆلدەرلین و هایدگەر" ئەویە، "هۆلدەرلین" ئاویزانی جیرمانایا "واتە ئەلمانیای میژوویی" بوو، خەونیک کە هاتنە دی

مه‌حاله، به‌لام خه‌ونی "ه‌ایدگه‌ر" ه‌ینده‌ی نه‌مابوو بیته دی و بیته هه‌قیقه‌ت. له‌ پرووی کات و میژوووه‌ی زیاد له‌ سهد و سی سال ماوه‌ی نیوانیانه، "ه‌ۆلدەرلین" سالی ۱۸۰۱ چامه‌ به‌ناویانگه‌که‌ی- جیرمانیا-ی نووسی و ه‌ایدگه‌ر سالی ۱۹۲۵-۱۹۲۴ له‌ باره‌یه‌وه‌ دهنوووسیت". لیره‌دا نه‌لمانیا له‌ پروانگه‌ی "ه‌ۆلدەرلین و ه‌ایدگه‌ر" وه‌ ده‌ولت نییه‌، بگره‌ هه‌قیقه‌تیکه‌ی میتافیزیکاییه‌ له‌ هه‌ناوی میژوووه‌ی دیت، تا رۆژیک له‌ رۆژان بیته واقعیکی به‌رچاو. دیت بۆ نه‌وه‌ی ئاوپزانی میژوو بیته و به‌ داهااتوووه‌ ئاوس بیته.

پاش نه‌وه‌ی خواومنده‌ کۆنه‌کان خاکی نه‌لمانیا به‌جی ه‌یشته، هه‌لۆ به‌رزه‌ فره‌که‌ی "ه‌ۆلدەرلین" وه‌کی سه‌رمه‌شقیک دیت بۆ نه‌وه‌ی ئه‌وه‌ هه‌ریمه‌ بدۆزیته‌وه‌ که‌ ئاوسه‌ به‌ داهااتوو، به‌سه‌ر نه‌لمانیا دا باله‌کانی له‌ یه‌ک بدات: "ئه‌وه‌ هه‌موو زه‌مینه‌، ئه‌وه‌ ولاته‌ش- ولاتی نه‌لمانیا یه‌". له‌ جیگه‌یه‌کی تر دا ده‌لیت: "ئه‌وه‌ له‌ توانایدا یه‌ باری به‌خته‌وه‌ری مه‌زن له‌ کۆل بگریت". "ه‌ایدگه‌ر" پتی وایه‌ ئه‌م "به‌خته‌وه‌رییه‌ قورسه‌ی" "ه‌ۆلدەرلین" باسی ده‌کات، جگه‌ له‌ گه‌لی نه‌لمانیا ه‌یچ میلیه‌تیکه‌ی تر ناتوانیت شانی بداته‌ به‌ر، چونکه‌ نه‌نیا ئاراسته‌ی ئه‌وه‌ کراوه‌ و شاندا نه‌ به‌ریشی ته‌نیا له‌ نه‌ستۆی نه‌ودایه‌.. پاشان "ه‌ۆلدەرلین" ئه‌م دیره‌ شیعه‌ر جوانه‌ ده‌لیت: «نیشتمان پشوو ده‌دات- نیشتمان له‌ چاوه‌روانیدا پشوو ده‌دات»، به‌لام نیشتمان چاوه‌روانی چیه‌؟ یاخۆ ئه‌وه‌ پرووداوه‌ چاوه‌روان نه‌کراوه‌ چیه‌ که‌ رای ده‌چله‌کینی و گۆرانیک له‌ ره‌وتی ناسایی شته‌کاندا دروست ده‌کات؟ نیشتمان چاوه‌روانی چیه‌ و نیشتمان خۆی له‌ کوپیه‌؟ "ه‌ایدگه‌ر" له‌ وه‌لامدا ده‌لیت: «نیشتمان له‌ چاوه‌روانی دیداری خواکاندا یه‌ و خۆی بۆ خۆی گرتنه‌ نه‌ستۆی ئه‌وه‌ به‌رپرسیاریتییه‌ ساز و ئاماده‌ کردوه‌ که‌ نیشته‌جیکردنی مرۆفه‌ له‌سه‌ر ئه‌وه‌ زه‌وییه‌- واته‌ ده‌ستپیکردنی میژوو یه‌کی نوپیه‌-».

نه‌وه‌ی "ه‌ۆلدەرلین"- که‌ له‌ هه‌مان کاتدا نه‌وه‌ی ه‌یگلیشه‌، خه‌ونیان به‌ژیاندنه‌وه‌ی نه‌لمانیا و هاتنی ئه‌وه‌ رۆژه‌ ده‌بینی که‌ نیشتمان دلشاد بیته و

له بزوتن و جووله‌دا بئ و بوونیشی بی‌تته بوونیکى هه‌قیقى و
به‌رجه‌سته‌بوو. به‌لام رهوتى می‌ژوو پریه‌تى له رووداوى خوۆش و ناخوۆش،
هه‌ندىك جار تراجیدیا و نائومىدى دهنه جه‌وه‌ر و ناوه‌رۆكى جیهان. له
چاوه‌روانى هاتنى ئەو رۆژه به‌لێن پیدراوه‌دا، ئەوه تهنیا شاعیره مه‌زنه‌كانن
ده‌توانن رووبه‌رووى ئەو تراجیدیايه ببنه‌وه و گوزارشت له دله‌پاوكی جیهان
بکهن.

پۆل رېكۆر

بهرايى:

له ئىستادا "پۆل رېكۆر" به پېزى فەيلەسووفە ھاوچەرخەكانى فرەنسا دادەنریت. ئەم پیاوھ تەمەنى له هەشتا و چوار سال بەرەو سەرە و تا ئىستاش چالاكە و له كايەى فيكرى فرەنساى و ئەوروپاي و نيو دەولەتيدا ئامادەكى هەيه. فرەنساىيەكان پاش ئەوئى بۆ ماوئەكى زۆر پشنگوئيان خست، به هۆى خەرىكبوونيان به رېبەرانى بنیاتگەرى، وەك: "كلۆد لىفى شتراوس، ميشيل فۆكۆ، ژاك دېرىدا.. هتد"، ئىستا سەرلەنوئى گرینگى پئ دەدن و لەم ماوئەى دوایدا چەندىن كئىبى خۆى و كئىبگەلىك كه لەسەر ئەو نووسراون بآو كراوئەتەوه. هەر وها چەندىن گفەتوگۆى دوور و درىژى له گەلدا ساز كراوه و چەند تەوهرىكشى له كۆوارە تايبەتەكاندا بۆ تەرخان كراوه.

"پۆل رېكۆر" كئى به و تايبەتەندىيەكانى چىن؟

"پۆل رېكۆر" سالى ۱۹۱۳ له فرەنسا ھاوئەتە دنياوھ و پاش ھاىنە دنياشى، داىكى كۆچى دوایى كرىووه. سالى ۱۹۱۵ و له جەنگى جياھانى يەكەم دژ بەئەلمانەكان، باوكيشى كوژراوه و لەوكاتەدا "رېكۆر" تەمەنى تەنيا دوو سالان بوو. بەمجۆزە ئەركى بەخىوكردنى دەكەوئتە ئەستۆى باپىرە و داپىرەى و خوشكە گەرەكەى و پوورى. ئەمە وای لى كرد هەر له سەرەتاوه هەست بەتەنياىى بكات. ئەگەرچى "رېكۆر" خوئندكارىكى ھاوھاج و سەر بەگۆيەن بووه له قۆناغى سەرەتاىيدا، بەلام حەزىكى زۆرى له خوئندەوه

بووه. له و قوڼاغهدا دهستی کردووه به خویندنه‌وهی نووسینی نووسره مه‌زنه‌کانی وک: "رابیلیټی و مؤنتاین و پاسکال". ه‌روه‌ها که وتوومته خویندنه‌وهی رۆمانه‌کانی "فلۆپیر و ستاندال و تۆلستوی". به لام‌ئوهی دواتر له پووی فله‌سه‌فیه‌وه کاریه‌ری زۆری له‌سه‌ر به‌جی هیشتووه "دیتسه‌فیسکی" بووه. "ریکۆر" له شوینیکدا ده‌لیت: «رۆمانی تاوان و سزا بیرکردنه‌وهی فله‌سه‌فیمی له‌باره‌ی خراپه‌کاری له جیهاندا په‌کلابی کرده‌وه».

په‌که‌مین پوویه‌پوویه‌وه‌ی راسته‌وخۆی له‌گه‌ل زولم و خراپه‌کاریدا له سالی ۱۹۲۴ - ۱۹۲۳ دابوو، ئه‌و دهمه‌ ته‌مه‌نی له یازده سالی‌ک زیاتر نه‌بوو. ئه‌وه له سه‌رومختی ئه‌و سکاندا له به‌ناویانگه‌دا بوو که له ئه‌مه‌ریکا، له دوو کرتی‌کاری کۆچبه‌ری نی‌تالی پووی دا و به‌تاوانیک تاوانبار کران که نه‌یانکرده‌بوو. له پای ئه‌وه‌دا سالی ۱۹۲۷ بریاری له‌سیدارمه‌دانیان بۆ دهرچوو. ئه‌مه‌ش له پیناوارزیکردنی رای گشتی ئه‌مه‌ریکیدا بوو که ئه‌و کات له دژی بیانیه‌کان تاوی سه‌ندبوو. له راستیدا ئه‌و دوو کرتی‌کاره‌ بوونه‌ قوربانی ئه‌و شه‌پۆلی دژه‌ بیانیه‌ی له ئارادا بوو، ئه‌گه‌رنا هیچ تاوانیکیان نه‌بوو.

سه‌باره‌ت به‌م پووداوه "پۆل ریکۆر" ده‌لیت: «زۆر له‌م پووداوه تووره‌ بووم، ئه‌م زولمه‌ ناره‌وايه‌ هه‌ستی ئه‌وه‌ی دامی که خراپه‌کاری له دنیا‌دا هه‌یه و هه‌ستم به‌گونه‌ کرد و پیم وابوو ئه‌وه‌ی پووی دا من لئی به‌رپرسیارم». وک ده‌بینین "ریکۆر" هه‌ر له سه‌ره‌تاوه، چاوی به‌پووداوه تراجیدیه‌کان هه‌له‌پناوه، تراجیدیا‌ی ژیا‌نی که‌ستی خۆی و تراجیدیا‌ی ژیا‌نی گشتیش له ده‌وره‌یه‌ریدا.

لی‌روه‌ه‌ بۆی ئاشکرا بوو که شه‌ر و خراپه‌کاری هه‌یه و له سه‌روو خواست و ئیراده‌ی ئیمه‌وه‌یه. به‌کورتیه‌که‌ی شه‌ر و خراپه‌ کیشه‌یه‌کی باه‌تیه‌یه. له‌به‌رئه‌وه‌ش دواتر په‌کیک له کتیه‌به سه‌ره‌کیه‌کانی خۆی بۆ ئه‌م مه‌سه‌له‌یه ته‌رخان ده‌کات، به‌ناوی (هیتماگه‌ری شه‌ر). کاتیک سه‌ده‌ی بیسته‌میش به‌و

هه‌موو شه‌ر و تاوان و دزئووییه‌وه دهستی پێ کرد، "ریکۆر" زیاتر هه‌ستی به‌گرینگی شه‌ر و خراپه‌کاری کرد له‌ جیهان و میژوودا. میژوو سه‌رتاپای کامه‌رانی و ده‌سکه‌وتی ئیجابی و پێشکه‌وتن نییه، بگه‌ هه‌واکات تراجیدی و ترسناک و مالفۆزانیه‌وه پێویسته هه‌ردوو ڕووه‌که‌ی ببینن. به‌لام لی‌رمدا ده‌بیت باس له‌ وه‌ش بکه‌ین که ئه‌و شه‌ر و خراپه‌کاریانه‌ی "ریکۆر" له‌ ژبانی خۆیدا و له‌ ژبانی گه‌شتیشدا ڕووبه‌ڕووی بووه‌وه، نه‌بووه مایه‌ی ئه‌وه‌ی له‌ ژبان ناو‌مید بیت یاخۆر ق له‌ ژبان هه‌لگه‌رت. ره‌نگه ئه‌و باوه‌ره ئاینیه‌ی که هه‌یبوو یارمه‌تیده‌ری بووبیت، تا ڕووبه‌ڕووی ئه‌و نه‌هامه‌تیانه بیته‌وه و دواچاریش به‌سه‌ریاندا زال بیت.

ئهو پیتی وابوو خێر و چاکه له‌ پێش شه‌ر و خراپه‌وه‌یه و یه‌زدان بۆ خۆی خێر و چاکه‌یه و بوونی خراپه و زلم و زۆریش له‌ دنیا‌دا، نابیت ری‌گری ئه‌وه‌مان لێ بکات تیکه‌ل به‌ دنیا بین و هه‌ولی گۆرینی شته‌کان به‌ره‌و باشت‌ر بده‌ین. چونکه ئه‌مه کاریکه ده‌کریت، به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌ی نه‌لیزم و ئانارشیه‌ست و پووجگه‌راکان باسی ده‌کن. که‌واته نابیت به‌بیانوی ئه‌وه‌ی شه‌ر و خراپه هه‌بووه و هه‌ر ده‌شمینیت، ده‌سته‌ستان بین له‌ ئاستیدا، بگه‌ ده‌بیت هه‌ولی سنووردارکردن و که‌مکردنه‌وه‌ی بده‌ین له‌ جیهاندا.

تایبه‌تمه‌ندی ديار و به‌رچاوی "پۆل ریکۆر" ئالته‌ردایه، چونکه ئه‌و یه‌کیکه له‌وه‌ فیه‌له‌سووفه ده‌گه‌مه‌نانه‌ی بێ هیچ ترس و شه‌رمیک باس له‌ ئیمانداریه‌ی خۆی ده‌کات. وه‌کی ده‌زانین ئاقاری پۆزمتفستی یاخۆ بێ یروایی له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌مه‌وه، ده‌سه‌لاتیکه‌ی بالای به‌سه‌ر فیه‌له‌سووفانی ئه‌وروپادا هه‌بوو. هه‌ر له‌به‌ر ئه‌مه بوو "سارته‌ر" تاوانباری ده‌کرد به‌وه‌ی "قه‌شه‌یه‌که و ده‌م له‌ فیه‌لسه‌فه ده‌دات"، به‌لام ئه‌م گالته‌ پیکردنه‌ کۆلی پێ نه‌دا له‌وه‌ی به‌رده‌وام بیت له‌سه‌ر ری‌چکه‌ی خۆیه‌ی و به‌رده‌وام دووانه‌ی زانست و ئیمان یان فیه‌لسه‌فه و ئاین پیکه‌وه کۆ بکاته‌وه. مامۆستای یه‌که‌مینیشی له‌م بواره‌دا "گابریل مارسیل"ی رابه‌ری بوونخوازی ئیمانداریه‌ی فرهنسایه‌ی بوو،

ئەمەش پىچەوانەى "ژان پۆل سارتەر" بوو كە رابەرايەتى ئاقارى بى باوهرى
له فەلسەفەى وچوويدا دەكرد.

ئىمەى رۆشنبىرانى عەرب پىمان وايە، تەواوى فەلسەفەى هاوچەرخى
ئەورويابى بى باوهرىيە و بگرە پىمان سەيرە كەسپك هەبىت، لەيەك كاتدا
فەيلەسووف و ئىماندارىش بىت. پىويستە بلىم ئەمە وئەيەكى شىواو و
نامىژوويىيە لەبارەى مۆدىرنەى ئەورويابى، چونكە رۆژىك لە رۆژان ئاقارى
ئىماندارى لەويدا نەمردوو، ئەگەرچى لە سەدەى نۆزدەوہ گرىنگى كەم
بووئەوہ و دابراىك لە نيوان زانست و ئايندا دروست بوو. لە ئەورويادا
فەيلەسووفى ئىماندارى گەرە هەيە، لەوانە: "كارل ياسبەرز" كە يەككە لە
سەرچاوەكانى "رىكۆز- و گابرىل مارسىل و بىرگسۆن و.. هتد". "گابرىل
مارسىل" لە مالاكەيدا سالتۆنىكى بۆ فەلسەفە و قسەكردن لە فەلسەفە
كردبووہوہ و هەموو رۆژىكى هەينى ژمارەيەك خويئندكارى فەلسەفەى زانكۆ
و هەندىك كەسايەتى بەتەمەن گەرەتر لەوان، ئامادەى دەبوون.

"ژان پۆل سارتەر" و "مىشئىل پۆتۆرى" نووسەر ئامادەى هەندىك لەو
دانىشتنە دەبوون. كاتىك "پۆل رىكۆز" ئاشنايەتى لەگەل "گابرىل
مارسىل" دا پەيدا كرد، سەرسام بوو بەكارەكتەر و شىوازى پرسياركردنى
فەلسەفەى بەشئىوہى "سوكرات". فەلسەفەى زانكۆ لەو سەردەم و زەمانەدا
رۆچووہوہ ناو شتە ئەبستراكت و تيۆريزەى دور لە واقىع و كىشە
عەمەليە واقىعەى و بەرچاوەكانى فەرامۆش كردبوو. هەرچى "گابرىل
مارسىل" ه، ئەوا لە دانىشتنەكانيدا رىگەى نەدەدا بەشتومر كردن لەسەر
كىشە ئەبستراكتەكان و بەلگە هينانەوہ بە "كانت و دىكارت"، بگرە
بەئامادەبووانى دەوت: «لە ئەزموونى تايبەتى خۆتانەوہ فەلسەفە كارى بكن،
نەك لەوہى لە ناو كتيبەكانەوہ وەرتانگرتوہ».

باش ئەوہ "رىكۆز" ئاشنايەتى لەگەل فەلسەفەى فينۆمىنۆلۆجىادا پەيدا

کرد، ئەو فەلسەفەییەى لە چاودیریکردنى خودى شت و دیاردەکان خۆیانەوه دەست پى دەکات، ئەک لە ئەبستراکت و قسەى بەتالەوه. لێرەوه فەلسەفەى بوون یان فەلسەفەى بوونخوازى: واتە ئەو فەلسەفەییەى لە کیشە واقیعییەکانى بوون دەدویت و خۆى بە شتە ئەبستراکت و دوور لە واقیعیەکانەوه خەریک ناکات دەستى پى کرد ھەر لەبەر ئەم ھۆشەش بوو لە ناوھراستى سەدەى رابردوودا، "سارتهر" بەسەر ئەو فەلسەفەیدا زال بوو کە لە سۆرپۆندا بالادەست بوو. تەنانەت بوونخوازى بوو بەمۆدێک تا ئەو دەمەى مۆدى بنیاتگەرى ھاتە ئارا و لەسەر تەختى فەلسەفە ھێنایە خواری.

"پۆل ریکۆر" و "کارل مارکس":

پاش ئاشنابوونى بەفەلسەفەى فینۆمینۆلۆجیا، "ریکۆر" پێوەندى کرد بەئاقارى "کەساندنى مەسیحى - Personalizd" کە "ئیمانویل مۆنى" رێبەرایەتى دەکرد، بەلام تاکە جیاوازییەک کە لە نیوان ئەم و فەیلەسووفە ئیماندارەکانى تردا ھەبوو، ئەو ھەبوو کە "ریکۆر" چەپرەویکی خۆینگەرەم بوو. داخۆ بۆئى ئەمە بگەرێتەو ھەبوو بۆ ئەو ھەبوو کە بەرچەلەک پڕۆتەستانتى بوو؟ یاخۆ ھى ئەو ھەبوو بۆئى ھەستىکی زۆرى ھەبوو بەبوونى زولم و خراپەکاری لە جیھاندا؟ رەنگە پێوەندى بەھەردووکیانەو ھەبێت. سەرھەراى ئەو ھەش ھەر لە سەرھەتاو ھەژێر کاریگەرى فیکرى "مارکس" دا بوو. "ریکۆر" ئەگەرچى خاوەن بیروباوەرێکی دینی بوو، بەلام ئەمە رێگر نەبوو لەو ھەبوو بەسەر مارکسیزمدا بکڕیتەو.

سالى ۱۹۳۸ و تارىکی ھەژێر سەردێرى "پێویستى مارکس" دا نووسى، تێیدا جیاکارییەک لەنیوان مارکسیزمى دۆگماتىست و مارکسیزمى رەخنەیدا دەکات. بەکەمیان پێى وایە گەشتووتە چارەسەرى کۆتایى و کلیلى تەفسیرکردنى جیھانى لەمستایە، بەلام دووھمیان دان بەفیکریکی تری غەیرە مارکسیدا دەنیت و ئیعتراف بەرھەواپەتى بوونى دەکات. "ریکۆر"

پیتی وایه مارکسیزمی رهخهیی سه‌له‌به‌ر له فه‌لسه‌فه‌ی ئایدیالیستی رزگارمان ده‌کات. هاوکات ری له به‌خو‌اکردنی مرۆف ده‌گرت و به‌سه‌ر دیدگایه‌کی ریتز‌مگه‌راییدا ده‌کرت‌ته‌وه که به‌داخه‌وه "مارکس"، به‌هۆی پیداکرتنی زۆری له‌سه‌ر هیزی به‌ره‌مه‌یتان یاخۆ ژیرخان ئافه‌رۆزی کردبوو.

لاوازی "مارکس" له‌وه‌دایه که جگه له هۆکاره مادی و ئابوورییه‌کان، ته‌واوی هۆکاره‌کانی تری فه‌رامۆش کردبوو. به‌لام "ریکۆر" ته‌نانه‌ت له ره‌خنه‌کردنی ئاین له‌لایه‌ن "مارکس" هوه شتی ئیجابی ده‌بینیت، چونکه مه‌سیحییه‌ت له پرهنسیپه سه‌ره‌کی و جه‌وه‌رییه‌کانی ئینجیل لایدا‌بوو. به‌م پیتیه ره‌خنه‌کانی "مارکس" له ئاین سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی ره‌خنه‌گه‌لیکی رادیکالیش بوون، به‌لام ره‌خنه‌یه‌کی ئازاد‌بخوازانه بوو.

"مارکس" توانی له فه‌لسه‌فه‌ی رۆحانیی ئایدیالیستی رزگارمان بکات، ئه‌وه فه‌لسه‌فه‌یه‌ی پیتی و‌ابوو مرۆف له‌سه‌روو هه‌موو مه‌رجیکی مادی و ئابوورییه‌وه‌یه. ئه‌مه‌ش بۆ‌چوونیک ئایدیالیستی ئه‌بستراکته و له به‌رده‌م تاقیکردنه‌وه‌دا خۆی بۆ راناگیریت. رۆحانییه‌تیک ئایدیالیستی له‌م جۆره، به‌خته‌وه‌رییه‌کی وه‌همی دروست کردبوو، بۆ د‌ل‌خۆشیدانه‌وه‌ی ئه‌وه‌ مرۆفانه‌ی هه‌ژار بوون و هه‌لومه‌رجیکی مادیی ناهه‌مواریان هه‌بوو ته‌نانه‌ت هانیان ده‌دان بۆ ئه‌وه‌ی به‌چاره‌نووسی خۆیان رازی بن و گله‌یی له به‌ختی خۆیان نه‌کهن. به‌مجۆره ئاین بوو به‌جۆرتیک له "ئه‌فیوونی گه‌لان" وه‌کی "مارکس" خۆی ده‌یوت.

"پۆل ریکۆر" ئه‌گه‌رچی که‌سیکی ئیماندار بوو، به‌لام بۆ ساتیک دوو‌دل نه‌بوو له‌وه‌ی بداته پال ئه‌م دیدگا ره‌خنه‌یی "مارکس" و ته‌نانه‌ت پیتی و‌ابوو، کلیسای مه‌سیحی ده‌ستی له هه‌ل‌ایسانی شه‌ری ناوه‌خۆی ئیسپانیادا هه‌یه، به‌هه‌موو خرابی و دزیتوییه‌کانه‌وه. "ریکۆر" ده‌یوت: «فینده‌میتتالیزمی

مه‌سیحی به‌رده‌وام له به‌ره‌ی ریژیمه موخافیزکار و سه‌رکو‌تکاره‌کاندا بووه، به‌تایبه‌تی له سایه‌ی ئه‌و ریژیمانهدا که مه‌سیحییته‌تیا‌ی‌اندا ئایینی ره‌سمی ده‌ولت بووه». له‌لایه‌کی ترموه "ریکۆر" دۆگماتیس‌تی "مارکس" ده‌گێر‌یت‌ه‌وه بۆ دۆگماتیس‌تی "هیگڵ"ی گه‌وره مامۆستای، چونکه ئه‌وه "هیگڵ" بوو که سستمی فه‌لسه‌فه‌ی کۆتایی پێ هینا‌و وتی: "هه‌رچی واقیعه ئه‌قلانییه" و راشیگه‌یاندا که ده‌کریت بگه‌ینه مه‌عریفه‌یه‌کی ره‌ها و یه‌ک‌جاره‌کی. به‌لام ئیمه ئه‌وه ده‌زانین که نابیت مه‌عریفه‌ی مرۆف ره‌ها و داخراو بیت، بگه‌ پتویسته به‌رده‌وام کراوه بیت بۆ که شفکردن و دۆزینه‌وه‌ی شتی نوێ. له‌به‌ر ئه‌مه "ریکۆر" به‌ناوی "مارکسیزمی ره‌خنه‌ی یه‌وه، داوای دزایه‌تیکردنی مارکسیزمی دۆگماتیس‌تی ده‌کرد.

"پۆل ریکۆر" و "ژان پۆل سارته‌ر":

له پاش دووهم جه‌نگی جیهانی ئه‌وه‌ی له‌کایه‌ی رۆشن‌بیری فرهنساییدا ئه‌ست‌پ‌ره‌ی به‌ختی له دره‌وشانه‌وه‌دا بوو، "ژان پۆل سارته‌ر" بوو. سه‌روه‌ختیک لیکچهره به‌ناویانگه‌که‌ی "بوونخوازی فه‌لسه‌فه‌یه‌کی مرۆگه‌ریه" پیشکیش کرد، هۆله‌که پری بوو له خه‌لک و ئه‌وانه‌ی به‌پێوه وه‌ستا‌بوون ژماره‌یان زۆر له‌وانه زیاتر بوو که دانیشتی‌بوون. به‌مجۆره فه‌لسه‌فه‌ی بوونگه‌راییی وه‌کی فه‌لسه‌فه‌یه‌کی ئازادخوازی و شیوازیکی ژیان له‌دایک بوو، ته‌نانه‌ت بووه مۆده‌یه‌کی باو و گازینۆکانی "سان ژیرمان دی بری" گرت‌ه‌وه. بوونگه‌راییی سه‌رکه‌وت و کۆنترۆلی کایه‌که‌ی کرد، له‌به‌رئه‌وه‌ی خه‌لکی چاوه‌ڕێیان ده‌کرد و له‌و کاته‌شدا وه‌لامیک بوو به‌خواست و یسته‌کانی ئه‌و قۆناغه.

له راستیدا بۆچوونی "سارته‌ر" سه‌بارته به‌ئازادی، له‌گه‌ڵ ئه‌و که‌ش و هه‌وا ئازاد و پڕ خۆشییه‌ی له‌وکاته‌دا له فرهنسادا هه‌بوو "واته ساته‌وه‌ختی رزگاریی فرهنسا له ده‌ست ئه‌لمانه‌کان، پاش ماوه‌یه‌کی زۆر له ژێرده‌ستی و

سهرشۆپری و نه هامة تی، کۆک و گونجاو بوو. تایه تمه ندیی "سارتهر" له وهدا بوو که تیکه لیبه کی له فهلسه فهی فینۆمینۆلۆجی "هۆسریل" و فهلسه فهی ئۆنتۆلۆجی "مارتن هایدگهر" پێشکیش کرد و سه ره نجامیش کتیبه به ناویانگه که ی "بوون و نه بوون" ی لێ هاته به ره هم. "سارتهر" خۆی پتی و ابوو فهلسه فهی بوونگه رای ده بێت به دوو به شه وه: بوونگه رای مه سیحی که نوینه ره کانی بریتین له: "گابریل مارسیل و کارل یاسبه رز"، له گه ل بوونگه رای بێ باوه ردا که نوینه ره کانی بریتین له "مارتن هایدگهر" و "سارتهر" خۆی و چه ند فهیله سووفیکی تری فرهنسای.

"سارتهر" له لیکچه ره به ناویانگه که یدا باسی له "نه بوونی خوا کرد"، ئەمهش "پۆل ریکۆر" ی نیگه ران کرد و بووه مایه ی ئەوه ی لێ نزیک نه بێته وه. بێ باوه رپی رادیکالانه ی "سارتهر" تووشی شوکی ده کرد، له به ره ئەوه ی "سارتهر" پتی و ابوو ئەوه به لگه نه ویستیکی فهلسه فهیه و قسه هه لئاگریت، به لام "ریکۆر" پتی و ابوو مه سه له یه کی وا مشتومز هه لئاگریت و نابیت به و ئاساییه و زوو به زوو یه کلای بکریته وه. هاوکات "ریکۆر" دژ به و عه ده مییه ته ی "ژان پۆل سارتهر" بوو که ده یوت: «مادامه کی دوا جار ده مرین و له ناو ده چین، که واته هیچ بشتیک مانا نییه. سه ره تا و کۆتایی هه ر عه ده مه و ئەمهش تاکه هه قیقه تیکه که هیچ هه قیقه تیک سه رووی ناکه ویت».

سه ره رای ئەمانهش "ریکۆر" دژ به و فه رده گه راییه ی "سارتهر" بوو که زیاده رپۆیی تیدا بوو، به تایبهت له ده سه وازه به ناویانگه که یدا "دۆزه خ ئەوانی ترن" ته عبیری لێ ده کات. ئەمه له کاتیکدا "ریکۆر" هه زی به پتوه ندی ئینسانی ده کرد و پتی و ابوو، ژیان له رتی پتوه ندی به سن له گه ل ئەوانی تردا مانای ده بێت. له به ره ئەم هۆیانه "پۆل ریکۆر" نه بوو به سارتهری یاخۆ به وجوودی، سه ره رای ئەوه ی به به ره و لیهاتووی "سارتهر" سه رسام بوو که له بواره کانی "شانۆ و رۆمان و رمخه ی ئەده بی و فهلسه فه و... هتد"، شوین ده سه تی دیار بوو. سه ره که یترین پرسیا ریک له و کاته دا "پۆل ریکۆر" به

بەردەوامی لە خۆیی دەکرد ئەو بوو، چۆن بتوانین دیالۆگیکت لە نێوان
فەلسەفەی بوونگەراییی و ئیمانی مەسیحیدا دروست بکەین؟

بۆ وەلامدانەوهی ئەم پرسیارە، "ریکۆر" دەستی کرد بە دروستکردنی
جیاکارییەکی سەرەکی لە نێوان ئیمان و ئایندا. بەلام خەلکی بەردەوام ئەم
دوو چەمکە تیکەل بەپەک دەکەن، ئەم تیکەلکردنەش هۆکاری ئەو کێشە و
بەدحالییەکانە مێژووییەکانە کە لە نێوان فەلسەفە و ئیماندا هەیە. بە بۆچوونی
"ریکۆر" ئیمان ئاین نییە، یاخۆ دەتوانین بلێین ئیمان لە ئاینیکی
دیاریکراودا کورت ناکرێتەوه، بگرە دەچیتە ناو هەموو ئاینەکانەوه و
بەجیشیان دێلێت. هاوکات زۆر جار پیاوانی ئاینی بەناوی ئاینەوه
کەوتوونەتە سەرکوێکردنی ئیمان و فیکر! لەم بارەیهوه "پۆل ریکۆر" دەلێت:
«سەرجهمی مێژووی فەلسەفە بریتییە لە، بەگۆزداچوونەوهی ئەو داوودەزگا
ئسولییانە زانایان و فەیلەسووفان تەکفیر دەکەن و تەنانەت هەندیک جار
کار دەگاتە سەر کوشتن و سووتاندنی ئیمان». بۆ سەلماندنی ئەم قسانەش
نموونە بەوه دەهێتیتەوه کە "گالیلۆ و سپینۆزا و سیرفیی" چیان بەسەر
هات.

یەكەمیان کاتۆلیکەکان تاوانباریان کرد و دووهم یەهوودیەکان تەکفیریان
کرد و حاشایان لێ کرد، سێهەمیشیان پڕۆتەستانتەکان سووتاندیان.. ئەوهی
فیکری فەلسەفی دژایەتی دەکات، ئەم مەیلە سەرکوێکارییەیه کە لای
فێندەمێنتالیستە یەهوودی و مەسیحییەکان هەیە. ناکرێت لە تەواوی
مێژووی فیکر بگەین، ئەگەر ئەم مەسەلەیه لە بەرچاوە نەگیرن. لەبەرئەوهی
کۆی ئەو مێژووه بریتییە لە مەلانیی نێوان فیکری فەلسەفی و فیکری ئاینی
دۆگماتیستی. بەلام ئەگەر ئەوهش هەیە فەلسەفەش وەرگۆڕیت بۆ
سیستەمی کۆمەدراو و دۆگما، ئەگەر خولایای رەخنەگرتنمان نەما و
بەوهلامە نامادە و حازر بەدەستەکان رازی بووین. لێرەوه پێویستە تیۆلۆجیا
و فەلسەفە پێکەوه لە چنگی ئەو مەیلە دۆگمایییە دەر بهێنین کە مەزۆف

به خۆرسک حەزى پىيەتى، ئەوکات دەتوانىن دىالۆگىک له نىوان فەلسەفە و ئايندا دروست بکەين.

"پۆل رىکۆر" و بنىاتگەرى:

له سەرەتاي سالى ۱۹۶۳ و تەنانەت پىشتىرش، بوونگەرايى "سارتر" دەستى بەپاشەکشە کرد و بنىاتگەرى جىگەى گرتەوه. بەمجۆره بنىاتگەرى هەژموونى خۆى بەسەر تەواوى بواره مەعريفىيەکاندا، واتە بەسەر فەلسەفە و زانستە مرۆفایەتییەکاندا سەپاندا. با بزانی هەلۆیستى "رىکۆر" لەم فەلسەفە نۆیە چى بووه؟

ئەلبەتە "رىکۆر" لەوانەىە که حەزى بەمىلانى نىیە و ئەوى بەچاکترى دەزانیت، بىرکردنەویە بەشێویەکی هێمن و کۆنکرىتى و خۆپاراستن له هاشووهوشى دروشمبازى و ئەو مۆدانەى ناو بەناو شارى پارىس دەگریتەوه. چونکه ئەو شتانەى مۆدن دین و دەپۆن، بەلام فیکر دەمىنیتەوه. بەمجۆره دەبینین پاش پۆرەتیفیزم فینۆمىنۆلۆجیا دیت و دواى فینۆمىنۆلۆجیا بوونگەرايى و پاشان مارکسىزم و بنىاتگەرى و.. هتد. ئىستاش پى دەنیتە قۆناغىکى تازەترهوه، قۆناغى پۆست- بنىاتگەرى. چەند سالىک بەر له ئىستا کى لەو باوهردا بوو که بنىاتگەرى پاشەکشە بکات و رهونهقى نەمىنیت؟ ئىمەى خوتىندکارانى عەرب که لەو قۆناغەدا چوونە فرەنسا، پىمان وابوو بنىاتگەرى راستیەکی حاشا هەلنەگرە و مشتومر هەلناکرىت. پىمان وابوو بنىاتگەرى ئەو کلىلە ئەفسووناوییە که بەیەكجار تەواوى کىشەکان چارەسەز دەکات. بەلام له پرېکدا و بەچاوى خۆمان مەرگ و کەنارکەوتنى بنىاتگەرىمان بىنى. دەبیت لەسەر ومختى بالادەستى و رهواجى زۆرى بنىاتگەرىدا، "پۆل رىکۆر" چ هەلۆیستىکى هەبوویت؟

"رىکۆر" گرینگى زۆرى پىدا و لەو دەسکەوتە ئىجابىيانەش ئاگادار بوو که بنىاتگەرى لەگەل خۆیدا هتنبوو. بەلام ومکى ئەوانەى شوین مۆد و

دیارده تازه‌کان ده‌کەون، نەکه‌وته ژێر کاریگەری بنیاتگەری و ستایشکردنی. له سەرمتای شەسته‌کاندا بنیاتگەری رۆلێکی گەورەى گێرا، له رزگارکردنی زانسته مرۆفایه‌تییه‌کان له دەست ئەو ئاقاره کۆنسیرفاتیفی له سۆرپۆندا له ئارادا بوو. بەهاتنی بنیاتگەری زۆریک له توێژەران دەستبەرداری فەلسەفه‌ بوون و کەوتنه لیکۆلینه‌وه‌ی یه‌کیک له زانسته مرۆفایه‌تییه‌کانی وه‌ک: کۆمه‌لناسی و ره‌گه‌زناسی و ده‌روونشیکاری و میژوو. هتد. ئەمه‌ وای کرد "سارته‌ر" ره‌ونه‌قی جارانی نه‌مینی و فەیلەسووفیکی تازه‌ پیگه‌یشتووی وه‌ک "میشیل فۆکۆ"، جیگه‌ی بگه‌رتە‌وه‌. ده‌بیت هه‌لوێستی "ریکۆر" له‌مه‌ چی بووبیت؟

ئەو کۆترانه‌ نەکه‌وته‌ په‌سندکردن یان ره‌تکردنه‌وه‌ی بنیاتگەری، بگه‌ره‌ وه‌کی فەیلەسووفیک کەوته‌ مشتومرکردن له‌گه‌لێدا، بۆ ئەوه‌ی فەلسەفه‌که‌ی به‌میتۆد و زا‌راوه‌ی تازه‌ ده‌وله‌مه‌ندتر بکات. ئەمه‌ وای کرد "ریکۆر" دوا‌ی مردنی بنیاتگه‌ریش زیندوو بیت و له‌گه‌ل ئەودا سه‌ر نه‌نیت‌وه‌، وه‌کی له‌ فەیلەسووفه‌کانی تر رووی دا. به‌لگه‌ش بۆ ئەمه‌ ئەو گرینگیدانه‌یه‌ به‌ "ریکۆر" له‌ ساته‌وه‌ختی ئیستادا. سه‌باره‌ت به‌بنیاتگه‌ری، "ریکۆر" ده‌لیت: "زانسته مرۆفایه‌تییه‌کان له‌ سه‌رده‌می بنیاتگه‌ریدا قه‌له‌مبازی مه‌عریفی گه‌وره‌ی دا و نابیت فەیلەسووف له‌ ئاست ئەو گۆرانانه‌دا بێده‌نگ بیت. فەلسەفه‌ی خودگه‌رابی یاخۆ بوونخوازی که‌ له‌ پیشکه‌وتن و به‌ره‌و پیشچوونی زانست دا‌به‌رابیت، به‌ره‌و نه‌مان ده‌چیت یاخۆ ده‌بیت به‌شیه‌ر و ئەده‌ب. هاوکات فەلسەفه‌ی با‌به‌تگه‌رابی یاخۆ بنیاتگه‌ری گه‌ر له‌ بوون و کێشه‌کانی دوور که‌وتت‌وه‌، دواجار ده‌بیته‌ چەند هاوکێشه‌یه‌کی ماتماتیکی وشک و برنگ. ئەوه‌ بوو سه‌ره‌نجام بنیاتگه‌ری فۆرمالیستی چاره‌نووسی به‌مه‌ گه‌یشت.

پێویسته‌ له‌ نیوان پرسیاری ژیان و پرسیاری فیکردا، هه‌لوێستیکی مامناوه‌ند وهرگرین و به‌لایه‌کیاندا داینه‌شکینین. فەلسەفه‌ به‌و دیالۆگه‌ ده‌زی که‌ له‌ نیوان پرسیاری زینده‌گی و پرسیاری فیکردا هه‌یه‌ و

به جیابوونه وهشیان کۆتایی دیت. به لām بنیاتگه ره سه سهخته کانی وهک:
"لوی ئالتۆسیتر و کلۆد لیفی شتراوس و رۆلان بارت و ژاک لاکان و میشیل
فۆکۆ و پییر بۆردیۆ"، له چاره سه ره مامنا وهندییه رازی نه بوون که "ریکۆر"
دهیخواست. هه ره له بهر نه وهش هه ولی که نار گیر کردنیان دا و له وهشدا
سه ره که وتوو بوون.

له و کاته دا "ریکۆر" هه له هات به ره و نه مه ریکا، تا له زانکۆکانی نه وێدا
خه ریکی وانه و ته وه بیت و ماوه ی بیست سالتیک له وێدا مایه وه، واته تا نه
کاته ی بنیاتگه ری پاشه کشه ی کرد و نه و کاریگه ریه ی جارانی نه ما.
بنیاتگه راکان تا و انباریان ده کرد به وه ی، که سێکی رۆحانییه نه ک زانستی و
که سه ی واش به که لکی نه م سه رده مه پیشکه و تووه ی بنیاتگه ری نایه ت!
"ریکۆر" به ره وه ی به ره و ولاته یه کگرتوه کانی نه مه ریکا به ری بکه ویت،
ده رفه تی نه وه ی بۆ ره خسا تا بکه ویته جهنگیکی فیکری له گه ل "کلۆد لیفی
شتراوس" ی رابه ری بنیاتگه ری فره نسایه ی و بگه ره جیهانیش. نه م
مشتومره ش له سه ر لابه ره کانی کۆواری "ESPRIT" ده ستی پێ کرد. نه مه
مشتومرێکی فیکری به ناویانگ بوو له شه سه ته کاندا.

نه گه رچی له و سه رده م و زه مانه دا زه مینه بۆ بنیاتگه راکان له بارت ره بوو،
به لām "ریکۆر" له و رووبه روو بوونه وه دا شکستی نه هێنا. بابزانی ناوه رۆکی
نه و دیالۆگه چی بووه و ته وه ره فیکرییه سه ره که یه کانی کامانه بوون؟

سه ره که یترین خالی ناکۆکی نیوانیان، له سه ره نه و تیروانییه سارد و سه ره ی
میته دی بنیاتگه ری بوو. "کلۆد لیفی شتراوس" لافی نه وه ی لی ده دا که
به شیوه یه کی بابه تی تاوتویتی شه ته کان ده کات و نا هیلایت مه سه له زاتییه کانی
خۆی تیکه ل به کاره کانی ببن. کاری "شتراوس" لیکدانه وه و شروقه کردنی
چیرۆک و نه فسانه ی میله ته سه ره تاییه کانه، وه ک چۆن زانایه کی رووه ک
زانی باس له گو لێک ده کات. "شتراوس" کاتیک له نه فسانه کان ده کۆلایته وه

تهنیا به‌دوای ئه‌وه‌دا ده‌گه‌ریت، بزانیته چۆنچۆنی له‌ په‌گه‌زه‌ سه‌ره‌تا‌یییه‌کانی دروست بووه‌ و مانای به‌لاوه‌ گرینگ نییه‌، له‌ به‌ره‌ئ‌وه‌ی مانا شتیکی هیولامی و نامادییه‌ و ناچیتته‌ ژیر باری لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی.

له‌ وه‌لامی ئه‌م بۆچوونه‌دا، "ریکۆر" ده‌لیت: «من له‌ مه‌به‌ستی تۆ ده‌گه‌م و دان به‌وه‌شدا ده‌نیم که بنیاتگه‌ری میتۆدیکی به‌په‌یزه‌ بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی فۆرمالیستی له‌ ئه‌فسانه‌ و چامه‌ی شیعری و بنیاتی کۆمه‌لایه‌تی و.. هتد، به‌لام له‌وه‌ تۆ ناگه‌م بۆچی ده‌یه‌وێت مه‌سه‌له‌ی مانا له‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی بکاته‌ ده‌ری. ئایا ده‌ق بریتی نییه‌ له‌ فۆرم و ناوه‌پۆک؟ که‌واته‌ بۆچی ده‌یه‌وێت له‌ فۆرم یاخۆ له‌ بنیاتی پیکهاته‌ی ده‌ق تۆ بگه‌ین، به‌لام قه‌ره‌ی ناوه‌پۆک و ماناکه‌ی نه‌که‌وین؟». له‌ به‌رامبه‌ردا "کلۆد لیفی شتراوس"، "ریکۆر"ی به‌وه‌ تاوانبار کرد که فه‌یله‌سووفیکی خودگه‌رایه‌ نه‌که‌ فه‌یله‌سووفیکی زانستی، "ریکۆر"یش به‌وه‌ وه‌لامی دایه‌وه‌ که ئه‌ویش فه‌یله‌سووفیکی ساردوسپه‌ و له‌ زانستیبوونیدا زیاده‌رۆیی ده‌کات. له‌ راستیدا "شتراوس" ده‌یه‌وێت وه‌کی مارو میروویان وه‌ک شته‌کانی تری ناو سه‌روشت، له‌ مرۆف بکۆلینه‌وه‌ و هیچ چۆره‌ حسابیک بۆ خه‌سله‌ته‌ رۆچی و مه‌عنه‌وییه‌کانی یان بۆ ده‌سکوت و به‌ره‌مه‌کانی ناکات. ئه‌مه‌ش خالی ناکۆکی سه‌ره‌کیی نیوان رابه‌ری بنیاتگه‌ری و "پۆل ریکۆر"ه‌.

گه‌ر زیاتریش بلێین: "شتراوس" که‌سیکه‌ ئیجگار ره‌شبینه‌ به‌رامبه‌ر به‌مرۆف و سه‌روشت و له‌مه‌شدا به‌ "میشیل فۆکۆ" ده‌جیت که له‌ کۆتایی کتیبه‌ به‌ناو‌بانگه‌که‌یدا "وشه‌کان و شته‌کان"، "مه‌رگی مرۆفی" راگه‌یاند. "شتراوس" زیاده‌ له‌ جارێک باسی له‌وه‌ کردووه‌ ئه‌وه‌ی ئه‌و ده‌یه‌وێت پیکه‌وه‌نانی مرۆف نییه‌، بگه‌ر لیک شیتا‌ل‌کردن و له‌ناو‌بردنییه‌تی! عه‌ده‌مییه‌تی "شتراوس و فۆکۆ و.. هتد"، لێره‌دایه‌. چونکه‌ ئه‌وان هیچ به‌روا و متمانه‌یه‌کیان به‌مرۆف نه‌ماوه‌، پاش ئه‌و هه‌موو شه‌پ و کارساتانه‌ی له‌ ناوه‌خۆ و ده‌ره‌وه‌ی کیشوه‌ری ئه‌وروپادا روویان دا.

لەبەر ئەوە "شتراس" و "فۆكۆ" تاوانبار کران بەوەی ریبەرانی ئاقاری ئەنتی- هیومانیزم دەکن، لە فەلسەفەى هاوچەرخى فرەنساییدا، پاش ئەو هەموو کارەسات و مآلۆپترانییەى لە سەدەى بیستەمدا پرووی دا، متمانه کردن بە مرقۆى خۆرئاوایى مەحالە و ئەوان ناتوانن متمانه بە مرقۆف بکن. پاش ئەوەى مرقۆى ئەوروپایى چوو قۆتاغى شارستانیبوونەو، پێشبینى دەکرا بەرەرییەت و شەپانگیزی کۆتایی بیت، بەلام هەر بەچا و چنۆکی و خۆپەرستی و پاوانخوازی خۆیەو مایەو. چاکترین بەلگەش ئەو تاوانانەى کۆلۆنالیست بوو که لە جەزائیر و قیتنام و... هتد، روویان دا. ئیتر چۆن دەکریت متمانه بە مرقۆى ئەوروپایى و شارستانییەتەکەى و راگەیانندنەکانى بکەین، لەبارەى مرقۆفایەتى و مافى مرقۆف و پێشکەوتن، پاش هەموو ئەوانەى که روویان دا؟ ئەمە ئەو پرسیارە بوو "میشیل فۆکۆ" لە فەلسەفەى خۆرئاوای کرد. بەلام "فۆکۆ" ئەوەندە رەخنەى لەو شارستانییەت و نوێگەرییەى خۆرئاوا گرت، هیندەى ئەمابوو رایان بمآلیت و دووچارى رەشبینییەکی وەها ببیت که بەحەتمى بەرەو عەدەمییەت دەچیت.

لە وەلامى ئەوانەدا، "ریکۆز" بە "فۆکۆ" دەلیت: «من دان بەرەوایەتى تەواوی ئەو رەخنانەدا دەنیم، بەلام سەرەپای هەموو ئەوانە دەمەوێت دەستبەردارى برۆابوون بە مرقۆف نەبم و سەرەپای هەموو شتێ، پێویستە متمانه بەمانا و هەقیقەت و مرقۆف بکەین، گەرنا ئەوا هەلەدەخلیسکیینە ناو دەهلیزەکانى عەدەمییەت و رەشبینییەو که هیچ ئاکامیکى نابیت». لەم سەرۆ بەندەدا دەبینین "یۆرگن هاپرماس" ی فەیلەسوفى ئەلمانى، هەمان هەلۆیستى "پۆل ریکۆز" ی هەیه لە فەیلەسوفانى بنیاتگەرى و بەو تاوانباریان دەکات که دەیانەوێت مۆدیرنە ئەناویەرن. تائێستاش ئەم مشتومر و کێشمە کێشه، لە نیوان فەیلەسوفانى ئەوروپا و ئەمەریکادا بەردەوامە و درێژەى هەیه. ئەمە شەرى مۆدیرنە و پۆست مۆدیرنە، ئەقلانییەت و نائەقلانییەت، برۆابوون بە مرقۆف و نائۆمید بوونە لە مرقۆف.

گۆرانه كانى فىلسهفه

ئەفلاتۆن ، دىكارت ، كانت ، نيچه

كىن ئەوانەى گرینگترين فىلەسوفن لە مېژودا؟ مەسەلەكە ھەرچۆنىكە بىت، ئەوا ۋەلامى ئەم پىرسىيارە بەپىي ھەزۆ ئارەزۋى كارمكتەرى توژەرە ھاۋچەرخەكان دەگۆرپت. لەوانە دەكرتت باس لە بىرىارى فرەنسايى "پىر فۆجىرو لاس" بگەين. "فۆجىرو لاس" مامۆستاي فىلسەفە بوو لە زانكۆى سۆربۆن و ھەنووكەش خانەنشىن كراوھ. ئەم پىاوھ نىويانگىكى گەورەى لە وانەوتنەۋەى فىلسەفەدا ھەيەو لە نزيكەۋە ئاشنايە بەفىلسەفە. ئەو تەمەنى خۆى لە وتنەۋە و قوولبۈونەۋە بە ناخى فىلسەفەدا بەخەرج داۋەو لە دوا كىتپىشدا دەبىنين گرىنگى بە چوار ناۋى سەرەكى دەدات، ئەوانىش برىتتىن لە: "ئەفلاتۆن، دىكارت، كانت، نىتشە". لەگەل ئەمانەدا گەورە فىلەسوفانى تىرش لە ياد ناكات، ساتەۋەختى سەرەكى و چارەنووسساز ئەوانە دىارى دەكەن.

ئەۋمەتا لە شوپىنكى كىتپەكەيدا دەنووسىت: «بىگومان ئەرستۆ فرە گرىنگە و زياد لە ئەفلاتۆنىش كارىگەرى لەسەر فىلسەفەى ئىسلامى و فىلسەفەى سەدەكانى ناوەرپاست ھەبووھ و ۋەكى يەكەمىن مامۆستاي مرۆفايەتىش دراۋەتە قەلەم، بەلام لەگەل ئەۋەشدا دامەزىنەرى فىلسەفە ئەو نىيە، بگرە ئەفلاتۆنى مامۆستايەتى». ئەۋە "ئەفلاتۆن" ھ لە سەدەى پىنجمەى پىش زاپىندا "ۋاتە ۲۵۰۰ سال بەر لە ئىستا"، فىلسەفە ۋەكى پىسپۆرپىيەكى فىكرى و ئەكادىمى دادەمەزىنەتت. بەر لەۋ فىلسەفە تىكەل بوو بە ئاين و شىعر و ئەفسانە، بەلام "ئەفلاتۆن" ھاتوو فىلسەفەى گۆرپى بە مېتۆدىكى ئەفلاتۆنى تەۋاو.

فلسفه له ساته و هختی هاتنه ئارایه وه له سه ره دهستی "ئهفلاتۆن" کهسه کهری یه کهم بوو به ناوی "سوکرات" وه "ئهو پیاوهی تاکه حهرفیکی نه نووسی"، هیدی هیدی له ریی پشتبهستن به بیرکردنه وهی ئهفلانی، خۆی له بیروباوه ره دینییه کان و ئهفسانه جیا کرده وه و ئهه خۆجیا کردنه وهش بووه مایه ی ئه وهی فلسفه به مانا ئهفلانییه کهی دروست بیت. ئه مه ئه وه ده که یه نیت که "ئهفلاتۆن" دامه زینه ری فلسفه یه، به لام ئه مه مانای ئه وه نییه حساب بۆ گرینگی "ئه رستۆ" نه کهین که راسته وخۆ دوای "ئهفلاتۆن" هات.

له راستیدا "ئه رستۆ" که ده کریت له یه ک کاتدا وهکی قوتابی و نه یاری "ئهفلاتۆن" سه یری بکهین، نوینه ری ناقاری ریالیستییه له فلسفه دا. ئه وه هات و شیوازیکی نوێی بۆ تیگه یشتن له و پتوهندیانه هینایه ئارا که له نیوان فلسفه و زانست و بوارهکانی تر دا هه یه. هاوکات زیاد له "ئهفلاتۆن" گرینگی به دیارده به رچا و واقیعییه کان دها. "ئهفلاتۆن" یه کیک بوو له وانهی گرینگی به جیهانی ئایدیاکان دها، نه ک به جیهانی واقیعی. هه ره له بهر ئه مهش بوو که رۆحانی و عاریفه کان له ئیسلام و مسیحییه تدا، "ئهفلاتۆن" یان له "ئه رستۆ" خۆشتر ده ویست. لیره وه ده توانین له و جیاوازییه تیگه ین که له نیوان "ئین سینا" ی ئهفلاتۆنی و "ئین روشد" ی ئه رستۆ تالیسیدا هه یه. پاش ئه وهی فلسفه ی یۆنانی بۆ ماوه ی هه زار سال کۆنترۆلی فیکری ئینسانی کرد، "دی کارت" هات و کۆتایی به قۆناغیک هینا و سه رهتایه کی تازه ی ده ست پێ کرد. ئه مه مانای وایه "دی کارت" چرکه ساتیکی نوێیه له میژووی فلسفه دا.

ئه و کاتیک دروشمه به ناویانگه کهی راگه یاند: "من بیر ده که مه وه، که واته من هم"، سه رهتای فلسفه یی خودگه رای یی یاخۆ فلسفه یی هۆشیاری فه ردی له میژووی فیکری خۆزنا وادا چۆ ده کرد. "دی کارت" به م کاره ی میتافیزیکای ئه رستۆ تالیسی تیکشکاندو له جیگه یدا میتافیزیکایه کی نوێی

هینایه ئارا که په یوست بوو به زانستی مؤدیرن و دۆزینهوه تازمکانی، ئه و دۆزینهوانه ی سیمای جیهانی گۆری "یان دهوانین بلتین دیدو بۆچوونی ئیمه ی سهبارت به جیهان گۆری، به تایبته دای کۆپه نیکۆس و گالیلق و کیبله". که واته "دیکارت" به بۆچوونی "فۆجیرق لاس"، که وره چاکسازی فهلسهفه یه. پیم وایه چه مکی "چاکساز" لیره دا، زۆر لاوازه و نه گونجاوه بۆ که سیک که کۆتایی به قوناغیکی هه زار ساله ی میژووی فهلسهفه هینابیت. به لام پی دمچیت نووسه ره به مهسته ناوی "چاکسازی" له "دیکارت" نابیت، تا تیرمی "شۆرشی فهلسهفی" بداته "کانت" که سه دهیه ک دای "دیکارت" هات.

"فۆجیرق لاس" پی وایه فهلسهفه دای "کانت"، جیاوازه له ساته ومختی پیش هاتنی "کانت" و چرکه ساتی ئه و دابرا نی که و ره یه له میژووی فهلسهفه دا. به م پییه دابرا نی که و ره له میژووی فهلسهفه ی خۆرئا وادا، له و کاته دا دهست پی دهکات که "کانت" میتافیزیکای به مانا "ئه رستق تالیسی و دیکارتیه که ی" رهت کرده وه و فهلسهفه ی له سه ره رتسای زانستی فیزیایی و که ردوونی نوێ داپشت که "نیوتن" که شفی کردبوو. لیره دا هه ول ده دهین که م تاکور تیک باس له م مه سه له یه بکه ین. "کانت" پی و ابو مه عریفه ی زانستی به ره مه ی نیوان ههسته کان و چه مکه کانه. ههسته کان یاخۆ ئه زموونه واقعییه ههسته پیکرا وه کان، دهوانن به مانگه یه ننه ئه و یاسا زانستیانه ی ئاراسته ی سروشت و که ردوون دهکهن. هه رچی چه مکه و زا را وهکانیشه، ئه و به شتیه یه کی لۆجیکی فۆرمله ی ئه و یاسایانه دهکهن. که واته فهلسهفه به بی زانستی ئه زموونگه ی وهک شتیکی ئه بستراکت و به تال ده مینتته وه و بایه خیکی ئه وتۆی نییه. هاوکات زانستی ئه زموونگه ی به بی دنیا ببنیه کی فهلسهفی، کوپر و نابینا ده بیت. له به ره ئه وه و تمان مه عریفه ی زانستی به ره مه ی هاریکاری نیوان زانستی ئه زموونگه ی و تیۆریزه ی فهلسه فییه.

به لام میتافیزیک به ره مه ی ئه زموونی ههسته کی و چه مکه ئه قلانییه کان

نييە، بەرەنجامى ھاۋكارىي نىۋانىشىيان نىيە، بەلكو ئاكامى ئەقلى پەتتەيە واتە ئەقلى مېتافىزىكىيە. ئەمەش ئەقلىكە خۇي بەمشتومرپە سوفىستائىيەكانەۋە خەرىك دەككات كە كۆتايى بۇ نىيە. ھەندىكە لە مېتافىزىكاىيەكان باس لە نەمرىي رۇح دەكەن "بۇ نمونە دواى مردن" و ھەندىكى كەش پېچەۋانەى ئەۋە دەلتىن. ھەندىكى كەيان دەلتىن جىهان كۆن و سەرمەدىيە، ھەندىكى تر دەلتىن نوپيە و دروست كراۋە. ئەم مەسەلانەش ۋەكى "كانت" دەلتىت: «يەكلايى ناكرىتەۋەۋە ھەر بۆچۈنەش پاساۋى خۇي ھەيە». لەبەر ئەۋە شۆپشى كانتىزىم ھات بۇئەۋەى ئاستىك بۇ ئەم پرسىيارە مېتافىزىكىيە نەزۇكانە دابنېتت. "كانت" پېمان دەلتىت: «پتويستە گرېنگى بەۋە بدەين كە بەسوۋدە و بەردەستە و لەم سەروپەندەشدا دوو پرسىيارى سەرەكى وروژاند: دەشېت چى بزەنېن؟ دەبېت چى بكەين بۇ ئەۋەى ھالى مرقۇفى پى چاك بكەين ياخۇ كىشەكانى پى چارەسەر بكەين؟».

"كانت" دواى ئەۋەى لە رېئى كىتتې بەناۋبانگەكەيەۋە "رەخنەى ئەقلى پەتى" كۆتايى بە مېتافىزىك ھېنا، فەلسەفە بوۋە بەتئۆزىيەى مەعريفە و تئۆزىيەك لەبارەى ئاكار. لە كىتتې "رەخنەى ئەقلى تئۆزى" دا "كانت" باس لەۋە دەككات كە دەبېت چۆن لە ژياندا ھەلسوكەۋت بكەين و بە چ مۇزائىكىشەۋە پابەند بېن. "پېير فۇجىرۇ لاس" پىيە وايە شۆپشى فەلسەفەى "كانت"، ھىچى لە شۆپشى سىياسىي فرەنساىي كەمتر نىيە كە ھاۋزەمانى يەكترى بوون. ۋەك چۆن يەكەمىان فىكىرى رېژىمى كۆنى رامالى، ئەۋا دوۋەمىان سىياسەتى سەردەمى كۆنى لە كار خىست و لە روۋى عەمەلى و لەسەر ئاستى داۋودەزگايى لەناۋى برد، بەم جۆرەش مۇدېرنەى ئەۋروپايى لەسەر ئاستى تئۆزى و عەمەلى دروست بو.

لېرە بەدۋاۋە دېئىنە سەر "نېچە"، ئەم پياۋە چى كرد بۇ ئەۋەى بېتتە ساتەۋەختى چۈارەم و سەرەكى لە مېژۋوى فەلسەفەدا؟ پروفېسسۇر "پېير فۇجىرۇ لاس" پىيە وايە "نېچە" يەكەمىن كەس بوو كە بە بلىمەتى خۇي،

حالی بوو لهووی ئه سهرکیشییه فهلسهفیه مهزنهی "ئهفلاتون" سهرمتاکانی داپشت و "دیکارت" چاکسازی تیدا کرد و "کانت" شوړشی تیدا بهرپا کرد، گه‌یشتووته کوژتایی خوژی و به‌بنه‌ست گه‌یشتووه. بویه پیوسته فهلسهفه به‌مانا کلاسیکیه‌که‌ی دابخه‌ین، بۆ‌ئوه‌ی لاپه‌رمیه‌کی نوژی له میژووی فیکری مرؤفایه‌تیدا بکه‌ینه‌وه.

ئهم نازایه‌تییه که‌م وینه‌یه جگه له "نیچه" که‌سی تر نه‌یبوو. له کتیبی "گورانی تراجیدیا" دا "نیچه" گه‌رایه‌وه بۆ قوژناغی پتیش "سوکرات و ئهفلاتون و ئهرستو"، قوژناغیک که شیعر و فیکر لیکتر جیا نه‌بوو بوونه‌وه و ئه‌فسانه‌ش ناوژزانی مه‌ریفه‌ بوو. لیره‌وه به‌بروای ئه‌وکاتیک "ئهفلاتون" شاعیرانی له کوژماره‌که‌ی کرده‌ دهری و فهلسه‌فه‌ی له‌سهر بنه‌مایه‌کی ئه‌قلانی لوجیکی دامه‌زrand، فهلسه‌فه‌ی هه‌ژار و به‌تال کرد و سه‌رچاوه‌یه‌کی گرینگی لی‌بری. ئیستا و پاش ئه‌وه‌ی ئه‌قلانییه‌تی فهلسه‌فی بوو به‌به‌سته‌له‌ک و له‌سهر ده‌ستی "هیگل" گه‌یشته‌ لووتکه، پیوسته دوو هه‌زار و پینجسه‌ده سال له میژووی فهلسه‌فه به‌جی بیلین. کاتی ئه‌وه هاتووه فیکریکی نوژی بیته‌ ئارا که توانای ناشتکردنه‌وه‌ی فیکر و شیعر، فهلسه‌فه و ئاین، ئه‌قل و دهرونی هه‌بیت... چونکه مرؤف وه‌کی فهلسه‌فه‌ی ئهرستووتالیسی یان دیکارتی یان کانتی پتیا‌ن ده‌وتین، هه‌ر ته‌نیا ئه‌قل نییه یان وه‌کی رۆمانسی و عاریفه‌کان باسیان ده‌کرد ته‌نیا دل و دهرون نییه، بگره‌ تیکه‌لییه‌که له هه‌ردووکیان، پیوسته هیچ یه‌ک‌کیان له‌پتیاو ئه‌وی تریاندا فه‌رامۆش نه‌که‌ین.

بیگومان بۆ خوژنه‌ری ئیمه‌ تیگه‌یشتن له په‌رچه‌کرداری "نیچه" له به‌رامبه‌ر ئه‌قلانییه‌تی خوژناوادا ئاسان نییه، له‌به‌رئه‌وه‌ی ئه‌و ئایستا له ئه‌قلانییه‌ت تیر نه‌بووه و به‌هه‌قیقیش ئه‌زموونی نه‌کردووه. ئه‌مه‌ش به‌پنجه‌وانه‌ی خوژنه‌ری ئه‌وروپاییه‌وه که چه‌ندین سه‌ده‌یه له سایه‌یدا ده‌ژی و لپی تیر بووه. له‌به‌ر ئه‌وه پیوسته مه‌سه‌له‌کان له سیاقی میژووی خوژاندا سه‌یر بکه‌ین، تا به‌دحالیه‌بوونیکی وا روونه‌دات که زیان له به‌رزه‌وه‌ندی

رؤشنبیریمان و داهاتوومان بدات. کولتووری ئیمه که له ساتهوهختی شکستهینانی "ئین روشد" بهرامبهر "غزالی" و فهقیه و عارف و دهرویتشهکاندا له فیکری فهلسهفی دابراوه، ئهویهپری پئویستی به ئهقلانییهتی فهلسهفی و زانستی هیه. ههر بۆیه من دوودلم له وهرگیپرانی فیکری "نیچه" بۆ سهه زمانی عهرهبی، بهر له وهرگیپرانی کۆی میژووی ئهقلانییهتی فهلسهفی، ههر له "دیکارت" هوه تا "کانت و هیگل".

له راستیدا ناتوانین له "نیچه" تۆ بگهین، گهر له "دیکارت و کانت و هیگل" نهگهیشتبین، له بهرئهوهی "نیچه" وهکی پهچهکرداریک له دژی ئهوان هاته ئارا. له بهر ههمان هۆ مهترسی له وهرگیپرانی قوتابییه هاوچهرخهکانیدا هیه، وهکی: "دیریدا و دۆلۆز و فۆکۆ و.. هتد". ههموو شتیک دهبیت بخریته سیاقی خۆیهوه، تا بهراستی لپی تۆ بگهین. رهنگه هۆکاری ئهوهی زیاد له سهدهیهکه شکستمان له تیگهیشتی فهلسهفهی خۆرئاوا دا هیناوه، بگهڕیتهوه بۆ ئهوهی ئیمه له کاتی وهرگیپرانیاندا له سیاقی میژووی خۆیان دهریان دههینین و لهو سههزمینهیان دهقرتینین که بهرهمی هیناون.

لیکشینتالکردنی ئهقلانییهتی فهلسهفی هیچ مهترسییهکی بۆ سهه کولتووری ئهروپایی نییه، چونکه ئهقلانییهت لهو کولتوور و کۆمهلهگهیانه دا بۆ چهند سهدهیهک دهبیت رهگی داکوئیوه و شوین پی خۆی قایم کردوه، بهلام بۆ رؤشنبیری ئیمه نهک ههر مهترسیداره، بگره تاوانیکه دهرهق به کولتووری ئیسلامی، ئهو کولتوورهی پئویستییهکی زۆری بهوه هیه، ئهقلانییهتی فهلسهفی و زانستی تیدا بجینریت.

بینیامین باربیر

جیهاد له بهرامبهر مه کجیهندا

له ئیستادا "بینیامین باربیر" به یه کتیک له پوښنبیره دیارمکانی ولاته یه ککرتووه کانی ئەمەریکا دەزمیتردریت. له پرووی گرینگی و نیویانگیشه وه هیچی له "فرانسیس فووکۆیاما و ساموئیل هنتنگتۆن و نهوام چۆمسی" که متر نییه.. پهنه وه کو ئەوان نیو و نیویانگی له ناو ئیمه دا ئەبیستراییت، به لām ئەمه ئەوه ناگه یه نیت که له پرووی گرینگیه وه له وان که متره. "باربیر" له بهرە ی دژ به "هنتنگتۆن" دایه. له کاتیکدا "هنتنگتۆن" ته نیا پمخنه له فیندمینتالیزمی ئیسلامی ده گریت، ئەو دیت و له گەل پمخنه کردنی فیندمینتالیزمی ئیسلامیدا پمخنه ش ئاراسته ی ئیمپریالیزمی بازرگانی پاوانخوازی ئەمەریکا ده کات.

"باربیر" پتی وایه ته نیا یه کتیک له و دوولایه نه گونا هبار نییه، بگره ههردوولایان گونا هبارن و هه ریه که یان هه له ی خۆی هه یه.. شارستانییه تی خۆرناوا وه کو "فووکۆیاما و هنتنگتۆن" باسی لئ ده کهن، بی که موکوپی نییه و ئەو هه راو پشتیویه زۆره شی جیهانی ته نیوه، به ته نیا به ره می ته قینه وه ی ده مارگیری ئاینی و مه زه بی و ئەتنیه کان نییه، بگره له هه مان کاتدا به ره می په له او یشتن و پاوانخوازی به جیهانی بوونی سه رمایه داری چاوچنۆکه که جگه له قازانج و بهر خۆری مادی و بوژاندنه وه ی بازاری بازرگانی، هیچی تر نازانیت و ده رباسی هه یج نییه.

"بینیامین باربیر" پروفیسۆری زانستی سیاسییه له زانکۆی نیویۆرک و یه کتیکه له و پوښنبیرانه ی نزیکه له "بیل کلینتۆن" ی سه روکی پیتشووی

ئەمەرىكا. ھەروەھا سەر بە بالە پۆشنگەرەكەى پۆشنبیرانى ئەمەرىكایە، نەك سەر بە بالی راستپەروی موحافیزكار بیت كە "ھنتنگتۆن" یەككە لەوان، یاخۆ لە ریزی لیبرالییە راستپەوهكاندا بیت وەكو "فرانسس فۆكۆ یاما". شایەنى باسە ئەو ومختەى دوو فرۆكەكە خۆیان كیشا بە سەنتەرى بازركانى جیھاندا، "باربیر" وانەى بە خۆپنكارەكانى دەوتەو لە زانكۆى نیویۆرك و لەودیو پەنجەرەى ھۆلەكەو بە زیندووئەتى دیمەنى رووداوەكەى بە چاری خۆى بینى.

ئەم رووداوە لێكدانەو و بۆچوونەكانى ئەویان سەلماند، سەبارەت بەوئە كیشە و مەملانئییەكى یۆنیفیرسالى ھەبە لە نێوان ھیزی جیھاد و كۆلتورى خۆرئاواییدا. مەبەستى "باربیر" لە جیھاد كۆى ئەو گرووپ و پێكخاوانەبە كە دزایەتى مۆدیرنە دەكەن، ئەلبەتە فێندەمێنتالیزمى ئیسلامیش لە ریزی پێشەوئەى ئەوانەدایە كە بەم كارە ھەلدەستن. بەلام نەك تەنیا ئەوان، بەلكو بە بروای ئەو فێندەمێنتالیزمى جوولەكە و مەسیحى و ھندۆسى و.. ھتد، دزایەتى مۆدیرنە و فەلسەفەى پۆشنگەرى دەكەن.

ئەگەر كیشە و مەملانئییەك لە نێوان فێندەمێنتالیزمى جیھادى و بەجیھانئیبوونى سەرمايەداریدا "بەشپوئە ئەمەرىكاییەكەى" ھەبێت، ئەوا دەمكرتت بڵێن لە نێوان ھەردوولایاندا تیکەلآوبوون و پێكداجوونیش ھەبە. ئەمەش بۆ خۆى مایەى سەرسرمانە.. ئێمە وامان دەزانى فێندەمێنتالیزمى ئەرسۆدەكسى لە بەرمیەكە و بەجیھانئیبوونى سەرمايەداریش لە بەرمیەكى ترە، بەلام واقیع وا نالیت. بۆ نموونە ئەوانەى پەلامارى نیویۆرك و واشنتۆنیان دا، سەلماندیان لە تەحەكۆمكرن بە ئامرازەكانى تەكنۆلۆجیا چەند لێھاتوو و شارەزان. ئەوانە دەتوانن ئەنتەرنێت و ئامرازەكانى زانیارى تازە و فرۆكە تیزپەوھەكان و مۆبایل و.. ھتد، بە باشترین شپۆە بەكاربەپن. دەرکەوت ئەوانە مندالێكى گەمژە و ھیچ نەزان نین، بەلكو خەلكانئێكن لێھاتووئیبیەكى زۆر و زیرەكییەكى لە رادە بەدەریان ھەبە. ھەر بۆئە دەزانن

چۆنچۆنى ئامىر و ئامرازەكانى سىستىمى سەرمايەدارى خۆرئاوا بەكاربەيتن، لە پىناو تىكۆپىكدان و ويرانکردنى ئەو سىستىمەدا .

لىرەوه "باربىر" دەگاتە ئەوهى بلىت: «فیندەمىنتالىستەكان بە ئەقل سەر بە جیهانى مۆدىرن، بەلام بە پۆخ لە سەدەكانى ناوهراستدا دەژین». ئەم دووفاقتىيەش مایهى سەرسىرمانە، بەلام دەتوانىن ئەم حالە وەها لىك بەدەينهوه که فیندەمىنتالىستەكان تەکنۆلۆجىيائى خۆرئاوايان پى قبوولە، بەلام بىز لەو فەلسەفە زانستى و پۆشنگەرىيە دەکەنەوه که بووه مایهى خولقاندنى ئەو تەکنۆلۆجىيائە. واتە ئەوان بەکارهينانى تەکنۆلۆجىيائە تەنيا بۆ يەک مەبەست بە حەلال دەزانن، ئەویش بۆلۆکردنەوهى ئايدىقۆجىيائە تىلۆجى و تارىکخوازىيەکەى خۆيانە. بۆ ئەم کارەشيان هەموو شتىک بە حەلال دەزانن و هەموو پىگەيەک دەگرنەبەر، تا بىر و بۆچوونى خۆيان بگەينهنه تەواوى دنيا .

فیندەمىنتالىستەكان بۆيە دژايەتى مۆدىرنە دەکەن و پەتى دەکەنەوه، لەبەرئەوهى بە قەناعەتى ئەوان بەرەهەمى کوفر و دەستى کافرانە. بەلام ئەوهى ئەوان پەسندى دەکەن، ئامرازەكانى تەکنۆلۆجىيائە و ئەوهشى تەرىزى لى دەکەن پۆخى تەکنۆلۆجىيائە "واتە فیکرى فەلسەفى و زانستىيە" که بە مەترسىيەکى گەورەى دەزانن بۆ سەر عەقىدە و بىروباوەرى خۆيان .. لەبەرئەوهى ئەمادەن تەواوى ئامىر و ئامرازەكانى تەکنۆلۆجىيائى مۆدىرن، بۆ مەبەستى ويرانکردنى کولتورى خۆرئاوايى بەکاربەيتن. بەلام لىرەشدا جىي خۆيەتى باس لەوه بگەين که بەجیهانىبوونى سەرمايەدارى، خالىيە لە هەر پەهەندىکى ئىنسانى و ئەخلاقى و بەشتىک لە ناھەموارىيە هەلومەرجى دنياى ئەمپۆش لە ئەستۆي ئەودايە. هەر لەبەر ئەمەشە "باربىر" لە ناوئىشانى کتیبەکەيەوه، هيرش دەکاتە سەر هەردوولايان و پەخنە لە هەردووکيان دەگرىت .

ئەو ھەتا بە ئەمەریکاییکردنی جیھان شان بە شانی ھەزاری و بیکاری و ناعەدالەتی و نەبوونی یەکسانی پێ دەکات و ھەستی ئەوەت تێدا دروست دەکات کە تۆ قوربانی دەستی بازاری نیو دەوڵەتیت، پاشان ھەست دەکەیت پێشوەخت چارەنووست لەلایەن ئەو ھێزە نادیارانەو دیاری دەکریت کە لە پستی پەردەوێن، یاخۆ لە ڕێگەی پەنجەنان بە دوگمە یەکدا ئەو کارە دەکەن. بۆیە گەر ئاراستەیی بەجیھانیبوون پێک نەکەینەو، ئەوا شەپ لە دژی بزاونتە ئسولییە توندڕۆکان سەرکەوتو ناییت. فێندەمێنتالیستی جیھادی ڕقی لە ئەوی دییە، لەبەرئەوێ خاوەن بیروپا و ئاین و ئاینزایەکی ترە.

لێرەو سەپنەو و تەنانت کوشتنیشی بە کاریکی شەری و ڕەوا دەزانن ، تەنیا لەبەرئەوێ سەر بەو ھەقیقەتە موقەدەسە نییە کە ئەو ڕوای پێیەتی. بە ڕوای فێندەمێنتالیزم کەسیکی وا ھەر بوونی نییە، چونکە وەکو خەلکی دەئیت: «ئیمانی لە دڵدا نییە». بۆیە کەسیکی وا بە نەفرەت دەکریت و وەکو دەعبا یان وەکو نەبوو لێی دەروانزیت. لێرەو کوشتن و تیرۆکردنی ئەوانە "بە تاک یان بە دەستەجەمعی" مەسەلەیک نییە، بگرە ئەنجامدەرانێ پێیان وایە کاریکی ھەلەلە و خوا پێی خۆشە.

بێگومان ھەموو فێندەمێنتالیستیکی پێی وایە تەنیا ئاین و بیروباوەری خۆی راستە و ئاینەکانی تر گومران، بەلام بۆ تەنیا ساتیک چییە بیر لەو ناکاتو کە فێندەمێنتالیستیکانی تریش کتومت وەکو ئەو بیر دەکەنەو. بۆ نمونە فێندەمێنتالیستیکی کاتۆلیکی پێی وایە، تەنیا بیروباوەری خۆی راستە و خواش تەنیا ئەوێ بەلاو پەسەندە. ئەم ھالەتەش لای فێندەمێنتالیستیکی یەھودی یان ھندۆسی یاخۆ بوودایی و کۆنفۆشیۆسی و... ھتد، ھەبە. ھەرچی سیستمی سەرمایەداری جیھانیشە، تەنیا وەکو ئامیتریکی بەرخۆری و ژمارەیک لە مرقۆف دەروانیت و تەنیا خەم و خولایشی فراوانکردنی بواری بازرگانی و قەبەکردنی کۆمپانیاکانییەتی لە سەرتاسەری جیھاندا. بەرەنجامی ئەم پڕۆسە یەش چ مالتۆزانی و نەھامەتی

و برسېه تېبېه کی لږ دهکه ویتنه وه، بڼه و گرینگ نیبه و گوږی ناداتی .

نوهی له هر دوو حاله ته که شدا نافرورز ده کړی و هیچ حسابی کی بڼه ناکریت مرؤفه . نه گهرچی سرینه وهی مرؤف له نیوان نه و دوولایه نه دا جیاوازه، چونکه سیستمی سهرمایه داری "لانی کهم له رووی تیوریه وه" کوشتنی مرؤف حال لال ناکات، له بهر نه وهی سهرمایه داری نایدیؤلؤجیا په کی تیؤلؤجی نیبه، بگره نایدیؤلؤجیا په کی مادیی پروته . بېگومان نه و فیهله سووفانهی بهم دواپیانه دهستیان دایه رهخنه گرتن له مؤدیترنهی خورنواوی نه و مهسه لانه یان به روونی ده بینی، نه وه تا ده لټن: «ناشکرایه نه قمل و زانست و ته کنؤلؤجیا شتگه لیکن که به راستی له خرمه تی پتسکه و تندان، به لام رهنگه خرمه ت به چه وساندنه وه و نیمپریالیزمیش بکن».

نه مهش مانای وایه مؤدیترنه بریتیبه له دیاردهیه کی دیاله کتیکي و له گورانبوونی به رده و امادیه، به لام له بهرام به ردا خهسله تی سه ره کی فینده میتنالیستی ناینی دؤگما نه وهیه دیاله کتیکي نیبه و ته و اوی شته کان له روانگهی دووانه ی رهش و سپییه وه ده بی نیت . بڼه نمونه نه و وه کو فیهله سه فیه کی عه لمانی کافر سهیری رۆشن گهری دهکات . لیره وهیه که کوی شارستانییه تی خورنواو له دیدی نه و اندا شارستانییه تیکی بهد و پر خراپه کاریبه، جگه له بهر ه مه ته کنؤلؤجیبه کانی نه بیت.

هر له دوتوی نه م کتیبه یدا "باریتر" نمونه گه لیکي ترمان له باره ی تیکه لېوونی نه قلییه تی فینده میتنالیستی و به جیهانی بوونی نه مه ریکی نیشان ده دات، نه و به جیهانی بوونه نه مه ریکی بهی چند سالیکه به نامیر و نامراز مکانی زانیاری و وینه و چیتخانه و زنجیره ته له فزیونی و موسیقا میللیه کانی وه، هه موو جیهانی پر کردوه . هر بڼه نمونه مه لاکانی ئیران که خه لکی هان دده من بڼه جیهاد، خویان له ماله وه و له پتی

تەلەفزیۆنەکانیانەو سەیری زنجیرە تەلەفزیۆنی "دیناستی" ئەمەریکایی دەکەن. یان کلتیسی ئەرستۆدەکسی رووسی کە لە دواى ھەرەسى کۆمۆنیزمەو دەیهویت سەرلەنوێ رەواج بۆ ئایینی کۆن و ئسوولی پەیدا بکات، ھەر خۆی ھاوکاری سەرمايەدارەکانی ئەمەریکا دەکات، بۆ ئەوێ بازارى زیاتر بۆ ئاوى كانزایی پەیدا بکات و لەو شووشە پیرۆزانەى بنیت کە لەسەریان نووسراو: "ئاوى كانیاو پیرۆزەکان!". ھەموو ئەمانەش بۆ ئەوێ، ئەو خەلکە سادە و ئیماندارە سەرى تى بکەن و جگە لەو شتیکى تر نەکەن. بەمجۆرە "سەرمايەدارى و فیندەمیتتالیزم، مۆدیرنە و کۆنەپەرستى، ماتریالیزم و رۆحانییەت" تیکەل بە یەکتى دەبن.

لەلایەكى ترەو نەتەو پەرستەکانى سەربستان، کراسى "ئەدیداس" یان لەبەر دەکرد و گوێبىستى گۆرانىیەکانى "مادۆنا" دەبوون و پاشان دەکەوتنە بۆمبارانکردنى خەلکى سفیلی بۆسنیا لە سەرايیفۆ. ھەرچى جوولەکە توندپۆ و نازیزستە نوێیەکانیشە، خالى ھاوبەشى نىوانیان ئەوێ ھەردوولایان میوزیکى "رۆک"ى ئەمەریکایی بەکار دین، بۆ ئەوێ پەيامە "پیرۆزەکانى" خۆیانى پى بگەیننە ئەوەکانى دواى خۆیان!

فیندەمیتتالیستە ئیسلامیەکانیش، لێزانانە کەوتنە بەکارھێنانى بڵندگۆ و کاسیتى تەسجیل و تەنانەت ئەنتەرنێت و نوێترین ئامێرى زانیارى. ھەموو ئەمانەش لە پینا و گەیاندى بىر و بۆچوونە مەزن و وتارە ئاگرینیەکان بوو، بە خەلک و بە جەماوەر. ئەم تیکەلێیە سەیر و سەمەرەیی نىوان نوێترین ئامرازى تەکنۆلۆجى و کۆنترى و دواکەوتووترى جۆرەکانى بىرکردنەوھش، بىگومان یەکیگە لە ھەرە خەسەلەتە دیار و ئاشکراکانى رۆژگارى ئەمرۆمان.

پیدەچیت گەشتبىن بە سەردەمى عاجبايەتى و پى سەیر و سەمەرەترى قۆناغ. جارێكى تر بە بىرى دینمەو کە چەمكى "جیھاد" وەکو لە ناوئیشانى

کتیبه که دا هاتوو، مەبەست لێی بە تەنیا جیهادی ئیسلامی نییە، بگرە تەواوی ئەو فێندەمیتنتالیستە ئاینییانە یە کە مۆدیرنەیان قبوڵ نییە.. تەنانەت نووسەر باس لە "جیهادی ئەمەریکی" دەکات و بەراوردی دەکات بە جیهادی ئیسلامی. چونکە گەورەترین کاری تیرۆرستی لە میژووی ئەمەریکا دا "جگە لە یازدەمی سێپتەمبەر"، ئەوە بوو کە راسترەوێکی توندپۆی ئەمەریکی لە "تۆکلاھۆما سیتی" ئەنجامی دا و سەدان قوربانی لێ کەوتەو.

ئەوانە هەمان ئەو دروشمانەیان هەلگرتبوو کە توندپۆیە ئیسلامییەکان بەرزیان کردوووتەو، بەلام بۆچی میدیاکانی خۆرئاوا تەنیا باس لە تیرۆرزمی ئیسلامی و توندپۆی ئیسلامی دەکەن؟ یان بۆچی کەمینه یەکی توندپۆی تیکەل بە زۆرینە یەکی میانرەوی موسلمانان دەکەن؟ ئەم کارە کێ دەیکات و بۆ بەرژووەندی کێیە؟ لە بەشیکی تری ئەو کتیبەدا "باریتر" دەنووسیت و دەلێت: «دەورووبەری سالی ۱۹۲۸ شیخ حەسەن بەننا ی دامەزرێنەری کۆمەڵەی ئیخوان موسلمین، کەوتە ئیدانەکردنی ئەو تەوژمی ئیلحاد و بێ باوەرییە ی رووی لە ولاتی میسر کرد و پێی وابوو ئەو تەوژمە سەرەتایە کە بۆ لاوازکردنی پایهکانی ئەخلاق و ئاین، بەبیانویی نازادی فیکری و فەردانییە تەو. لۆمە ی خۆرئاوایییەکانی دەکرد کە چۆن ئافەرەتەکانیان بە رووتوقووتی رەوانە ی میسر دەکەن، یان بۆچی مە ی و فیلمی سینەمایی و سەما و رۆژنامە و گەمە بیتام و شتە ناشیرینەکانی خۆیانمان بۆ دەنێرن».

بەمجۆرە شیخ "حەسەن بەننا" پێش سەر دەمی بە جیهانیبوونی ئەمەریکای کەوت و بەر لەوێ روو بدات و سەر تاپای جیهان بگرێتەو، بەچاوی خۆی بینی. ئەو پێی وابوو شالۆی کولتووری ئەوروپایی بۆ سەر میسر و تەواوی ولاتانی جیهانی ئیسلامی، زۆر لە شالۆی سەربازی و کۆلۆنیالیستی مەترسیدارترە.. ئەو درکی بەوە کردبوو کە ئەوێ کۆلۆنیالیستی راستەوخۆ نەیتوانی بە ئەنجامی بگە یەنێت، شالۆی

کولتوری جیبه‌جی ده‌کات. پهنگه بتوانریت له‌شکره سه‌ربازییه‌کان له‌سه‌ر سنوور پابگیرین و نه‌هیلریت ئاودیو بین، به‌لام بیرو بۆ‌چوون سنوور به‌زیتنه و ریتی پتی ناگیریت. ئەم قسانە‌ی "حەسەن بە‌ننا" هیچی له‌ قسە‌ی پیاوانی ئاینی مەسیحی له‌ئەوروپا و ئەمەریکا جیاوازتر نییه و له‌ قسە‌ی پاپاکانی فاتیکان دەچیت.

له‌م باره‌یه‌وه و بۆ سه‌لماندنی راستیی قسه‌کانمان، نموونه به‌یه‌کێک له‌ سه‌رکرده‌ی بزاونته‌ پرۆتستانتییه‌ توندڕۆیه‌کانی ولاتی ئنگلستان دینینه‌وه که‌ ناوی "براین"ه. ئەم پیاوه‌ زۆر به‌ توندی که‌وته ئیدانه‌کردنی شانۆ، چونکه‌ به‌ برۆای ئەو شوێنیکێ وای به‌وه به‌ خراپه‌کاری و به‌درپه‌وشتی ده‌دات. ده‌یوت شانۆگه‌رییه‌کان پهن له‌ دیمه‌نی بێ برۆایی و ئەو سۆز و ئاره‌زووانه‌ی، ئەخلاقێ خه‌لکی خراب ده‌کەن. هه‌روه‌ها پیتی وابوو ژبانی مۆدێرن پریه‌تی له‌و دیاردانه‌ی پێچه‌وانه‌ی ژبانی پرفه‌زیله‌تی مەسیحییه، وه‌کو: «سه‌ماکردن و قومار و میوزیکی پۆپ و دیاریی کریسمس و زۆر پێکه‌نین و. هتد»، ته‌واوی ئەم شتانه‌ش له‌ زیکری خوا غافلمان ده‌کەن.

ئەم قسانە‌ی "براین" زۆر جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆی نییه له‌گه‌ڵ قسە‌ی سه‌رکرده‌ فینده‌مینتالیسته‌کانی ئەمەریکای وه‌ک: "بات رۆبیرتسون و بات بۆکانان" که‌ داوای گه‌رانه‌وه‌ ده‌کەن بۆ ئەو به‌ها خیزانیانه‌ی له‌ ئەمەریکای سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا بالاده‌ست بوو. هه‌روه‌ها داوا له‌ خه‌لکی ده‌کەن سه‌ردانی کلێسا بکەن و سه‌رووته ئاینیه‌کانیان جیبه‌جی بکەن، هاوکات سه‌ره‌له‌نوێ نوێژکردن بگه‌رێنرێته‌وه‌ ناو خوێندنگه‌کانی ئەمەریکا، پاش ئەوه‌ی سیستمی عه‌لمانی به‌ بریارێک ئەو کاره‌ی له‌ خوێندنگه‌کاندا قه‌ده‌غه‌ کرد. به‌ کورتیه‌که‌ی ئەوانه‌ ده‌یان‌ه‌وێت بگه‌رێنه‌وه‌ بۆ رۆژگاری زێڕینی "مەسیحی - پرۆتستانی" ئەمەریکا.

"باربیر" دواچار به‌وه‌ کوته‌ایی به‌ قسه‌کانی دینیت که‌ بلایت: «به‌له‌ی

مؤدیرنه تهنانت له ناوجهرگه‌ی ئەمەریکاشدا که دلی زیندوی سەرمایەداری و بەجیهانیبوون و مؤدیرنەیه، دوژمنی سەرسەختی هەیه! ئەوانە رقیان لەو کۆلتووڕه دنیاوییە که بآلی بەسەر کۆمەڵگە‌ی ئەمەریکیدا کێشاو و ئەوانیش پێیان خۆش بێت یان نا لەناویدا ژیان دەگوزەریێن». بەلام چارەسەر چیه بۆ ئەوێ له هەرشه و مەترسیی هەریەک له فێندەمێنتالیزی ئاینی و بەجیهانیبوونی سەرمایەداری چاوچنۆک قوتارمان بێت؟ بێگومان چارەسەر ئەو نییه له بەجیهانیبوون بکشینەوه و خۆمان دوورەپەڕێز بگرین، بگره له‌وه‌دایه بەجیهانیبوون وا لێ بکهین زیاتر و زۆرتر دیموکراسیتر و دادپەروەرانه‌تر و مرفهانه‌تر بێت.

چونکه سەرمایەداری هەر هەمووی خراب و بێکەڵک نییه، بگره گەلیک ئیجابییاتی تێدایه که چاوپۆشی لێ ناکرێت. گەر وا نه‌بوايه چۆن ده‌یتوانی به‌سەر سیستم و ئایدیۆلۆجیاکانی تردا سەربکەوت. تەنیا کاریگەر پتویست بێت بیکهین، راستکردنەوه‌یه‌تی و بەرگرتنه له لادان و سەرەپۆییەکانی. هەرچی پتوهندی به ئاینیشه‌وه هیه، ئەوا دەبێت جیاوازی بکهین له نێوان ئەو جەوهەرە پۆحانی و ئەخلاقییه‌یدا که له‌سەر‌وه هەموو شتیکیه‌ویه، له‌گەڵ ئەو ئایدیۆلۆجیا توندپۆحانە‌ی خۆیان دەبەنەوه سەر ئاین و هەک زمانحالی ئاین قسه ده‌که‌ن، بەلام له راستیدا کاری ئەوان خیانەتکردنه دەر‌ه‌ق به ناوهرۆکی په‌یامی ئاینی و شتواندنی مانا روو‌حیه جوا‌نه‌کانی ئاین.

جيهانگيرى

له شهسته كانى سه دهى بيسته مدا سۆسيۆلۆجىستى كه نه دى "هتيربه رت مارشال ماكلۆ هان"، پيشبىنىي ئه وهى كرد به هۆى نامرازه كانى راگه ياندنه وه، جيهان بگۆرپت و ببیت به گوندىكى گهردوونى.. له رابردوودا ئه وهى له چين رووى دهدا به لای ئه وروپاييه كانه وه گرینگ نه بوو، گرینگيش بوایه دواى چهندين مانگ و سال پتيان دهگه يشت. به لام هه نووکه بچووكترين رووداو له کاتى خویدا و له پتی كه ناله ئاسمانيه كانه وه دهبينين. يه كيك له پسپۆره كان بهم دواييه هه ولى دا جيهانگيريمان بۆ روون بکاته وه، له م بارميه وه ده لیت: (له سه رده مى ئيمپراتۆريه تى رۆمانيدا هه واليک له شارى ئه سکه ندرميه وه بۆ ئه وهى بگه شتايه ته رۆما، به تیکرایی پيوستى به سه عاتیک بۆ هه ر كيلۆمه تريک هه بوو. با وای دابندين ماوهى نيوان ئه و دوو شاره هه زار كيلۆمه تره، كه واته گه يشتنى هه واليک هه زار سه عاتى پتده چوو، واته زياتر له چل رۆژى ده ويست. رهنگه هه واليکى وا فه رمانيک بيت، ئيمپراتۆرى رۆمانى ده رى کردبیت بۆ ئه وهى ده سه لاتى هه رتمايه تى له شارى ئه سکه ندرميه جي به جيتى بکات. به لام له سه دهى هه ژده دا ره وشه که با شتر بوو، بۆ نمونه هه واليک له له نده نه وه بۆ ئه و شارانهى سي سه د كيلۆمه تر لتيه وه دوور بوون، له ماوهى چوار رۆژدا دهگه يشت.. له سالى ۱۸۵۶ نامه يه ک له له نده نه وه بۆ شارى بۆمباى، له ماوهى بيست و چوار کاتر مي ردا دهگه يشت. به لام هه نووکه له پتی ئيمه يل و ئه نته رنيت و مۆبايل و كه ناله ئاسمانيه كانه وه، له ماوهى چرکه يه کدا هه والى ئه م په رى دنيا به وه پرى دنيا دهگات.. سه ره تاييترين پتياسه ي

جيهانگيري برتتييه لهوهي كه به هوي تهكنولوجيائي زانباري و نامرازهكاني پيوهندي، كات و ماوهكان كورت دهكاتوه. ئهنتهريت و ئيمهيل و موباييل، ههمويان شتگهليكن له ماوهي چوار پينج سالي رابردودا دوزراونهتهوه و له بارباندايه له ماوهي چند چركهيهكدا، بهشه جياجياكاني جيهان بهيهك بگهينن. ئهمرچكه تهواوي دانيشتواني جيهان له يهك كاتدا ياربيهكاني جامي جيهاني دهبينن و وهكو يهك ههلهمچن. به جورچيكيش له دهوري تهلهفزيونهكان خري دهبنهوه، وهكو ئهوهي ههمويان دانيشتووي يهك گوند بن و وهكو يهكيش دلخوش دهبن و ئاههنگ دهگيرن.. بهلام له رابردودا له يهكدي دابراو بوون و وايان دهزاني ههريهكهيان له ئهستيرهيهكي جياوازا دهزي، تهناهت ههنديكيان به هيچ شتويهيك ئاگاداري بووني ئهواني ديكه نهبوون.. لهم سهرويهندهدا كهناله ئاسمانييهكان رولچيكي گهورهيان له نزيكردنهوهي ميللهتاني دنياا بينيوه). لهبارهي جيهانگيري پيناسهي تر ههيه، له دهروهوي نامرازهكاني زانباري كه كاريگهرييهكي ئهفسووناويان ههيه و دهتوانن له ماوهي چركهيهكدا، ئهوه سهرى دنيا بهم سهرى دنياوه بيهستنهوه.

له راستيدا چهكي جيهانگيري بهر له بيست سال له ولاته يهكگرتوهكاني ئهمهريكادا هاته ئارا، بهلام له زماني عهرهبيدا تهمهني ئهه چهكه له ده ساليك تپهري ناكات. بهر له ههموو شتيكيش جيهانگيري ماناي رزگاربووني ئالووپردي بازركاني، له ههموو كوسپ و تهگهره گومرگيهكان دهگهياند. برتتي بوو له به جيهانيبووني كهلوپهله و شتومهكهكان له سهرتاسهري گوي زهويدا، ئهههش ئهوهي دهگهياند كه جيهان دهبيته يهك بازاڤي كراوه، بچ كينپركيي نيو دهولهتي له نيوان شمهك و كهلوپهلي ولاتاني جيهاندا. كهواته ماناي يهكهمي جيهانگيري، ئابووري و تهكنولوجي بوو، بهر لهوهي له ماوهي دواييدا بگورچيت بچ كولتووري و سياسي و تهناهت بچ مملانيي شارستانيش!

له نهو دههكانى سدهى رابردودا پرۆسهى جيهانگيرى خيراتر بوو، به تايبته پاش ليككه لوهشانى يه كه تى سؤقيت و گۆرانى ئابوورى چين به ئابووريبهكى سهرمايهدارى، ئهگه رچى سيستمى سياسى ئه و لاته هه ر كۆمؤنستيبه.. بوون به ئه ندامى چين له ريكخراوى بازرگانى جيهانيدا، بووه مايهى يه كخستننى بازارى نيو دهوله تى، به تايبته كه رووسيا و ولاتانى ئه وروپايى خۆره لات كه وتنه په يره و كردنى مؤديلى سهرمايهدارى.

پاشان جيهانگيرى له په وتىكى ئابووريبه وه بوو به پرۆسه يهكى كولتورى، دوای ئه وهى فيلم و زنجيره ته له فرزيؤنييه ئه ميريكا ييه كان بازارهكانى دنيايان پawan كرد. هاوكات له ريتى كۆكاكۆلاو ماكدۆنالد و كۆمپانيا فره رهگهزهكانه وه، ئه ميريكا توانى دهست به سه ر ئابوورى جيهاندا بگريت. ئه م كارهش فره نساييبهكانى چارس كرد، به لام داخۆ ده توانن چى بكن؟ ئه لبه ته ده يانه و يت به قه د تواناي خۆيان به ر خورد بكن و دژى ئه و پرۆسه يه بوه ستنه وه. ئه مه واى كرد هه نديك له بيرياران زۆر به ساده يى بلين: «جيهانگيرى واته به ئه ميريكا يي كردنى جيهان!» ههروه ها ئه وانه پتيان و ايه جيهانگيرى ديارده يهكى زۆر تازه نيبه و پيشينه ي له رابردودا هه يه. بۆ نموونه جيهانگيرى له سدهى نۆزده دا جيهانگيريبهكى ئينگليزى و فره نسايى و ئه لمانى، واته ئه وروپايى بوو، به لام هه نوو كه بووه ته جيهانگيرى ئه ميريكا يى. له بهر ئه وه چاخى زيرينى يه كه مى جيهانگيرى، له ناوه راستى سدهى نۆزده مه وه دهست پى دهكات و تا سه ره تاكانى جهنگى جيهانى يه كه م دهخايه نيت.

له سالى ۱۹۱۴ به دوا وه شۆرشىكى ته كنىؤلۆجى رووى دا كه بووه مايه ي ليك نزيك كردنه وهى به شه جيا جياكانى دنيا. ئيتر بۆ يه كه م جار هيلى شه مه نده فه ر و ته له فۆن و كه شتبي بازرگانى و ئۆتۆمبيل و ته نانه ت رۆژنامه ش په يدا بوو. به م نامر ازانه وه ئه وروپا كه وه ته خۆى، بۆ ئه وهى ده سه لاتى به سه ر جيهاندا به سه پيئى و مرۆفاهه تيش ناچار بكات شتياوى

شارستانىيەتى ئەو قىبول بىكەن، ھەموو ئەمانەش لە رېتى پىرقىسى كۆلۆتيا لىزمەوھ.. بەلام جىھانگىرى دواى دوو جەنگى جىھانى گەورە كە شەرى ساردى بەدوادا ھات، گورزىكى كارىگەرى بەركەوت. لەبەرئەو جىھانگىرى دووھم، واتە ئەوھى ئىستا ئىمە لە ساىھىدا دەژىن، تەنبا ئەو كاتە سەرکەوت كە بلۆكى خۆرھەلات ھەرەسى ھىنا. بەمجۆرە دەرگای دنبا بە پرووى ئەمەرىكا و خۆرئاواىيەكاندا كراىوھ و بوونە ھىزىك كەس مەملەتتى نەدەكرىن. تەنانت كار گەيشتە ئەوھى لىبرالىزم بوو بە ئايدىقۇلجىباى بالادەستى جىھان. تەنبا دوو ھىز لە بەرامبەر لىبرالىزمدا ھەستائەوھ: ئايدىقۇلجىباى فەندەمىنتالىستى توندۇق لەلايەك و ھىزە چەپرەوھىكانى ناوھوھو دەرەوھى خۆرئاوا كە دۇ بە جىھانگىرى سەرمايەدارى بوون، لە لاىەكى تر. يەكەمىان بۇ دۇايەتىكرىنى خۆرئاوا كارى خۆتەقاندەوھ و پەلامارى تىرقرىستى بەكار دىننىت، بەلام دووھىمان شىتواى خۇ پىشاندانى ھىمانە و جەماوھى دەكرىتە بەر، وھكو ئەوھى لە: «سىاتل و جەنەوا و لەندەن و ژنىف و پۇرتۇ ئەلىگىرى»، بىنبا.

فەندەمىنتالىستەكان دەخوازن جىھانگىرى لە رەگورپىشە ھەلكەن، چونكە ئەوان پىبان وايە پىرقىسەيەكە ھەر ھەمووى گەندەلى و خراپەكارى و بەدپەوشتىيە. لە كاتىكدا چەپەكان تەنبا دەمانەوت جىھانگىرى ئاراستە و ناوھىركى خۇى بگۇرپىت، چونكە ئەوان دەزانن جىھانگىرى بەھوى ئامرازە نوئىەكانى پىوھندىكرىدەوھ بوئە واقع، لە راستىدا دياردەيەكى پۇزەتىقىشە. بەلام دەشىت وای لى بكرىت زىاتر مرقۇدۇستانەتر بىت و كەمتر بەرپەرىبانە بىت.. ئەم جىھانگىرىيە ئىستا لە ئارادايە، سەرھتا وھا بانگەشەى بۇ دەكرا كە بەختەوھرى لەسەر زەوى بەدى دىننىت و ئازادى و دىموكراسىش بۇ سەرچەم مىللەتان دەستەبەر دەكات، بەلام تا ئىستا ئەوھى كىردوويەتى دەولەمەندەكانى زۇر زىاتر دەولەمەندتر كىردووه و ھەزارەكانىش ھەزارتر بوون.

به پتی ئاماری نه ته وه یه کگرتوو هکان، نیوهی دانیشستوانی جیهان تا ئیستاش به که متر له دوو دۆلار ژیانی پۆژتکیان به پتی دهکهن! به لام جیاوازی نیوان ههزاری جاران و ههزاری سهردهمی جیهانگیری ئه وهیه، ئه میان دهتوانیت له پتی که ناله کانی ته له فزیۆنه وه ئه وه له مهندییه زۆرهی خۆرئاوا ببینیت، له کاتیکدا ههزاری جاران ئه م شتانهی نه ده بیینی و مه کو هه زارانی ئه م پتی ههستی به مه حروومی و نا ئومیدی قوول نه ده کرد.

له پۆژگاری ئه م پتی ماندا هه زاری بووه ته سکاندالیک و تهحه مول نا کریت، ئه مهش که لینیکی که وه ره به له شارستانییه تی ئه م پتی دا. ئه م هه زاری بهش به ره نجامی به تا لانه بردنی جیهانی سیتی م نییه له لایه ن جیهانی سه رمایه داریه وه وه کو زۆر تیک پتیان وایه، بگره ئاکامی فه رامۆشکردنی که ناره له لایه ن سه نته ره وه. جیهانگیری برسی و پووت و په مهاله کانی جهنگه له کانی ئه فزیقی نا چه وسینی ته وه، بگره ئافه ره زۆریان دهکات و پشتگوتیان ده خات. ئه مهش زۆر له چه وسانده وه یان ترسانکتره، چونکه په نگه له ئه نجامی چه وسانده وه یان خیرتکیان له ده ست بوایه ته وه و هه زاران هه ندیک شتیان ده سگیر بوایه .. ئه م خه سه له ته نامرۆفانه یه ی کۆمپانیا فره په گه زه کان و ژیا ری خۆرئاوا، دوا جار ده بیته مایه ی ئه وه ی هیزگه لیک نه فره تی لی بکه ن..

قه لچه کردنی تیرۆر به زیادکردنی خه رجی سه ره بازی نابیت. مادامه کی سالانه برسییه تی ملیۆنه ها که س بکوژیت و ملیۆنانی تریش به ده رده سه ری بژین، جیهان ئارامی به خۆیه وه نابینیت و پیک نابیت ته وه. لیره وه به گژا چوونه وه ی تیرۆر به بی چاره سه رکردنی هه زاری و برسییه تی، کارێکی بیهووده یه. ئه مه هه قیقه تیکه کارشوناسانی خۆرئاوا خۆیان باسی لی دهکهن.. بۆ ئیمهش کیشه که له وه دا نییه، ئاخۆ له گه ل جیهانگیریدا یان دژایه تی دهکهن؟ بگره ئه وه یه ئاخۆ ئیمهش لپی به هره مه ند ده بین، یاخۆ هه ره دووره وه لپی ده روانین؟

ته‌واوی میلیله‌تانی دنیا دمخوازن داخل به‌سهردهمی جیهانگیری بن، به‌لام
کیشه‌که ئه‌وهیه زۆریه‌یان ناتوانن، مادامه‌کی ته‌نیا پاوانه بو میلیله‌ته
ده‌وله‌مهنده‌کان. کئی دژ به به‌جیهانیبوونی نان و شیر و دیموکراسی و
مافه‌کانی مرۆف و تۆلیرانس و خو‌شگوزهرانی و ته‌نانه‌ت فیلمه‌کانی
هۆلیودیشه. که‌واته ئیمه به گشتی دژ به جیهانگیری نین، بگره دژ به لادان
و خو‌په‌رستییه‌که‌ین.. شایه‌نی باسه قوربانیه‌کانی جیهانگیری خه‌لکانیکی
زۆرن، نه‌که ته‌نیا له ده‌ره‌وه‌ی خو‌رئا‌وادا، بگره له‌ناو خودی خو‌رئا‌وا
خو‌شیدا. سۆسیۆلۆجستی فرهنسایى "پیربۆردیۆ" له کتیبی "بینه‌واوی
جیهاندا"، په‌رده له پرووی ئه‌و هه‌ژارییه زۆره هه‌لده‌مالتت که له ناوچه‌رگه‌ی
کۆمه‌لگه ئه‌وروپیه‌کاندا هه‌یه، به‌شیکیان کۆچبه‌ره‌کانن و به‌شه‌که‌ی
تریشیان ئه‌وانه‌ن به‌رچه‌له‌که فرهنسایین و خه‌لکی ئه‌سلی ولاته‌که‌ن.

خۆرئائاناسى - خۆرئائاناسى

ئىمە زۆر باس لە خۆرئائاناسى و خۆرئائاناسان دەكەين، بەلام بە دەگمەن قسە لە خۆرئائاناسى و خۆرئائاناسان دەكەين.. شايەنى باسە خۆرئائاناسى زانستىكە پىچەوانەى زانستى خۆرئائاناسىيە. ئەگەر خۆرئائاناسى برىتى بىت لە لىكۆلېنەوہى شارستانىيەتەكانى خۆرئائاناسى، ئەوا خۆرئائاناسى برىتىيە لە لىكۆلېنەوہ لە شارستانىيەتە خۆرئائاناسى. بەلام پىويستە بلىن خۆرئائاناسى وەك دياردە و زانستىك پىش خۆرئائاناسى ھەبوو.

خۆرئائاناسى وەكو توۆزەرى فرەنسايى "ژىرار لوكلېر" دەلېت، لە كۆتايىيەكانى سەدەى ھەژدە و سەرەتاكانى سەدەى نۆزدەمدا، واتە پاش پەلاماردانەكەى "ناپليۆن پۆناپارت" بۆ سەر ولاتى ميسر ۱۷۹۸-۱۸۰۱ دەستى پى کرد. راستە ئەم پەلاماردانە لە ھەوى سياسىيەوہ شكستى ھىنا، بەلام لە ھەوى فيكرى و ئايديۆلۆجىيەوہ سەرکەوتوو بوو. ئەمەش بوو بە سەرەتايەك بۆ دروستبوونى زانستى خۆرئائاناسىيە نوۆ. وەكى دەزانرېت "ناپليۆن" لەو ھەلمەتە سەربازىيەيدا زياد لە ۱۶۷ زاناي لەگەل خۆيدا ھىنابوو، ئەو زانايانەش سەر بە بوارە جىاجىياكانى وەك: "ئەندازىارى، گەردووناسى، كىمياگەر، پزىشكى، فەلسەفە و.. ھتد" بوون.

بەمجۆرە لىرەدا دەبىنين ئىرادەى ھىز پىشت ئەستوورە بە ئىرادەى مەعريفە، ئەمەش ئەو پىوھندىيەيە كە لە سەرەتاكانىيەوہ ئاراستەى خۆرئائاناسى كىردوو، بەلام نابىت ئەمەش وامان لى بكات كۆى ئەو پىرۆزەيە وەك پىرۆزەيەكى كۆلۆنىيالى سەير بکەين و وا بزەنن جگە لە

خۆسەپاندىن و دروستكردنى ھەژمونگەرى بەسەرمانەو، خواستىكى تىرى نىيە. ئەمە ھەلەيەكى گەورەيە كە زۆربەي پۇشنىبىرانى عەرەب تا ئىستانىش تىلى دەكەون.

لە راستىدا خۆرھەلاتناسى زانستىكى حاشا ھەلنەگرە و زانىارىيەكى زۆر و زەوھندىشى سەبارەت بە كەلەپوور و كۆمەلگەكانى ئىمە كۆكردووتەو. بۇ نموونە سى سەد لىكۆلىيار لە نووسىنى كىتەبى "وصف مصر"دا بەشدار بوون كە كىتەبىكى قەوارە گەورەيە و لە نۆ بەرگ پىكھاتوو و لە نيوان سالانى (۱۸۰۹-۱۹۲۸)دا دەرچوو. ئەم كىتەبە بە سەرھتاي دروستبوونى زانستى مىسرناسى ياخۇ شارستانىيەتى مىسرناسى دادەنرىت، ھەك چۆن بە دامەزاندنى زانستى خۆرھەلاتناسىش دەدرتتە قەلەم. ئەم پىرۆزەيە گرىنگى زىاتر بە مېژووى كۆنى مىسر دەدات، واتە مىسرى سەردەمى فىرەونىيەكان كە قۇناغى بەر لە ھاتنى ئاينى ئىسلام دەكات، بەلام ئەم كىتەبە سەرھتايەكىشە بۇ ھاتنە ئاراي زانستى ئىسلامناسى، لەبەرئەوھى زاناکانى سەردەمى "ناپلىيۇن"، ھاوكات بە لىكۆلىنەوھى كۆمەلگەي مىسرى ئەو سەردەمەشەو سەرقال بوون.

لە نىوھى يەكەمى سەدەي نۆزدەمدا، سەردانى گەرىدە ئەرۇپايىيەكان بۇ ناوچەي خۆرھەلاتى ناوھراست "مىسر، فەلەستىن، سوورىيا" زىادى كرد. ئەوھى پىخۆشكەرىش بوو لە بەردەم ئەم كارەدا، كرانەوھى ناوچەكە بوو بە پووى دەرەوھدا، بە تايبەت پاش لاوازبوونى ئىمپىراتۆرىيەتى عوسمانى و ئەو سىياسەتە رىفۆرمىيانەي "مەمەد ەلى" والى ولاتى مىسر دەستى دابوويە. بەلام ئەو گەرىدانە خۆرھەلاتناسى راستەقىنە نەبوون، بگرە زۆربەيان نووسەر بوون و لەناو بۆن و بەرامەي خۆرھەلات و كەشووھەوا ئەفسووناويەكەيدا بە دواي ئىلھامدا دەگەران، لەوانەش: «شاتق برىان، لامارتىن، ئەلىكسەندەر دۇما، جىراردى نىرفال». "نىرفال" كىتەبىكى گەورەي بەناونىشانى "سەردانىك پووھو خۆرھەلات" نووسى. ھەرۇھە چەند

نووسەرتكى ترى ۋەك: "گۆبىنۆ و فلۆبىر و.. ھتد".

باشان سەرەى گەرە خۆرەلاتناسانى ئەوروپا ھات كە بە مەبەستى لىكۆلېنەۋە لە زمان و كەلەپوورى ئاينى و عادات و ترادىسيۆنى ئەو ھەرىمە بە شىۋەيەكى زانستى، روو بكنە خۆرەلات. لەۋانە: «ئەرنست رىنيانى فرەنسايى، كارل بىكەرى ئەلمانى، ھىرۆگرونگىي ھۆلەندى، گۆلدزھىرى ھەنگارى».

لەو كاتەۋە خۆرەلاتناسى ئەلمانى لىھاتوويى خۆى سەلماند، چونكە بەشىۋەيەكى سەرەكى بايەخى بە تاوتوۋىكردى تىكستە ئىسلامىيە كلاسىكىيەكان دەدا و بەشىۋەيەكى فىلۆلۆكى و مېژووى ورد، لە ھەۋلى ساغكرندنەۋە دەستنووسە كۆنەكاندا بوۋە. واتە خۆرەلاتناسى ئەلمانى زۆر گرىنگى بە تاوتوۋىكردى ھەلومەرجى كۆمەلەيتى و ئابوورى كۆمەلگە ئىسلامىيەكان نەدەدا، ۋەكى ئەۋەى لەو ماۋمىدەدا باۋ بوو. ئەۋەى راستى بىت لە سەرەتادا ئامانجى سەرەكىيى خۆرەلاتناسى ئەلمانى ئەۋە بوو، لەو ژىنگەيە بگۆلېتەۋە كە مەسىھىيەتى تىدا پەيدا بوو، زياد لەۋەى لىكۆلېنەۋە لەبارەى ئىسلام بكات.

لىرەۋە خۆرەلاتناسىيى ئەلمانى بايەخى زىياترى بە باسوخواسە سامىيەكان دەدا كە پىۋەست بوو بە لىكۆلېنەۋەى تەۋراتى و ئىنجىلىيەكانەۋە. لە خۆرەلاتناسە مەزنەكانى ئەۋساي ئەلمانىا دەتوانىن ناۋى ھەندىكىيان بىنن، ۋەك: «ھ. ئىۋالد ۱۸۰۳-۱۸۷۵، ج. فىلھاۋزىن ۱۸۴۴-۱۹۱۸، ت. نۆلكە ۱۸۳۶-۱۹۳۰». لە كۆى ئەمانە تەنيا "نۆلكە" پىسپۆر بوو لە زانستى ئىسلامناسىدا و دۋاى خۆشى كىتېبىكى قەۋارە گەرەى بەناۋى "لىكۆلېنەۋە لە قورئان ۱۸۶۰" بەجى ھىشت. دەكرىت ئەم كىتېبە بە يەكەم پراكتىزەكردى مېتۆدى زمانەۋانىي مېژوويى، بەسەر تىكستى قورئاندا بدەينە قەلەم. ئەمەش وامان لى دەكات بلىن "نۆلكە"

باوکی دامه‌زینهری خۆره‌لاتناسی ئەلمانییه، دواى "بیکەر" و نه‌وهی سه‌ردهمی ئەو.

سه‌بارهت به "گۆلد زیهر" (۱۸۵۰-۱۹۲۱)، سالی ۱۸۷۳ سه‌ردانی خۆره‌لات ده‌کات و یه‌که‌مین جیگه‌یه‌کیش تیدا ده‌میتته‌وه شاری قاهیره ده‌بیت. "گۆلد زیهر" یه‌که‌مین ئەوروپاییه وه‌ک خۆتندکارێک له زانکۆی ئەزه‌ردا وه‌رده‌گیریت و وه‌کی ته‌واوی خۆتندکارانی ئەو، به‌رگی ئاینی ده‌پۆشیت. له‌ویدا چاوی به "جه‌ماله‌دینی ئەفغانی" ده‌که‌وێت و پاشان سه‌ردانی هه‌ریه‌ک له قودس و دیمه‌شق ده‌کات و سالی ۱۸۶۴ به‌کتیب و ده‌ستنووسیکی زۆره‌وه ده‌که‌رێته‌وه بۆداست؛ له‌گه‌ڵ گه‌رانه‌وه‌شیدا، ده‌ست ده‌کات به‌ نووسینه‌وه‌ی توێژینه‌وه سه‌ره‌کییه‌کانی له‌باره‌ی ترادسیۆنی ئیسلامی و به‌تایبه‌تیش له‌باره‌ی زانستی هه‌دیس.

هه‌رچی "هیرۆ گرونگی" هۆله‌ندیشه ۱۸۵۷-۱۹۳۶، ئەوا کۆری قه‌شه‌یه‌کی پڕۆتستانی بووه و تیۆلۆجیای مه‌سیحی له "لایدن" خۆتندوه، به‌ر له‌وه‌ی ئاشنايه‌تی له‌گه‌ڵ یه‌که‌مین نه‌وه‌ی ئیسلامناسانی هۆله‌ندی وه‌ک "دوزی و گۆیز" دا په‌یدا بکات. "هیرۆ گرونگی" به‌ر له‌وه‌ی روو له ئەلمانيا بکات به‌ مه‌به‌ستی خۆتندن له‌سه‌ر ده‌ستی خۆره‌لاتناسی گه‌وره "نۆلکه"، نامه‌ گۆزینه‌وه له‌گه‌ڵ "گۆلدزیهر" دا ده‌ست پێ ده‌کات و پاشان بپاریا ده‌دات خۆی ته‌رخان کات بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی فیه‌قی ئیسلامی.

سالی ۱۸۸۴ سه‌فه‌ره‌ گه‌وره‌که‌ی خۆی بۆ نیچه‌ دوورگه‌ی عه‌ره‌بی ده‌ست پێ ده‌کات و له‌ شاری جه‌ده‌دا چاوی به‌ زانایانی ئاینی ده‌که‌وێت، پاش مشتومرێکی درێژ له‌گه‌ڵیاندا که‌ تیايدا شاره‌زایی خۆی له‌ ترادسیۆنی ئیسلامیدا ده‌سه‌لمینیت، زانایانی ئەوئێ قبوڵی ده‌که‌ن و وه‌ک یه‌کیک له‌ خۆیان حسابی بۆ ده‌که‌ن. دواى ئەوه‌ی ده‌بیته ئیسلام و ناوی خۆی ده‌گۆریت بۆ "عه‌بدولغه‌فار"، ده‌توانیت بچیته ناو شاری مه‌که‌که‌وه. له‌ویدا

چەندىن دەستئوسى دەست دەكەوتت و لە ژيانى رۆژانى خەلكى مەككە دەكۆلتەوه كه به ژيانى سەدەكانى ناوهراسى چوو. پاش گەرانهوهى بۆ هۆلەندا كىتەبىكى گەرە لەبارەى مەككە دەنوسىت كه چەندىن وێنەى لەبارەى ئەو شارە تىدايه، ئەمەش يەكەمىن وێنەيه لەبارەى ئەو شارە لەبەردەستماندا بىت.

لێرەدا گەر دەرفەت هەبوايه، ئەوا باسمان لە لىكۆلینەوهكانى "كارل بىكەر و گۆستاف تۆن گروڤنباوم و هاملتۆن جىب" و كەسانى تر لە دەستەى يەكەمى خۆرەلاتناسان دەكرد. بىگومان ئەوانە هەندىكىان پتوهندىيان لەگەڵ نىدارەى كۆلۆنىالى ولاتەكانيان هەبوو، ياخۆ كارى راورژكارىيان لە وەزارەتى دەرەوهدا كەردوو. هەند، بەلام ئەمە لە گرینگى تۆزىنەوه زانستىيەكانيان كەم ناكاتەوه. هاوكات لێرەدا پتويستە باس لە گرینگى ئەو باس و لىكۆلینەوانەش بگەين كە نەوهى دووهى خۆرەلاتناسان نووسىويانە و پاشان دەستەى سىيەمى خۆرەلاتناسانى سەدهى بىستەم دىن كە برىتەين لە: "زاك بىرك، مەكسىم رۆدنسون، جۆزىف فان ئىس و.. هتد".

بەلام نابىت وا تى بگەين كە خۆرەلاتناسى تەنيا تايبەتە بە لىكۆلینەوه لە ولاتانى عەرەبى و ئىسلامى، بگرە خۆرەلاتناسىيەكىش هەيه تايبەتە بە لىكۆلینەوه لە شارستانىيەت و كۆلتوورى خۆرەلاتى دوور. وەك ئەو خۆرەلاتناسىيەى بايەخ بە لىكۆلینەوهى شارستانىيەتى هىندى و چىنى و يابانى دەدات. راستە ئەوروپايىيەكان بەر لە كەسانى تر بايەخيان بە ئىمە دا، لەبەر چەند هۆيەكى وەك: نزىكايەتى جوگرافىمان لە يەكترى. هەرەها لەبەرئەوهى ناوچەى ئىمە شوێنە پىرۆزەكانى مەسىحىيەتى لىتە كە ئاينى سەرەكى خۆرئاوايه. بەلام پاش ئەوهى شارستانىيەتى خۆرئاوا بە هيز و دەولەمەندتر بوو، ئىتر ئاورىشيان لەو ئاين و ترادىسيۆنەنەش دايەوه كە يەكتاپەرستى نىن. بەمجۆرە لە بەشەكانى خۆرەلاتناسى ناو زانكۆكانى

خۆرئاوادا دەبىنن، بەشىك تايبەتە بە كەلەپوورى ئىسلامى و بەشىكى تر بە كەلەپوورى ھىندۆسى و بوودايى و كوئنفۇشىۋوسى و كەلەپوورى چىنى و بەشىكىش بايەخ بە كەلەپوورى يابانى دەدات.

ليردا دەبىنن خۆرئاوا تواناي ئەوھى ھەيە لە تەواوى ئەو شارستانىيەتە مەزنا تە بكوئىتەوھە كە سەردەمانىك پىشەنگى مرؤفايەتى بوون، ئەويش بەھۆى ئەوھى لە سەرەتاي سەدەى نۆزدەمەوھە لە پووى تەكنۆلۆجى و زانستىيەوھە، بۆرى سەرجم شارستانىيەتەكانى ترى داوھتەوھە. بەمجۆرە كەورە خۆرھە لاتناسان لە ئەلمانىا و فرمىسا و ئنگلستان و ھۆلەندا و.. ھتد، پەيدا بوون.. خۆرھە لاتناسىش ئەو كەسە ئەوروپايىيە كە ژيانى خۆى تەرخان كر دووھە بۆ ليكۆلینەوھە لە ترادىسيۆنەكانى تر. كەواتە خۆرھە لاتناس خالى پىكگە يىشتنى رۆشنىبىرىيە، لە نيوان كولتورى خۆى و ئەو كولتورە خۆرھە لاتىيەى ليكۆلینەوھى لە بارەوھە دەكات. بۆ نموونە خۆرھە لاتناسىكى فرەنسىايى كاتىكە لە كەلەپوورى ئىسلامى دەكۆلۆتەوھە، ناچار دەبىت زمانى عەرەبى فير بىيەت، بۆ ئەوھى لە دەستنووس و تىكستەكان تى بگات. ھەندى جارىش دىت بۆ ولاتە كانمان ياخۆ روو دەكاتە زانكۆكانمان، بە مەبەستى ئەوھى بەچاكتىر شىوھە زمانە كەمان فير بىت ئاشنايەتتى زياتر لەگەل كولتور و كەلەپوور و مىللەتانى ئىمەدا پەيدا بكات. ھەندىك جار پادەى سەرسامىي ئەو خۆرھە لاتناسانە بە كەلەپوور و شارستانىيەتتى ئىمە دەكاتە ئەوھى، ئاينى خۆيان بگۆرن و بىنە سەر ئاينى ئىسلام، نموونەى ھەك ئەوھى لە "فانسان مۆنتىل" رووى دا و ناوى خۆى گۆرى بە "فانسان مەنسور مۆنتىل".

كەواتە ليكۆلینەوھە لە ترادىسيۆنەكانى تر، بۆ خۆى برىتتىيە لە پرۆسەيەكى كارليكردى كولتورى، كرانەوھەش بەسەر كولتورەكانى تردا و ئاشنا بوون بە زمان و ترادىسيۆنى ئاينى و ئەدەبىي و فەلسەفىي مىللەتانى تر، لە خۆيدا سەركىشىيەكى كەورەيە. ئەم پرۆسەيە دەبىتە مايەى گۆرىنى ئەو كەسە

ياخۇ دەسكارىكىردنى، بەم پىيەش ئەو كەسە زۆر لە جاران زياتر كراوهرتر دەبىت.

ئەمەى باسمان كرد تايبەت بوو بە خۆرەلاتناسى و خۆرەلاتناسەكان، بەلام بابزانين خۆرئاواناسى چيە و خۆرئاوا ناسەكان كىن؟ سەربوردەى ئەوانە چيە كە بە ئاراستەى پىچەوانەدا دەپۆن، واتە ئەوانەى بە ليكۆلپنەوەى كولتور و شارستانىيەتى خۆرئاواو خەرىكن؟ چونكە ئەمانەش بۇ خۆيان ناوهندىكن بۇ بەيەكگەياندىنى كولتورى، لە نىوان عەرەب و ئەوروپا يان تورك و ئەوروپا ياخۇ فارس و ئەوروپا و.. هتد. ئەگەر خۆرەلاتناسەكان كارىان ئەو بووبىت لە شارستانىيەتەكانى خۆرەلاتيان كۆلپىتەو، هەر لە شارستانىيەتى ئىسلامى و هيندىيەو تا چىنى و يابانى، ئەوا كارى خۆرئاوا ناسەكان كە لە شارستانىيەتى خۆرئاوا دەكۆلنەو ئەوئە تاتوتى ئەو شارستانىيەتە بكن، ئىتر فرەنساىى بىت ياخۇ ئەلمانى يان ئىنگلىزى و ئەمەرىكايى و... هتد.

لە نىوەى بەكەمى سەدەى نۆزدەمەو خۆندىكارانى خۆرەلات پرويان لە زانكۆكانى خۆرئاوا كرد، وەك زانكۆى "سۆربۆن و بەرلن و ئوكسفۆرد و كامبرىدج". ئەم پرۆسەيەش تا رۆژگارى ئەمىر بەردەوامە، هەر لە "رەفاعە رافع تەھتاييەو تا ئەحمەد لوتفى سەيد و تەها حسىن و محەمەد مەندور و.. هتد". خۆرئاوا ناس ئەو كەسەيە بەشىكى ژيانى لە خۆندىنى زمانە بيانىيەكانى وەك فرەنساىى و ئىنگلىزى و ئەلمانىيادا بە خەرج داو، هەر وەها كەسكىشە لە كولتورى نوئى ئەوروپايى ئاكادارە و بە مپتۆدەكانى توژىنەوەى زانستى ئاشنايە، ئەويش لە رپى زانىنى زمانىكى خۆرئاواى يان فېربوونى زياد لە زمانىك. كەواتە زانستى خۆرئاواناسى هەيە، بەرادەى ئەوئەى زانستى خۆرەلاتناسى هەيە. زانستى خۆرئاواناسى تەنيا تايبەت نىيە بە عەرەب و موسولمانان، بگرە لەلاى يابانى و چىنى و ھندىيەكانىش هەيە.. پاش ئەوئەى لە سەدەى نۆزدەمدا شارستانىيەتى

خۆرئاوا سەرکەوت و لە پرووی زانستی و تەکنۆلۆجی و فەلسەفییەوه
 بالادەستی خۆی سەلماند، ئیتر بوو قیبلەگای میللەتانی دنیا و ھەمووان لە
 ھەولتی ئەوەدان زانیاری زیاتری لە بارەو بزانن، بۆ ئەوەی لە نەتیی
 سەرکەوتن و بالادەستیتی تێ بگەن.

ژاپۆن بەمجۆرە بەسەر ئەوروپادا کرایەوه، پاش ئەوەی بۆ ماوەی چەندین
 سەدە بەسەر خۆیدا داخرابوو. خۆرئاواخوای زاپۆن لەگەڵ بنەمالە
 "میچی" دا دەستی پێ کرد، ئەم بنەمالەیه لە کۆتایی شەستەکانی سەدە
 نۆزدەمەوه ھوکمرانی وڵاتی یابانیان گرتە دەست. ئەلبەتە ھەولێ کرانەوه
 بەسەر خۆرئاوادا زۆر پێش ئەو میژوووە دەکەوێت لە ژاپۆندا، بەلام ئەو
 ھەولانە پچرپچر و لاوەکی بوون. بنەمالە "میچی" لەگەڵ ھاتنیاندا
 دروشمی "کرانەوھیان بەسەر شارستانیەت و پۆشنگەریدا" بەرز کردەوه،
 بۆ ئەوەی ژاپۆن بگەینەنە ریزی جیھانی پیشکەوتوو. بەر لە سەردەمی
 ھوکمرانی بنەمالە "میچی"، ئەو خۆیندکارانە لە ژاپۆنەوه پەوانە
 دەرەوه کرابوون بۆ خۆیندن، ژمارھیان لە سێسەد کەسێک تێپەری نەدەکرد،
 بەلام دوا ئەو ژمارھیان بوو بە ھزاران و بنەمالە فەرمانرەواش داوا
 لێ دەکردن، خۆیان لە تەواوی بوارەکانی ھەک: "پزیشکی و ئەندازیاری و
 تەکنۆلۆجیا"، بەھرەمەند بکەن و سەرچەم ئەو شتەنە بۆ وڵاتی ژاپۆن
 بگوازنەوه. لەم سەرۆبەندەشدا بیراری تکی ھەک "فۆکۆ زاوا یۆکیشی" ۱۸۳۵-

۱۹۰۱، پۆلیکی گەرەمی لەم بوارەدا گێرا.

"یۆکیشی" پاشا ئەوەی سەردانیکی خۆرئاواوی کرد، ئیتر کەوتە
 داواکردنی ئەنجامدانی گۆرانیکی گشتی و ھەمەلایەن لە ژاپۆندا و ھەرۆھا
 کەوتە بانگەشەکردن بۆ خۆرئاواخوایەکی تەواو. پاشان یەكەمین پڕۆسە
 ھەرگێران لە زمانە ئەوروپاییەکانەوه بۆ زمانی ژاپۆن دەستی پێ کرد،
 بەمجۆرە بەرھەمەکانی "مۆنتسکیۆ و ژان ژاک رۆسۆ و جۆن ستیوارت میل
 و ھربەرت سبنسەر"، بۆ سەر زمانی ژاپۆنی ھەرگێردران. بەلام لە ژاپۆندا

وهك له شوپنهكانى تريشدا، تهنيا كتيب تهعبيرى له مؤديرنه و نوپوونهوه ندهكرد، بگره رۆژنامه و كۆواريش بهو كاره ههآدهستان.

لهگهآ هاتنى سهردهمى حوكمرانىي بنهمالهى "ميچى"يشدا، پووناكبيرانى ژاپۆن گرينگى زياتر و زۆتريان به بوارى رۆژنامهگهري دهدا. سالى ۱۸۶۱ له شارى ناكازاكي يهكهمين رۆژنامهى ژاپۆنى دهچوو كه به زمانى ئينگليزى بوو. سالتك دواى ئهوش يهكهمين رۆژنامه به زمانى يابانى بلاو كرايهوه. ليرهوه كيشهيهك له نيوان ئهوانهى داواى كرانهويان دهكرد له پيناو نوپوونهوهدا، لهگهآ ئهوانهى نهيارى كراوه بوون و داواى دهركردنى بيانبيهكانيان دهكرد له ولآتدا دروست بوو.

چونكه فيندهميتتاليسته ژاپۆنبيهكان پييان وابوو ههرجى بيانى بيت و ژاپۆنى نهبيت، بهربهري و درندهيه. كهواته ژاپۆنىش وهكى شارستانيهتهكانى تر له بهرامبهر كيشهى خۆرئاواخووزيدا، له ناوهخۆدا دووچارى كيشه و ململانى بووتهوه. واته ئهمه پرۆسهيهك نيه بهتهنيا تايهت بيت به مسولمانان يان چينى و هندىيهكان، بگره لهناو هه نهتهويهكدا ئاقارئك ههيه باس له پاراستنى بنهماكان و شوناس و ترادسيۆنى ئهوهتهويه دهكات و ههموو كرانهويهكيش بهپووى دهروهدا، به ههپهشه و مهترسى دهزانيت بۆ سهر كولتور و بههاكانى ئهوهتهويه. سهرهپاى ههموو شتيك، بهلام دواچار ئاقارى نوپخوازهمكان له ژاپۆندا سهركهوتن، پاش ململانتيهكى دوور و دريژ لهگهآ فيندهميتتاليستهكاندا، ئهوانهى ئيمپراتۆريان دهپهست و بيروپاى ژاپۆنبيهكانيان به تاكه بيروپاى راست و دروست دهبايه قهآم، له دهرهوى ئهوش ههموو شتيكيان به ههآه و گومپايى دهزانى. فيندهميتتاليستى ژاپۆنى پيى وابوو به كرانهوه بهسهر ژيارى خۆرئاوادا، ژاپۆن جهوههري خۆى له دهست دهوات. ئهمش ههمان ئهوه قسانهيه كه فيندهميتتاليستهكان له ههموو جيههكدا دهيكهن.

با لیره بەدواوہ سەرنج لە شارستانیەتی چینی بەدەین. دەکریت بلێن
 بیراریکی وەک "یەن فۆ" ۱۸۵۳-۱۹۲۱، بە باوکی ئەنتلجنسیای چینی نوێ
 دادەنریت. ئەو توانی سەرەتای بزاونتیکی وەرگێرانی گەورە لە وڵاتەدا
 دروست بکات کە لە دواتردا دەبێتە مایەی گۆرینی کایەیی پۆشنبیری و
 ئایدیۆلۆجی لە چیندا. هەروەها "یەن فۆ" بە رابەری پۆژنامەگەری نوێ
 چینی ناو دەبریت و ناوبراو بۆ ماوەی دوو سال لە بەریتانیا خۆیندوووەتی،
 واتە لە نزیکەووە بە خۆرئاوا ئاشنا بوووە نەک تەنیا لە پتی کتیبەووە. ئەو لە
 یەکەمین ئەو چینیانەییە کە زمانی "شکسپیریان" بە چاکی زانیووە و قسەیان
 پێ کردووە، هەروەها کتیبی چەندین بیراری ئەوروپایی بۆ سەر زمانی
 چینی وەرگێراو، لەوانە کتیبەکانی: "هەربەرت سبسنەر و ئەلدۆس هکسلی و
 ئادەم سیمس و شارل دی مۆنتسکیۆ و... هتد".

هاوکات بۆ خۆشی چەندین کتیبی نووسیووە و یەکێک بوووە لەوانەیی زۆر بە
 شارستانیەتی خۆرئاوا سەرسام بوووە و پێیوا بوووە لە سەررو ژیارەکانی
 ترهوییە. ئەمە وای لێ کرد دەست بکات بە پەخنەگرتن لە کەلهپووری
 تەقلیدی چین، چونکە پێی وابوو کەلهپووریکێ چەقەستبوو و قوورەتی
 گۆرانی نییە. ئەمەش لەگەڵ فێندەمێنتالیستە کۆنفۆشیۆسییەکاندا کێشەیی
 بۆ نایووە، لەبەرئەووەی ئەوانە بە ئەلقە لە گوتی بۆ خۆرئاوا تاوانباریان کرد!

بەمجۆرە شەپ لە نێوان پۆشنبیرە نوێخوازهکانی چین و پۆشنبیرە
 تەقلیدیەکانی ئەو وڵاتەدا دەستی پێ کرد، تەواو وەکی ئەووەی لە ناو
 پۆشنبیری هندی و ژاپۆنی و ئیسلامیدا پووی دا. شایەنی باسە بەلای
 زۆربەیی چینیەکانەووە کۆنفۆشیۆسی بە عەقیدەیهکی فەلسەفی یاخۆ بە
 قوتابخانەیهکی فیکری دەدریتە قەلەم، بەلام ئاینیک نییە چون ئاینی
 مەسیحی و ئیسلام. چونکە وەکی دەزانین چەمکی ئاین لە وڵاتی چیندا
 بوونی نییە، بەلام بیر و باوەری کۆنفۆشیۆسی قودسییەتیکێ لە رادەبەدەری
 هەیه و وەکی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەسەلات وایە لەو وڵاتەدا، واتە

کۆنفۆشیۆسى له جیندا وهک جۆرئیک له زانستی سیاسی سهیری دهکرت. سهرهراى ئهوهى عهقیدهیهکی مۆرالی و ویژدانیی زۆربهی هاوولاتیانی چینییه، بهم پتیه دهکرت بلئین رۆلی ئاین دهکرت.

رهنگه پابهندبوونی هاوولاتییهکی تهقلیدی چینی به بیر و باوهری کۆنفۆشیۆسییهوه، هیچی له پابهندبوونی کهسیکی مهسیحی یان مسولمان به ئاینهکهی خۆیهوه کهمتر نه بئت. تهنا نهت هه ندیک له فیندهمینتالیسته چینییهکان ده لئین: «کۆنفۆشیۆسى تاکه بیر و باوهریکی راست و دروسته و پئویسته رۆژئیک بیت تهواوی دنیا بگریتهوه...».

گەر دەرھەتی ئەرەب بۇ ھەلئەگەز ئايە نەر لە چارەگە سەدە بەگ زبائر لە ئیسا
 جەمە ئەروریا، ئەزا دەزبام و دەشمردە بەنی ئەرەی ھیج شیک ئی بگەم!
 ئەزمورنی ئەروریا بەکلامیکەرەو بوو. ئەویش لەمەر جەمە ھۆکارنیک.
 بەگەمان بواری ئەرەت دەدانی لە حۆت و ژینگە ی سەرەنایست و دەوررەت
 دەور کەوتەو، بەگورنی رینگەت دەدا نا لە دەورەو نەر و ایستە زانر دەوری
 حۆت و سەیری سنج و سارانن حۆت بگەیت. واتە بواری ئەرەت بۆ
 دەورحۆتیی نا گتەگات لەگەن حۆتدا بەکلامی بگەیتەرە و بەمچۆرەش
 سەرشات سووک بگەیت. دەورەمیان ئەو بە بواری دەدانی نا زمانیک
 ئەورویی مۆدێرن فیر بیست. زمانیک گە پەیتنی لە سەرچاوی ھەمەجۆر.
 ئەمانەت ئەمەدەوانی بەشێوەکی مێژوویی لە مێژووی عەرەب و ئیسلام ئی
 بگەم. گەر ھەندیک کتیی سەرەگم بەزمانی فرەسای بەخوێندایەنەرە.
 دواچار ھۆکارنیک سەرەکی نر ھەبە گە ئەویش بریتیبە لە: ئازادی
 سەرکەوتەرە و زادەتەریس. دەگرت بلین: سکۆمەدی و شارستانیەت و
 بالادەستی ئەروریا. بەرھەمی نەر ئازادیبە. ئەزمورنی حسابوونەرە
 ئەروریا لە حۆی. واتە حسابوونەرە لە شتە سەلی و نەخۆزراوەگانی.
 بەرھەتەن شتیکە لە زباناھدا بیستەم.

ھاشم سەلح

